

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 2 2020

Видавничий дім
«Гельветика»
2020

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Городня Наталія Данилівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Горюнова Євгенія Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного інституту імені В.І. Вернадського;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Русначенко Анатолій Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського.

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Blagovest Njagulov – доцент, заступник директора Інституту історії Болгарської Академії наук;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 7 від 27.04.2020 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки» зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з історичних наук (спеціальність 032. Історія та археологія) відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2020

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Гела О.М.

УСНОІСТОРИЧНІ КОЛЕКЦІЇ В АРХІВАХ І МУЗЕЯХ УКРАЇНИ..... 1

Дмитренко В.А.

АНТРОПОНІМІКА ПАРАФІЯЛЬНИХ ІЄРЕЇВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХVІІІ СТОЛІТТЯ..... 5

Маркевич О.В.

КАДРОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ
ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ. 10

Моцак С.І., Турков В.В.

УПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ
В БОЛГАРСЬКИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ
(1927–1935 РР.)..... 18

Черемісін О.В., Дубовик Л.П.

УЧАСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ
В РОЗБУДОВІ ЗАЛІЗНИЧНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ
В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. 27

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Захарова О.Ю.

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЦЕРЕМОНИАЛ – ИЛЛЮСТРАЦИЯ
ПРАВСТВЕННОЙ, ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА..... 33

Кудря І.Г.

ФЕНОМЕН МАГІЇ: ІСТОРИКО-КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ 39

Куриляк В.В.

ІСТОРІЯ РЕФОРМИ ЖІНОЧОГО ОДЯГУ
В КОНТЕКСТІ ВЧЕННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я
В ЦЕРКВІ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ..... 46

Огорокова В.В.

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ВІРТУАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА:
ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД..... 51

Панченко Ю.В.

КОНСЕРВАТИЗМ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ЗАРОДЖЕННЯ
ТА ЕВОЛЮЦІЯ БАЗОВИХ ПРИНЦИПІВ (ХVІІ–ХІХ СТ.) 57

ЕТНОЛОГІЯ

Дем'яненко Н.Д.

МУЗЕЄФІКАЦІЯ СПОРУД ДВОРУ ГОНЧАРА
НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»..... 63

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

Musayeva Firuza Iftar gizi

TURKISH-MUSLIM GENOSIDE PROBLEMS IN 1918-1920
IN THE MODERN TURKISH HISTORIOGRAPHY 68

Чеканов В.Ю.

«ГЕНЕРАЛІЗУЮЧЕ ПІЗНАННЯ» ЯК ЗАСІБ ФОРМАТУВАННЯ
ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ Й ЧАСУ 74

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Бичковяк О.В.

ОСНОВНІ АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ
ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ 80

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

Тарасюк Л.С.

ДІАЛЕКТИКА ЦІЛІСНОСТІ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ..... 85

ХРОНОЛОГІЯ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

Лысенко В.В.

ХРОНИКА ДОСТИЖЕНІЙ КРЫМСКИХ НЕЙРОМОРФОЛОГОВ
В КОНЦЕ XX ВЕКА. РЕГЕНЕРАЦІЯ СПИННОГО МОЗГА –
БИОЛОГИЧЕСКОЕ ТАБУ? 91

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 100

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Hela O.M.

THE ORAL HISTORY COLLECTIONS
IN ARCHIVES AND MUSEUMS OF UKRAINE 1

Dmytrenko V.A.

ANTHROPONIMICS OF THE PARISH PRIESTS
OF THE PYRJATYN DISTRICT IN THE SECOND HALF
OF THE XVIII CENTURY 5

Markevych O.V.

THE RUSSIAN EMPIRE'S STAFF POLICY IN THE VOLYN PROVINCE
AT THE END OF THE 18th – THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY 10

Motsak S.I., Turkov V.V.

IMPLEMENTATION OF POLICY FOR SOCIAL COLLECTIVATION
IN THE BULGARIAN VILLAGES OF UKRAINE (1927–1935) 18

Cheremisin O.V., Dubovyk L.P.

THE PART OF TOWN LOCAL GOVERNMENTS
IN THE DEVELOPMENT OF RAILROAD COMMUNICATIONS
IN THE FIRST HALF OF THE 19TH – THE EARLY 20TH CENTURY 27

WORLD HISTORY

Zakharova O.Yu.

STATE CEREMONIAL IS AN ILLUSTRATION
OF MORAL POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF SOCIETY 33

Kudrya I.G.

THE PHENOMENON OF MAGIC:
HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS 39

Kuryliak V.V.

HISTORY OF WOMEN'S DRESS REFORM
IN THE CONTEXT OF THE DOCTRINE OF HEALTH
IN THE SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH 46

Okorokova V.V.

ANTHROPOLOGICAL FACTOR OF VIRTUALIZATION OF SOCIETY:
WORLD-HISTORICAL APPROACH 51

Panchenko Yu.V.

CONSERVATISM OF GREAT BRITAIN: THE ORIGIN AND EVOLUTION
OF BASE PRINCIPLES (XVII–XIX CENTURIES) 57

ETHNOLOGY

Demianenko N.D.

MUSEUM EFFICIENCY IN THE BUILDING HOUSE OF HONCHAR
NATIONAL HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREYASLAV” 63

HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES

Musayeva Firuza Iftar gizi

TURKISH-MUSLIM GENOSIDE PROBLEMS IN 1918-1920
IN THE MODERN TURKISH HISTORIOGRAPHY 68

Chekanov V.Yu.

“GENERALIZING COGNITION” AS A TOOL
FOR SHAPING HISTORICAL SPACE AND TIME 74

HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE

Bychkoviak O.V.

MAIN ARCHETYPES OF THE UKRAINIAN MENTALITY
AND THEIR IMPACT ON THE REALITY OF THE TODAY 80

HISTORY OF PHILOSOPHY

Tarasyuk L.S.

THE DIALECTICS OF INTEGRITY
IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY 85

TIMELINE OF SCIENTIFIC LIFE

Lysenko V.V.

CHRONICLE OF THE ADVANCEMENTS OF CRIMEAN
NEUROMORPHOLOGISTS AT THE END OF THE XXTH CENTURY.
IS THE REGENERATION OF SPINAL MEDULLA A BIOLOGICAL TABOO? 91

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 100

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 801.81:[930.253+069.5](477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.1>

Гела О.М.

Харківський національний аграрний університет імені В.В. Докучаєва

УСНОІСТОРИЧНІ КОЛЕКЦІЇ В АРХІВАХ І МУЗЕЯХ УКРАЇНИ

Стаття дає можливість ознайомитися зі складом усноісторичних колекцій та особливостями їх зберігання в архівах і музеях України, тематикою інтерв'ю, що їх становлять. З'ясовано, що лише невелика кількість музеїв та архівів України має усноісторичні колекції. Причиною відсутності відповідних фондів є неформований механізм передачі усних джерел архівам, що пояснюється правовими й історичними передумовами, які склалися в державі.

Стаття висвітлює проблеми, що виникають у результаті передачі архівам відповідних колекцій, і можливі шляхи вирішення цих питань. Серед таких проблем: недосконала система каталогізації, проблема збереження усноісторичних джерел у непристосованих до цього архівах, відсутність механізму поповнення архівів матеріалами інтерв'ю тощо. Можливими шляхами вирішення проблеми поповнення архівів і музеїв України матеріалами усної історії можуть стати корегування закону про авторське право, збільшення державного фінансування, актуалізація усної історії серед суспільного загалу, залучення архівами та музеями до своїх проєктів дослідників, студентів (у межах виконання практики), ознайомлення й екстраполяція досвіду інших країн тощо.

*Тематики інтерв'ю, що містяться в архівах і музеях України, зазвичай охоплюють табу-йовані в Радянському Союзі проблеми: геноцид, Голодомор, різні аспекти національного питання, болісний досвід громадян, отриманий у роки Другої світової війни тощо. У статті подається порівняння положення з архівуванням усних джерел в Україні з країнами Західної Європи та Північної Америки. Зазначено, що наявна проблема відсутності практик передачі усноісторичних матеріалів архівам і музеям пов'язана з відносно нещодавною інституалізацією *oral history* в Україні. Однак активний розвиток і жвавий інтерес дослідників до усної історії дає надію на вирішення проблем, пов'язаних з архівацією матеріалів інтерв'ю.*

Ключові слова: усноісторичні колекції, фоновий документ, інтерв'ю, архівування, фонд.

Постановка проблеми. Під поняттям «усна історія» розуміють процес запису та дослідження спогадів очевидців подій, результатом чого стає «створення» історичного джерела, яке потребує збереження для подальшого його вивчення науковцями. Сьогодні в Україні можна зустріти чимало проєктів у галузі усної історії, однак відкритим залишається питання доступу до інтерв'ю, які частіше за все функціонують лише в межах наукового проєкту або зберігаються в особистій колекції інтерв'юера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми наявності та зберігання усноісторичних колекцій в архівах і музеях України зверталися М. Боровик, Т. Пастушенко, М. Старовойтов, В. Рудзевич, О. Стукалова й інші.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні складу усноісторичних колекцій в архівах і музеях України і тем інтерв'ю, що їх становлять.

Виклад основного матеріалу дослідження. На жаль, в Україні не набула поширення практика передачі усноісторичних колекцій до архівних установ і музеїв. Це пов'язано з відносною нещодавною появою усної історії в пострадянських країнах: так, якщо в країнах Західної Європи та Північної Америки вона почала інституціоналізуватися з 1950-х років, то в Україні, Росії, Білорусії – лише після розпаду СРСР [4, с. 173]. Тому можна стверджувати, що зараз процес архівування джерел перебуває у фазі свого активного розвитку (зазначимо, що ситуація з передачею інтерв'ю

та створенням окремих фондів у Росії, порівняно з Україною, видається дещо кращою).

Усноісторичні джерела в основному стосуються тих питань, про які було заборонено говорити та досліджувати в Радянському Союзі: геноцид, національне питання тощо [7, с. 20]: досвід громадян під час Другої світової війни, примусова міграція, Голодомор, історія Церкви, жіночі студії, дослідження української діаспори й субкультур, колективізація, репресії, історія повсякденності тощо.

Для визначення наявності тих чи інших усноісторичних колекцій в архівах і музеях використано путівники та сайти відповідних установ, проглянуто більше ніж 50 путівників [2] та сайтів архівів і музеїв. У результаті можна говорити про те, що наявність, збереження й доступ до усноісторичних матеріалів потребує особливої уваги: в архівних установах колекції інтерв'ю майже відсутні. Лише в архівах Луганської [9], Херсонської [10] областей і ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань) [6] наявні окремі колекції «усної історії» на тему Другої світової війни та сформовані у фонди. Наповненість цих фондів записами інтерв'ю досить невелика, адже основну масу джерел становлять спогади у вигляді щоденників, автобіографій тощо. В окремих випадках, наприклад, у ЦДКФФА України ім. Г.С. Пшеничного [5, с. 9] (Центральний державний кінофотофоноархів України), Національній бібліотеці імені В.І. Вернадського, Державних архівах Харківської, Чернігівської, Сумської, Львівської та Хмельницької областях, архіві м. Києва, містяться поодинокі аудіозаписи, міні-інтерв'ю, але назвати їх колекцією неможливо через відсутність потрібної кількості, аби можна було виокремити фонд усноісторичних джерел.

Варто зауважити, що існує проблема пошуку навіть таких поодиноких аудіозаписів, адже в практиці архівних установ України й досі функціонує термін «фонодокументи». Ця дефініція є доволі широкою й характеризує всі типи аудіоматеріалів – від записів виступів державних, культурних діячів до радіопередач і стенограм спогадів автобіографічного характеру відомих особистостей у наративній формі. Державні архіви Полтавської, Кіровоградської, Черкаської, Вінницької, Донецької, Тернопільської, Рівненської, Закарпатської, Одеської, Дніпропетровської, Запорізької, Миколаївської областей узагалі не містять таких фондів чи виставкових колекцій.

Ситуація з музеями складається трохи краще. Перед ними з'являються нові виклики: потрібно вдосконалювати маркетингові кампанії, зокрема,

із залученням тих же мікроісторичних підходів. Усноісторичні джерела мають широкий потенціал, зокрема емотивність і наочність, що апріорі модернізує, розширює поняття «музейний простір» за рахунок інтерв'ю з очевидцями подій. Усе більше актуалізується та набуває поширення включення до експозицій елементів інтерв'ю. Прикладами можуть слугувати Національний музей історії Великої Вітчизняної війни й Меморіальний музей «Територія терору» у Львові, де використовуються усноісторичні свідчення з проекту під назвою «Жива історія» [13, с. 57]. Проте майже всі державні музеї не мають відповідних фондів. Серед тих, у яких є колекції інтерв'ю, можна назвати Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років». Також відповідні усноісторичні матеріали містяться й в університетських музеях, наприклад, у Музеї історії Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, де зберігається колекція аудіо- та відеозаписів інтерв'ю з випускниками й співробітниками університету. Однак Національний музей історії України у Києві, Чернігівський історичний музей імені В.В. Тарновського, Харківський історичний музей, краєзнавчі музеї Сумської, Полтавської, Вінницької областей, Житомирський обласний історико-краєзнавчий музей та інші не мають фондів з усною історією.

Варто сказати про те, що основні усноісторичні проекти в Україні здійснюються в різноманітних інституціях, а матеріали з інтерв'ю містяться в їхніх архівах. Це Інститут історії України НАНУ, Інститут народознавства НАНУ, Український центр вивчення історії Голокосту, Український інститут національної пам'яті. Завдяки ініціативі Українського інституту національної пам'яті запроваджено проекти зі збирання спогадів учасників Майдану й АТО. У межах першого проекту «Майдан: усна історія» на кінець 2018 р. зібрано понад 1200 інтерв'ю. У рамках проекту «АТО: усна історія» записано 55 спогадів учасників війни. Проте доступною є лише частина матеріалів, що опублікована в збірках спогадів, адже нині Інститут продовжує працювати над створенням архіву усної історії.

Нині в Україні дослідження в галузі oral history зосередилися в межах академічної історії – у вищих навчальних закладах [12]: Інституті усної історії Запорізького університету, Інституті історії церкви при УКУ, Центрі усної історії при КНУ ім. Т. Шевченка, Інституті історичних досліджень при ЛНУ ім. І. Франка, архівні матеріали яких доступні в мережі Інтернет чи на факультетах університетів.

Окрім цього, потрібно зазначити, що існує низка проблем, які виникають у результаті передачі архівам усної історичних матеріалів. Однією з них стала недосконала система каталогізації інтерв'ю, через що виникають труднощі з пошуком потрібних джерел дослідниками. Головною проблемою опису та систематизації інтерв'ю є існування «карткової» системи, коли в архівах аудіозаписи розподіляють за жанрово-тематичним принципом, а транскрипції зберігаються окремо від відео чи/та аудіо. Виходом із цієї ситуації є можливість перейняти досвід західних колег: надати запитувачам доступ до текстового файлу з коротким змістом інтерв'ю, де фрагменти опису розмічено примітками, у яких указані теми, що порушені респондентом (із зазначенням часу розташування того чи іншого відрізка інформації). Безперечно, усі інтерв'ю потрібно внести до БД (бази даних) архіву, яка була б у вільному доступі в Інтернеті.

Найбільш болючою проблемою є фінансування архівних установ державою. Так, за підрахунками Державного архіву України на утримання однієї одиниці зберігання в Україні витрачається 8 грн. бюджетних коштів на рік [1], що становить лишень 30 американських центів або близько 1 злотого. Спільною для багатьох країн стала проблема збереженості усної історичних джерел [11]. Відсутність відповідних умов зберігання в непристосованих для цього архівах не тільки є причиною руйнування плівок та аудіозаписів, а й впливає на рішення працівників закладів відмовити в користуванні записами інтерв'ю запитувачам. Невирішеним є й питання формування системи поповнення архівів матеріалами усної історії. Неможливо не згадати й про те, що в Україні й досі є недосконалим закон про авторське право [8], через що часом інтерв'юери не заповнюють письмові угоди, у яких зазначаються умови використання записів. Це призво-

дить до публікації витягів або цілих інтерв'ю без дозволу наратора, що суперечить не тільки правовим, а й етичним принципам. Такі ситуації породжені непрофесійністю інтерв'юерів та автоматично переводять дослідження з *oral history* в Україні на аматорський рівень.

Можна говорити про те, що в країнах, у яких усної історичні дослідження розпочинаються пізніше, є проблеми зі зберіганням відповідних матеріалів (таким прикладом може слугувати Україна). На протигагу цьому, у багатьох країнах Західної Європи та Північної Америки наявні навіть спеціальні усної історичні архіви, наповнення матеріалами яких відбувалося шляхом передачі на держзберігання в муніципальні й центральні архіви. Так, у США з появою досліджень у галузі *oral history* усна історія розглядалася передусім як частина архівної справи [3, с. 4], що заповнює прогалини в джерельній базі, отже, питання архівації джерел стояло на першому місці.

Висновки. Отже, можна говорити про те, що в Україні є несформованою система передачі усної історичних джерел архівам. Таке становище пояснюється історичними та правовими передумовами, що склалися в державі. Лише невелика кількість архівів і музеїв має усної історичні колекції. Також існує комплекс питань, які виникають з архівуванням інтерв'ю: 1) проблема державного фінансування; 2) недосконала система каталогізації; 3) проблема збереженості усної історичних джерел у непристосованих для цього архівах; 4) відсутність механізму поповнення архівів матеріалами інтерв'ю; 5) необхідність корегування закону про авторське право.

Незважаючи на всі проблеми, які існують з архівуванням джерел, можна говорити про зростання інтересу до цієї дослідницької практики серед науковців, що в майбутньому порушить питання про архівацію матеріалів інтерв'ю.

Список літератури:

1. Офіційний веб-портал Державної архівної служби України. URL: <http://www.archives.gov.ua/Archives/Arhivy-Ukr.php> (дата звернення: 24.03.2020).
2. Електронні путівники / Державна архівна служба України. URL: <https://archives.gov.ua/ua/%d0%b5%d0%bb%d0%b5%d0%ba%d1%82%d1%80%d0%be%d0%bd%d0%bd%d1%96-%d0%bf%d1%83%d1%82%d1%96%d0%b2%d0%bd%d0%b8%d0%ba%d0%b8/> (дата звернення: 24.03.2020).
3. Боровик М.А., Пастушенко Т.В. Усна історія: сучасність та перспективи в Україні. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 111. С. 4–6.
4. Грінченко Г.Г., Реброва І.В., Романова І.М. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України). *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 172–187.
5. Смелянова Т.О. Концепт «незалежність» в аудіовізуальних документах ХХ–ХХІ століть (за документами ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного). *Архіви України*. 2016. № 3–4. С. 7–19.
6. Кентій А. Війна 1941–1945 рр. очима її учасників і очевидців (за документами ЦДАГО України). *Архіви України*. 2005. № 1–3 (256). С. 474–487.

7. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади. *Україна модерна*. 2007. № 11. С. 7–24.
8. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 23 грудня 1993 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1994. № 13. Ст. 64.
9. Старовойтов М., Рудзевич В. Огляд колекцій «усної історії» щодо найважливіших подій періоду Другої світової війни, зібраних Держархівом Луганської області. *Архіви України*. 2005. № 1–3(256). С. 488–491.
10. Стукалова О. Огляд фондів «усної історії» Державного архіву Херсонської області періоду Другої світової війни. *Архіви України*. 2005. № 1–3 (256). С. 491–493.
11. Томпсон П. Голос прошлого: Устная история / пер. с англ. Москва, 2003. 368 с.
12. Українська асоціація усної історії. URL: <http://oralhistory.com.ua/proekti/centri-uaui/> (дата звернення: 24.03.2020).
13. Шиманський А. Усноісторичні проекти в діяльності Меморіального музею «Територія терору». *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. № 111. С. 56–57.

Hela O.M. THE ORAL HISTORY COLLECTIONS IN ARCHIVES AND MUSEUMS OF UKRAINE

The article gives an opportunity to learn about the features of availability and storage of the oral history collections in archives and museums of Ukraine, subjects of the interviews contained in these collections. It is established that only some museums, and archives in Ukraine have oral history collections. The reason for the lack of appropriate funds is the unformed mechanism for the transfer of oral sources to the archives, which is explained by the legal and historical background existing in the state.

In addition, the article highlights the issues that arise as a result, the transfer of appropriate collections to the archives, as well as possible solutions to these problems. These include an imperfect cataloging system, the problem of storing oral history sources in unsuitable archives, the lack of a mechanism for filling archives with interview materials, and others. Possible ways of solving the problem of updating the archives, and museums of Ukraine with oral history materials can be: adjusting the copyright law, increasing public funding, increasing interest in oral history among the public, involving archives and museums in their projects of researchers, students (within practice), familiarization and extrapolation of experience from other countries, etc.

Those interviews that are stored in museums and archives of Ukraine are devoted to topics prohibited in the Soviet Union: genocide, the Holodomor, various aspects of the national issue, the painful experience of citizens gained during the Second World War and others. The article demonstrates a comparison of situations with archiving of oral sources in the countries of Western Europe and North America. It is noted that the current problem of the lack of practices in the transfer of oral history materials to archives and museums are related to the relatively recent institutionalization of oral history in Ukraine. However, the active development and keen interest of researchers in oral history gives hope for the archiving of interview materials.

Key words: oral history collections, phonodocument, interviews, archiving, fund.

Дмитренко В.А.

Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка

АНТРОПОНІМІКА ПАРАФІЯЛЬНИХ ІЄРЕЇВ ПИРЯТИНСЬКОЇ ПРОТОПОПІІ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVIII СТОЛІТТЯ

У статті на основі даних зі сповідних розписів проаналізована антропоніміка парафіяльних ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. З'ясовано, що, попри наявність офіційного зразка заповнення сповідних розписів, який передбачав трилексемну антропонімоформу іменування людини, на практиці застосовувалася дволексемна форма. З 223 ієреїв, які здійснювали душпастирську діяльність у протопопії, 114 (49%) іменувалися з використанням імені по батькові та прізвища, а 119 осіб (51%) послуговувалися іменем і прізвищевою назвою. Передача прізвищевих назв не була сталою та могла трансформуватися. Водночас порівняння частоти використання трилексемних антропонімоформ ієреїв із представниками інших соціальних груп засвідчує, що священники частіше застосовували її для свого іменування. Доведено, що прізвищеві назви ієреїв сформовано суфіксацією через уживання формату -ський, -цький, -ич, -ів, -їв, -єв, -енко, -єнко. У більшості – 127 ієреїв (54,5%) – воно створено суфіксацією через уживання формату -ський, -цький. Коли мова йде про священників, які іменувалися трилексемними антропонімоформами, то у 87% їхні прізвища творилися за допомогою суфіксів -ський, -цький. Лексичною основою 40% прізвищ ієреїв були особові імена. У 24% вони отримані від назв представників флори і фауни та явищ природи. Майже порівну, 15% і 14% відповідно, становили прізвища, утворені від індивідуальних ознак перших носіїв або ж роду занять чи соціальної належності. Установлено, що у сповідних розписах запис імен вівся як у церковному варіанті, так і в народному прочитанні. Це може свідчити про потужний вплив народної побожності, котрий спонукав ієреїв навіть в офіційних документах записувати своє ім'я так, як його вимовляли парафіяни. 233 ієреї протопопії використовували 64 імен. Найпоширенішим було ім'я Іван, яке мали 26 священників (11,1%). Популярними були також Григорій – 16, Василь – 14, Федір і Яків – по 13, Петро – 12, Михайло – 10 панотців. Зіставивши отримані дані з результатами інших учених, констатуємо схожість популярних імен у різних групах українського ранньомодерного соціуму.

Ключові слова: антропоніміка, ієрей, Київська митрополія, ранньомодерний соціум, сповідний розпис.

Постановка проблеми. Важливим складником вивчення ранньомодерного українського соціуму XVIII століття є дослідження його антропонімії – імен по батькові, прізвищ, прізвицьк, які традиційно студіюються спеціальною історичною дисципліною – ономастиком. Пріоритет у вивченні цієї проблематики належить мовознавцям. До сьогодні не втратили актуальності дослідження Михайла Худаши [16] і Юліана Редьки [15; 14]. Вони залишаються базовими для класифікації й типологізації прізвищ, уможливають розуміння процесу їх еволюції та закріплення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останніми роками з розвитком історико-демографічних студій антропоніміку досліджують й історики, які вивчають окремі групи населення ранньомодерної України. Серед таких робіт виокремимо праці Юрія Волошина [2], Мирона Капраля [10], Оксани Коваленко [11]. Попри

вагомі напрацювання попередників, зауважимо, що сьогодні антропонімічні характеристики парафіяльного духовенства Київської митрополії спеціально не вивчалися. Частково заповнити цю лакуну покликана наша розвідка.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз антропоніміки ієреїв Пирятинської протопопії другої половини XVIII століття. Відповідно до неї, сформульовано такі завдання:

- установити особливості фіксації антропоніміки ієреїв у сповідних розписах;
- з'ясувати вживання та походження прізвищ і прізвищевих назв священників;
- проаналізувати імена панотців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Головною базою дослідження антропоніміки духовенства послуговували сповідні розписи. Це церковно-облікові документи, у яких фіксували відвідування парафіянами сповіді та причастя.

Згідно з указом 1737 року, до них уписували імена по батькові та прізвища всіх жителів парафії, зазначаючи їхній вік. Записи проводилися поетапно, подвірню й посімейно, мали оновлюватися щорічно. Обов'язок вести сповідні розписи покладався на парафіяльних священиків [12, с. 114–125]. Розлогий масив сповідних розписів по Пирятинській протопопії з 1758 року зберігається у 801-му фонді Державного архіву Полтавської області.

Спочатку зупинимося на географічних межах Пирятинської протопопії та чисельності священиків у ній. Отже, протопопія – це церковно-адміністративний округ. Саме на такі округи розподілялася Київська митрополія/єпархія в другій половині XVIII століття. Головним завданням функціонування протопопії було покращення управління й упровадження на місцях розпоряджень вищого церковного керівництва. Розміри протопопій не були сталими. Аналізуючи кількість церков/парафій, котрі знаходилися на території Пирятинської протопопії, відзначимо, що, за даними Афанасія Грановського, станом на 1758 рік їх налічувалося 43 [3]. За підрахунками Оксани Прокоп'юк, у 1770 році до складу протопопії входило 65 церков [13, с. 152]. За даними відомості про кількість церков і церковнослужителів 1785 року, протопопія налічувала 66 церков [7, арк. 17]. Натомість відомість 1793 року фіксує 61 церкву [9, арк. 21].

Порівнявши інформацію зі сповідних розписів і відомостей про кількість церков і церковнослужителів, ми з'ясували, що за досліджуванний період під рукою пирятинського протопопа перебувало 87 храмів, у яких душпастирствовало 233 ієреї. В означений час це була одна з найбільших протопопій Київської митрополії.

Як зазначалося вище, офіційний зразок сповідного розпису передбачав, що до нього треба було записати ім'я по батькові та прізвище особи, тобто передбачалася трилексемна антропонімоформа. Проте на практиці в сповідних розписах уписували здебільшого ім'я та прізвищеву назву. Наприклад: «Семен Максимович», «Стефан Іванов», «Яків Матвіїв», «Олександр Петраковський» тощо. Тобто переважно дволексемні антропонімоформи. Утім у так званій «крепі», що проставлялася внизу сповідного розпису, священик часто вписував своє ім'я по батькові та прізвище повністю. Стосовно дружин панотців, то в розписах указувалося переважно ім'я та по батькові. Дітей уписували здебільшого за іменем.

Продивляючись хронологічний ряд розписів по Пирятинській протопопії, стверджуємо, що

говорити про усталеність записів прізвищевих назв бодай серед їх укладачів не можна. Показовим прикладом можуть бути антропонімоформні трансформації в родині священиків села Яцини. Сповідний розпис за 1758 рік фіксує тут священиком Ісаю Савича [5, арк. 1]. У подальшому два його сини також стали священиками в цій же парафії. Так от у розписі 1768 року один із них значиться Лук'яном Ісаєвим, а інший – Павлом Ісаєвичем [6, арк. 1]. Але метаморфози на цьому не закінчуються. У розписі 1793 року вже дорослі діти Лук'яна записані Лук'яновичами, наприклад, дякон цієї ж парафії Данило Лук'янович. Водночас діти Павла значаться Ісаєвичами, наприклад, паламар Захарій Ісаєвич [8, арк. 1].

Причини такого явища крилися в тому, що найуживанішим антропонімом було ім'я людини, а от прізвище та по батькові використовувалися рідше й могли заступати одне одного. Таке явище було природним в умовах досить замкнутого та невеликого за чисельністю сільського соціуму. До того ж під час хрещення людині дається лише ім'я, тож воно й сприймалося як головний маркер людини ранньомодерного часу. Разом із тим такі метаморфози могли відображати внутрішньородинні взаємини, віддзеркалюючи домінантно-підлеглі взаємини та маркуючи авторитет їх носіїв у родині.

Стосовно 114 ієреїв протопопії, що становить близько 49% від загальної кількості, нами віднайдена в джерелах їх повна трилексемна форма іменування. Щодо решти, а це 119 осіб (51%), то маємо дволексемні антропонімоформи. Отже, вважаємо, що саме вони й були звичною антропонімічною атрибуцією серед священиків протопопії. Зауважимо, що, так як розписи велися самими ієреями, можемо говорити, що таке сприйняття власного найменування приймалося ними самими.

Для порівняння, за підрахунками Юрія Волошина, іменування людини з використанням імені по батькові та прізвища застосовано лише щодо 3,6% чоловічого населення міста Полтава цього часу [1, с. 149]. Приклад панотців протопопії підтверджує усталену в науці тезу, що трилексемне іменування у XVIII столітті вживалося переважно щодо духовенства, представників козацької старшини, членів магістрату й позначало осіб із вищим соціальним статусом, ілюструючи соціальну ієрархію.

Щодо прізвищевих назв, то в 127 ієреїв, а це 54,5%, воно сформовано суфіксацією через уживання формату -ський, -цький. У 31 панотця використано суфікаційний формат -ич, у такої ж кількості священиків застосовано формат -ів, -їв, -єв.

У 29 осіб ужито формат -ов, а 8 людей мали прізвищеву назву, утворену за допомогою суфіксів -енко, -єнко. Разом із тим відзначимо, що коли мова йде про священників, які йменувалися три-лексемними антропонімоформами то у 87% їхні прізвища творилися за допомогою суфіксів -ський, -цький.

Як зазначалося вище, 114 священників протопопії використовували офіційні родові найменування – прізвища. Тож важливо з'ясувати їх лексичну основу. На думку науковців, семантика українських прізвищ відображала заняття, соціальне й географічне походження, фізичні та психічні ознаки особи, тваринний і рослинний світ тощо. У дослідженні ми використали класифікацію семантики українських прізвищ, запропоновану Юліаном Редьком [14, с. 34]. Узагальнені відомості представлено у вигляді таблиці, відсоткові значення для зручності заокруглено (таблиця 1).

Таблиця 1

Лексичні основи прізвищ ієреїв Пирятинської протопопії

Лексико-семантичні групи в основах прізвищ	Кількість	%
Індивідуальні ознаки	16	15
Календарні імена	45	40
Рід занять чи соціальна належність	15	14
Топоніми, етноніми	7	5
Назви тварин, рослин, явищ природи	27	24
Інше	4	2
Усього	114	100

Отже, найбільшу групу становили прізвища, що походили від особових імен здебільшого з християнського календаря. Типовими тут є такі прізвища: Вакуловський, Ільницький, Петраковський, Іванов, Сергієнко тощо. Другу групу становлять прізвища, отримані від назв представників флори і фауни та явищ природи. Наприклад, Громницький, Козловський, Колосовський, Ольшанський, Боровиковський тощо. Майже рівними є групи прізвищ, утворені від індивідуальних ознак перших носіїв і роду занять чи соціальної належності, як-от: Фальковський, Бурковський, Чернишов, Золотницький, Ковальський, Котляревський тощо. Меншою виявилися група прізвищ, утворена з допомогою топонімів та етнонімів, а саме: Миргородський, Самарський та ін.

Порівнюючи отримані результати з лексичними основами прізвищ жителів Полтави, що їх наводить Юрій Волошин, відзначимо велику кількість прізвищ, утворених від особових імен чи індивідуальних ознак перших носіїв. Утім якщо в Полтаві третьою за чисельністю є група прі-

вищ, утворених від роду занять, то серед ієреїв протопопії переважають прізвища, похідні від назв тварин, рослин, явищ природи [1, с. 156–157].

Не менш неоднорідним є спосіб передачі імен. У сповідних розписах зустрічаємо приклади їх записів як у церковному варіанті, так і в народному прочитанні. Скажімо, у розписові села Харківці Пирятинської протопопії за 1758 рік дружина священника записана Іриною, а їхня дочка значиться як Параска [4, арк. 1], хоча у святочному прочитанні варто було б написати «Парасковія». Ту ж картину спостерігаємо й у написанні імен самих ієреїв, де поряд з Іоаннами, Лукіянами, Іяковами, Стефанами натрапляємо на Іванів, Лук'янів, Яковів, Степанів тощо. Це може свідчити про потужний вплив народної побожності, котрий спонукав ієреїв навіть в офіційних документах записувати своє ім'я так, як його вимовляли парафіяни.

Двісті тридцять три ієреї протопопії використовували 64 імені. Тридцять одне з них уживалося по одному разу, серед таких імен – Антон, Арсеній, Влас, Галактіон, Гордій, Данило, Діонісій, Дмитро, Захар, Ігнат, Ісая, Євстафій, Єлисей, Єрофій, Єфим, Каленик, Козьма, Корній, Костянтин, Марк, Мартин, Микола, Мокій, Омелян, Пантелеймон, Потап, Прохор, Роман, Сидір, Севастян, Фома.

Найпоширенішим посеред ієреїв було ім'я Іван. Його мали 26 священників, що становить 11,1% від загальної кількості душпастирів протопопії. Другим за популярністю було ім'я Григорій – 16 панотців. Чотирнадцять священників звали Василь. По тринадцять осіб іменувалися Федір і Яків, дванадцять – Петро, десять – Михайло. Ще від п'яти до восьми ієреїв протопопії звалися Андрій, Афанасій, Гаврило, Леонтій, Микита, Павло, Семен, Стефан, Трохим.

Для порівняння: Юрій Волошин так визначає десятку найпопулярніших імен чоловіків у Полтаві другої половини XVIII століття: Іван, Григорій, Василь, Федір, Петро, Семен, Яків, Степан, Андрій, Павло. Ними названі 1481 особа (51,7%) полтавських чоловіків. Загалом же чоловіки міста послуговувалися 118 іменами [1, с. 152].

Оксана Коваленко, досліджуючи антропоніміку ремісників Переяслава, зазначає, що «найбільше у Переяславі було майстрів із іменем Іван (17) (12,7%), Федір (8) та Григорій, Петро, Семен (по 6), Василь та Кіндрат (по 5), Микита та Павло (по 4). 21 ім'я зустрічалося в середовищі переяславських ремісників лише один раз» [11, с. 82]. Отже, спостерігаємо збіг популярних імен серед ремісників Переяслава, полтавчан та ієреїв Пирятинської протопопії. Мирон Капраль теж заува-

жує, що ім'я Іван переважало в шевському середовищі Львова XVII–XVIII століть. Його мало 21,7% чоловіків [10, с. 85].

Зрозуміло, що хрещене ім'я могло бути тільки церковно-календарним. Однак якщо на один день припадало поминання парних святих, то священник мав вибір. Так, у протопопії на 12 ієреїв з ім'ям Петро припадало шість Павлів. Одному Козьмі відповідало три Дем'яни, жоден священник не мав імені Мефодій, утім було аж чотири Кирила. Як і в Полтаві, не виявлено жодного Бориса чи Гліба. Серед переяславських ремісників Петро теж був «популярніший», аніж Павло: 6 проти 4, було троє Кирилів, проте жодного Мефодія, на двох Кузьмів припадав один Дем'ян [11, с. 83]. Усе це дає змогу говорити про певні пріоритети під час вибору імені, особливо якщо враховувати той факт, що офіційна вимога хрестити дитину на восьмий день після народження дотримувалася панотцями не завжди.

Підсумовуючи вищевикладене, зробимо такі висновки:

- по-перше, попри наявність офіційного зразка заповнення сповідних розписів, який передбачав трилекsemну антропонімоформу іменування людини, на практиці застосовувалася дволекsemна форма. З 223 ієреїв, які здійснювали душпастирську діяльність у протопопії, 114 (49%) іменувалися з використанням імені по батькові та прізвища, а 119 осіб (51%) послуговувалися іменем і прізвищевою назвою. Передача прізвищевих назв не була сталою та могла трансформуватися. Водночас порівняння частоти використання

трилекsemних антропонімоформ ієреїв із представниками інших соціальних груп засвідчує, що священники частіше застосовували її для свого іменування;

- по-друге, прізвищеві назви ієреїв сформовано суфіксацією через уживання формату -ський, -цький, -ич, -ів, -їв, -єв, -єнко, -єнко. У більшості – 127 ієреїв (54,5%), воно сформовано суфіксацією через уживання формату -ський, -цький. Коли мова йде про священників, які іменувалися трилекsemними антропонімоформами, то у 87% їхні прізвища творилися за допомогою суфіксів -ський, -цький. Лексичною основою 40% прізвищ ієреїв були особові імена. У 24% вони отримані від назв представників флори і фауни та явищ природи. Майже порівну, 15 та 14% відповідно, становили прізвища, утворені від індивідуальних ознак перших носіїв або ж роду занять чи соціальної належності;

- по-третє, у сповідних розписах зустрічаємо приклади записів імені як у церковному варіанті, так і в народному прочитанні. Це може свідчити про потужний вплив народної побожності, котрий спонукав ієреїв навіть в офіційних документах записувати своє ім'я так, як його вимовляли парафіяни. 233 ієреї протопопії використовували 64 імені. Найпоширенішим було ім'я Іван, яке мали 26 священників (11,1%). Популярними були також Григорій – 16 панотців, Василь – 14, Федір і Яків – по 13, Петро – 12, Михайло – 10. Порівнявши отримані дані з результатами інших учених, констатуємо збіг популярних імен у різних групах українського ранньомодерного соціуму.

Список літератури:

1. Волошин Ю. Козаки і посполиті: міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ : К.І.С., 2016. С. 149.
2. Волошин Ю. Полтавська антропоніміка. Які імена та прізвища носили полтавці в другій пол. XVIII ст. *Україна модерна*. 2015. № 22. URL: <http://uamoderna.com/md/voloshyn-antropnimika>.
3. Грановский А. Полтавская епархия в ее прошлом и настоящем (Историко-статистический опыт). Полтава, 1901.
4. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 17.
5. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 19.
6. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 34.
7. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 821.
8. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Сп. 1141.
9. Держархів Полтавської області. Ф. 801. Оп. 1. Спр. 1142.
10. Капраль М. Люди корпорації: Львівський шевський цех у XVII–XVIII ст. Львів, 2012. 552 с.
11. Коваленко О. Антропонімія ремісників Переяслава 60-х років XVIII ст. *МІКС: Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 2 (4). С. 78–88.
12. Полное собрание законов Российской империи : в 48 т. Санкт-Петербург, 1830. Т. 10 : 1737–1739. 995 с.
13. Прокоп'юк О. Київська митрополія: топографія посвят. Реконструкція реєстру храмів за відомостями про церковнослужителів (1780–1783 рр.) : науково-довідкове видання. Київ, 2012. С. 152.
14. Радько Ю.К. Довідник українських прізвищ. Київ : Радянська школа, 1968. С. 34.

15. Редько Ю.К. Сучасні українські прізвища. Київ : Наукова думка, 1966. 216 с.
16. Худаш М. З історії української антропонімії. Київ : Наукова думка, 1977. 235 с.

Dmytrenko V.A. ANTHROPONIMICS OF THE PARISH PRIESTS OF THE PYRJATYN DISTRICT IN THE SECOND HALF OF THE XVIII CENTURY

The anthroponimics of the parish priests of the Pyrjatyn District of the second half of the 18th century is analyzed in the article, based on the data from the confession registers. It is found that despite the presence of an official sample of the completion of the confession lists, which provided a three-letter anthroponomical form of naming a person in practice used a two-digit form. Of the 223 priests who practiced pastoral care in district, 114 (49%) were named using their first, second and last names, and 119 (51%) used their first and last names. The transfer of the last names was not permanent and could be transformed. At the same time, a comparison of the frequency of use of three-line anthroponomical forms of priests with representatives of other social groups shows that priests used it more often for their naming. It is proved that the surnames of the priests were formed by suffixation through the use of the format -tsky, -tsky, -ich, -iv, -ev, -ev, -enko, -enko. In most, 127 priests (54.5%) were created by suffixation through the use of the -tsky, -tsky format. When it comes to priests who were called triplex anthroponomical forms in 87% of their names were created using the suffixes -tsky, -tsky. The lexical basis of 40% of the names of priests was personal names. In 24% they are derived from the names of representatives of flora and fauna and phenomena of nature. Almost evenly, 15% and 14%, respectively, were names derived from the individual characteristics of the first carriers, or the type of occupation or social identity. It is established that in the confessional murals, the names were recorded both in the church version and in folk reading. This may be indicative of the powerful influence of popular piety which prompted the priests, even in official documents, to write down their name as it was pronounced by the parishioners. 233 district priests used 64 names. The most common name was Ivan, worn by 26 priests (11.1%). Also popular were Gregory – 16, Basil – 14, Fyodor and Jacob – 13, Peter – 12, Michael – 10 gentlemen. Comparing the data with the results of other scientists, we find the coincidence of popular names in different groups of Ukrainian early-modern society.

Key words: anthroponimics, parish priest, metropolitan Kyiv, early modern society, confession registers.

Маркевич О.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

КАДРОВА ПОЛІТИКА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У ВОЛИНСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Метою статті є аналіз кадрової політики верховної влади Російської імперії у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття. Проаналізовано імперське законодавство, яке регулювало умови служби, чисельність і соціально-етнічний склад адміністративних установ, регіональну систему заохочень і винагород задля залучення вихідців з внутрішніх губерній імперії і стимулювання їхньої служби. Наукова новизна роботи полягає в тому, що описано механізми кадрової політики Російської імперії у взаємозалежності з внутрішньополітичним становищем держави – участю місцевої знаті в польському повстанні 1830 р. Набули подальшого розвитку висновки, що географічне розташування губернії впливало на жалювання; статус державних службовців мінявся залежно від установ, у яких вони працювали. Кадрова політика Російської імперії у Волинській губернії мала низку особливостей: чисельніший склад Волинської губернської адміністрації, щедра система винагород (грошові заохочення, присвоєння звань тощо) для російських чиновників, що регулювалося додатковими законами й іншими нормативно-правовими актами. Колишні військові мали найбільші привілеї та кар'єрні переваги. Так загальні правила призначення та просування по службі змінювалися верховною владою. Найвигіднішим місцем служби для подальшого кар'єрного стрибка була Канцелярія волинського губернатора. Служба в канцелярії Волинського губернського правління розглядалася швидше як підготовка для подальшого призначення. У результаті польського повстання 1830 р. місцева еліта була позбавлена права обіймати ключові посади в імперських урядових установах. Ті, хто не довели своєчасно шляхетного походження, зараховувалися на канцелярські посади губернського правління. У подальшому це давало можливість службою досягти привілейованого статусу, задовольнити соціальні та кар'єрні запити в нових соціально-політичних умовах.

Ключові слова: Волинська губернська адміністрація, чиновник, кадровий склад, Волинське губернське правління, Канцелярія волинського губернатора.

Постановка проблеми. Держава формує такий бюрократичний апарат, який забезпечував би виконання поставлених перед ним завдань. До питання його ефективності долучається чисельний вимір, який влада постійно вдосконалює, намагаючись контролювати, аби не відбувалося надмірного зростання, адже на його утримання виділяються кошти платників держаних податків. Саме тому формуванню бюрократичного апарату приділена значна увага як у сучасних політичних студіях, так і в історичних дослідженнях більш раннього періоду. У цьому контексті актуалізуються дослідження імперського періоду історії України. Набуття Росією українського Правобережжя та його становище в імперії впливали на формування бюрократичного апарату, на який покладалося завдання забезпечити інтеграцію цього регіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення губернського управління через його бюрократичний апарат започаткував ще П. Зайончковський [6]. На основі формулярних списків

урядовців центральних і місцевих установ проаналізував освітній рівень, умови служби та матеріальне забезпечення. Цей напрям продовжила й розвинула московська дослідниця Л. Писарькова, яка проаналізувала джерела формування та еволюцію бюрократичної системи Російської імперії XVII–XVIII ст., зокрема чисельність і склад урядовців, умови служби та майнове становище чиновників і канцелярських службовців, форми й методи запобігання посадовим злочинам [11]. Дослідниця зупинилася на реформуванні місцевого управління 1775 р., визначивши, що одним із найвідчутніших її результатів стало збільшення кількості місцевих установ, що зумовило значне зростання числа чиновників. Щодо управління Волинською губернією, то Л. Писарькова відмітила її особливості узагальнено, у межах поширення Павлом I «особливих прав і привілеїв».

Чисельність урядовців Російської імперії стала предметом спеціального вивчення канадського дослідника українського походження з універ-

ситету Торонто С. Величенка [3]. Його чисельні підрахунки дали змогу порівняти бюрократичний апарат Волинської губернії з внутрішніми губерніями імперії, польськими та на Кавказі. Дослідник доводить «недоукомплектованість» місцевих установ, порівняно з іншими європейськими країнами, а отже, імперія, на думку історика, була «недоуправляема».

Соціокультурний рівень, система заохочень і покарань чиновників державних установ України стали предметом дисертаційного дослідження С. Дегтярьова. Автор здійснив аналіз професійного рівня службовців і його вплив на якість функціонування імперської адміністрації [4]. Формування бюрократії саме в українських правобережних губерніях Російської імперії дослідила В. Шандра й уперше запропонувала періодизацію цього процесу [30]. Доведено, що польські повстання були чинниками для здійснення чергового інтеграційного витку, який впливав з усунення місцевої еліти від владних повноважень.

Джеймс Хейзел, досліджуючи впровадження в Російській імперії Табеля про ранги, висунув припущення, що географічне розташування губерній впливало на жалування та престиж чиновників. Статус державних службовців також мінявся залежно від установ, у яких вони перебували. Висновки зроблено на основі порівняння внутрішніх губерній і центральних установ [1]. Спробуємо уточнити дані в межах Волинської губернії, порівнявши умови служби, джерела формування жалування, можливості кар'єрного зростання, професійні навички службовців Канцелярії волинського губернатора та губернського правління.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз кадрової політики Російської імперії у Волинській губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., зокрема законодавства, яке регулювало умови служби, чисельність, соціально-етнічний склад губернських адміністративних установ, регіональну систему заохочень і винагород задля залучення вихідців з внутрішніх губерній імперії і стимулювання їхньої служби.

Виклад основного матеріалу дослідження. Значне зростання чисельності губернського апарату в Російській імперії відбулося під час реформування місцевого управління Катериною II. Імператриця збільшила число чиновників в імперії у шість разів [11, с. 537]. Це дало змогу оптимально контролювати управління, наблизивши його органи влади до потреб місцевого населення. Реформи Павла I відчутно скоротили губернський бюрократичний апарат, були ліквідовані земський

суд, губернський магістрат, совісний суд, верхня й нижня розправи. Значні трансформації пережили ті установи, які все ж залишалися в губерніях. Увага Олександра I була сконцентрована на міністерській реформі, а не на місцевому управлінні. У губерніях Російської імперії протягом першої половини XIX ст. зростала необхідність в управліннях, які б реалізували потреби держави в усіх сферах суспільного життя через місцеві установи. Утілення цього завдання не в усіх губерніях протікало однаково, що змусило вже Миколу I запровадити їх диференціацію, розподілити на три категорії. Це позначилося на чисельному вимірі чиновників місцевих установ. Волинська губернія зараховувалася до першої категорії, людність якої перевищувала 1 млн. осіб, а територія розподілялася більше ніж на 10 повітів. Збільшити число управлінців вимагали також етнічний і соціальний склад населення, її геополітичне розташування. Кадрове забезпечення було основою ефективного та цілеспрямованого управління Волинською губернією, що відрізнялося від загальної тенденції «недоукомплектованості» й «недоуправляемості» бюрократичного апарату Російської імперії [3, с. 84]. Згідно зі звітами волинських губернаторів, у 1842 р. служило 1 259 осіб усіх відомств, 1845 р. – 1267, 1846 р. – 1245, 1850 р. – 1274 і 1852 р. – 2 032 особи. Тобто загальне число чиновників Волинської губернії поступово зросло, за винятком 1846 р. [21; 22; 23; 24; 25]. А от станом на 1852 р. на службі перебувало рекордне число урядовців – 2 032 осіб [25, арк. 12 зв.]. Це пояснюється тим, що влада динамічніше реагувала на потреби силового управління особливо перед початком Кримської (Східної) війни, унаслідок чого значно зросло число станових приставів, дільничих та інших поліцейських чиновників. Якщо вирахувати середній показник з вищенаведених даних, то впродовж одного року першої половини XIX ст. у Волинській губернії служило 1 415 чиновників усіх відомств. Згідно зі звітом губернатора М. Синельнікова, чисельність населення Волинської губернії в 1852 р. становила 1 476 636 осіб. Це означає, що один чиновник у середньому припадав на 1 043 особи. Порівняємо отримані дані з тими, що їх уклав С. Величенко. Дослідник підрахував, що на одного чиновника у внутрішніх губерніях Російської імперії припадало 1 387 осіб, в українських – 1 642, на Кавказі – 1 098, у Польських губерніях – 942 [3, с. 97]. Отже, губернський апарат на Волині був чисельнішим, ніж у внутрішніх губерніях Російської імперії й навіть у такому нестабільному регіоні, як Кавказ.

Ефективність діяльності місцевих органів влади прямо залежала від їх кадрового складу. Верховна влада Російської імперії намагалася застосовувати власні способи конструювання бюрократії, ознаками якої були повна залежність від імператора, універсальність, тобто вміння виконувати низку найрізноманітніших обов'язків, діяти згідно з вимогами та наказами начальства, обслуговувати всі сторони державного управління [10, с. 162]. Російський чиновник, на відміну від веберівського ідеального бюрократа, просувався по службі за трьома критеріями – стажем, походженням і рішенням начальства. Останнє давало губернатору змогу впливати на кадрову політику підвідомчою територією і пристосовувати її до місцевих потреб.

Комплектування губернських адміністративних установ Волинської губернії, у тому числі канцелярії губернатора й губернського правління, чиновниками відбувалося двома шляхами. Це були прибулі урядовці великоросійських губерній і представники місцевої шляхти. Верховна влада до кожної із цих груп застосовувала специфічні важелі управління, щоб забезпечити ефективне функціонування місцевих державних установ.

Для ствердження місцевої адміністрації на новоприєднаних територіях до її лав максимально залучали вихідців із внутрішніх регіонів. Для переїзду й облаштування вони отримували пристойне заохочення – третину річного жалування. Вагомим стимулом була також можливість орендувати чи придбати маєток і родючі землі на пільгових умовах. Задля збільшення числа російських чиновників серед землевласників захоплених територій Катерина II скасувала закон, який забороняв державним службовцям купувати нерухоме майно в місцях служби [1, с. 290]. На думку імператриці, це правило було застарілим і шкодило в тих політичних умовах, коли бюрократія мала забезпечити інтеграцію регіону. Зростання чисельності російських землевласників означало збільшення учасників дворянських зібрань, під час яких заповнювалися ключові посади станового дворянського самоврядування.

Указом від 28 червня 1832 р. чиновникам із внутрішніх губерній видавали прогонні кошти, відповідно до чину та відстані переїзду. Також за ними в повному обсязі залишалися пенсії, отримані на попередній військовій чи цивільній службі [12; 13]. Це передусім стимулювало військових. Згідно зі звітом, за 1850 р. у Волинській губернії перебувало 4 688 відставних військових, із них 2 949 осіб займалося землеробством, у тому числі

орендували конфісковані земельні наділи, 726 – промислами, 106 – дрібною торгівлею, 78 перебували на утриманні рідні та лікувальних закладах і 829 перебували на службі [24, арк. 30]. Останніх особливо приваблювала поліцейські посади, але цьому передувала вислуга у Волинському губернському правлінні та канцелярії губернатора. Тож тут повільніше відбувалося відділення цивільної служби від військової.

Кадрова політика на захоплених територіях була тісно пов'язана з політичною ситуацією. Перші російські посадовці прибули у Волинську губернію в 1793–1794 рр. У формулярних списках чиновників указувалося, що вони поступали в розпорядження волинського губернатора В. Шереметьєва для відкриття губернії, розбирання документації справ річпосполитського періоду. Це були переважно вихідці Катеринославської, Тульської, Калузької губерній [9, с. 152].

Незважаючи на значне стимулювання, до Листопадового повстання чисельність вихідців із внутрішніх губерній серед посадовців не була високою. Одна з причин – обіймання посад і губернатора, і віце-губернатора поляками – вихідцями з місцевих дворян, які оточували себе одноконфесійними чиновниками. Труднощі під час виконання посадових обов'язків, незнання польської мови й діловодства «відлякували» від служби «корінних росіян». Дітям відряджених чиновників було складно здобути освіту. Найавторитетніші в цьому навчальному окрузі Віленський університет і Волинський ліцей за етнічним складом викладачів і студентів були польськими, як і мова викладання, що ускладнювало навчання дітей російських урядовців.

Кадрова політика Російської імперії змінилася після придушення польського повстання 1830 р. До служби активно залучали російських чиновників, які отримали можливість стати власниками чи орендарями конфіскованих польських маєтків, як і зайняти вигідні виборні посади у зв'язку з обмеженнями для поляків. Натомість місцевому уродженцю, щоб вступити на службу, необхідно було надати атестат про поведінку та благонадійність від губернського маршала [14], а також свідоцтва про непричетність до повстання. У 1835 р. вийшов указ, який зобов'язував шляхту перебувати на цивільній або військовій службі десять років, а вже потім балотуватися на виборні посади. Такий принцип збільшив доступ на виборні місця урядовцям з внутрішніх губерній імперії. З 1837 р. дворяни Західних губерній католицького віросповідання зараховувалися в міністерства після

вислуги у великоросійських губерніях не менше ніж п'ять років [20, с. 279–280]. Виняток було зроблено для поляків, батьки яких займали посади у великоросійських губерніях, а вони там же здобули освіту. Такі зараховувалися на тих же підставах, що й російські чиновники [15, с. 51–52].

Заохочував місцевих поміщиків до служби в губернських урядових установах дозвіл на вільне пересування в межах імперії, звільнення від таємного поліцейського нагляду. Волинський губернатор І. Каменський у настановах майбутньому очільнику Волині І. Васильчикову вказав, що, відповідно до чинних розпоряджень, дворяни Західних губерній, які не були на державній службі, без письмового дозволу начальника не могли виїхати з постійного місця проживання. Інакше за ними встановлювався таємний нагляд поліції. Натомість ті, які перебували на службі (навіть якщо термін був коротким), могли вільно переїздити й проживати в будь-якій частині імперії, отримувати безстрокові паспорти, відлучалися з місця постійного проживання без дозволу [26, арк. 7 зв. – 8 зв.]. Це було ще одним способом стимулювання служби місцевих дворян у державних установах.

До категорії місцевого населення належали і євреї, які здавна проживали на цій території, але верховна влада заборонила їм брати участь у місцевому управлінні чи займати інші вищі чиновницькі посади.

Формування складу урядовців Канцелярії волинського губернатора мало особливості. Служба під началом керівника губернії розглядалася як трамплін для зайняття вигідніших посад у казенній палаті, місцевих судах, а тому цікавила як прибулих чиновників, так і місцевих шляхтичів. Верховна влада дбала, аби на державній службі перебували лояльні до нової влади особи, тому дозволила зараховувати вихідців з православною духовенства та купців. Варто відмітити, що положенням про канцелярських службовців від 14 жовтня 1827 р. заборонялося призначення останніх на державну службу [246, с. 895]. Натомість у Волинській губернії влада не заперечила проти таких джерел заповнення посад місцевої адміністрації.

Канцелярія волинського губернатора була привабливим місцем служби. Волинський губернатор після Листопадового повстання очолив комісію для конфіскації маєтків повстанців, Волинську ліквідаційну комісію, до яких чиновників призначали з його канцелярії або тих, здібності яких він знав особисто за попередніми відзнаками. Служба в них добре винагороджувалася, а тому

цікавила молодих поляків. Секретар і бухгалтер Ліквідаційної комісії отримували жалування в розмірі 1200 руб., столоначальник – 600 руб., а копіїст першої категорії – 400 руб. Канцеляристи губернської слідчої комісії за складання поіменних списків повстанців були нагороджені третиною річного жалування. У 1838 р. чиновники Ліквідаційної комісії як винагороду отримали річне жалуванням [9, с. 151–153].

Чиновники тимчасових комісій мали значні соціальні гарантії, після припинення своєї діяльності. Урядовці, які залишилися за штатом, протягом року отримували жалування у вигляді винагороди за втрату службового місця. Указом від 6 листопада 1835 р. компенсація становила річне жалування, яке чиновник отримував одною сумою, а з 1841 р. її вже розділяли й видавали протягом року, або до того часу, поки чиновник знову буде зарахований на державну службу [16, с. 4].

У розпорядженні волинського губернатора знаходилося 30 тис. руб. асигнаціями для виплати винагороди чиновникам, які, на його думку, особливо відзначилися. Ними розраховувалися за розгляд доносів, затриманих утікачів, особливо державних злочинців, виявлення контрабанди [7, с. 62]. Прикордонне розташування краю змушувало верховну владу збільшити цю суму додаткових асигнувань. Указом від 8 травня 1839 р. волинському губернатору було виділено 50 тис. руб. сріблом, які витрачалися на винагороди. Звіти про використання цих коштів начальник краю передавав у Міністерство внутрішніх справ [2, с. 428].

Волинське губернське правління також мало особливості у формуванні свого апарату. Це була державна установа, куди надходила більшість справ для вирішення, а тому вона вела найчисельніше канцелярське листування, звітуючи, отримуючи донесення та відправляючи відомості в усі центральні та місцеві державні установи. Служба тут також щедро винагороджувалася. Особливо відзначалися ті з чиновників, які виконували одночасно декілька доручень. Радник Волинського губернського правління Пудловський за сумісництвом обіймав посаду члена Комісії продовольства, за що був відзначений орденом Св. Станіслава 4 ступеня. Титулярний радник Попов поєднував обов'язки езекутора й казначея, відповідно, отримував подвійну платню (600 руб. езекутора і 300 руб. казначея). У 1837 р. він був нагороджений річним жалуванням [27, арк. 115 зв. – 118]. Радник правління, на вибір губернатора, виконував повноваження обов'язкового члена Волинської ліквідацій-

ної комісії. Такі випадки не були поодинокими. Хоча варто відмітити, що указом від 27 квітня 1837 р. заборонялося чиновникам займати дві чи більше посад та отримувати подвійні жалування [18, с. 280]. У Волинській губернії такі винятки часто слугували за правило, оскільки нестача кваліфікованих кадрів вимагала від чиновників виконувати різні повноваження, навіть на перший погляд несумісні один із одним.

Найбажанішою у Волинському губернському правлінні була посада радника. Вони отримували найбільше в цій установі жалування в розмірі 1 500 руб., забезпечувалися житлом, а широкі повноваження сприяли додатковим прибуткам у вигляді хабарів. Упродовж першої половини XIX ст. не вдалося виявити хоча б одного прикладу заміщення її місцевими вихідцями [8, с. 104]. Основним критерієм під час призначення був управлінський досвід. Так, М. Пархоменко на посаду радника Волинського губернського правління був переміщений з посади чиновника з особливих доручень при волинському губернаторові [28, арк. 186–188 зв.]. М. Гордієнко вступив на службу в губернське правління у 1809 р. у дев'ятнадцятирічному віці, виконував обов'язки протоколіста, секретаря, столоначальника й лише в 1825 р. став радником правління [27, арк. 117–119].

У канцеляристи губернського правління зараховували осіб, яким на час призначення виповнилося шістнадцять років. За походженням їх розділяли на чотири категорії (після 1827 р. таких існувало три). До першої – зараховували спадкових дворян, до другої – дітей особистих дворян, священників, купців 1-ї гільдії, до третьої – нащадків приказних службовців, учених і художників, а до четвертої – купців і купецьких дітей 2-ї та 3-ї гільдії та іноземців. Вони відрізнялися між собою жалуванням, а також терміном отримання першого класного чину: для першої категорії канцеляристів – два роки, для другої – чотири, третьої – шість і четвертої – дванадцять [17, с. 893–896]. У канцелярські службовці третьої категорії зараховували тих шляхтичів, які не довели свого шляхетного походження [19, с. 745].

Така кадрова політика позначилася на соціальному та етнічному складі канцелярських службовців губернського правління. Число дворян серед чиновників у внутрішніх губерніях Російської імперії, а тим більше канцеляристів було значно меншим. Згідно з даними Б. Миронова, у середині XVIII ст. відсоток чиновників недворянського походження становив 50%, а до кінця XIX ст. виріс до 69% [10, с. 208]. Натомість у Кан-

целярії Волинського губернатора вихідці з дворян становили 84%, серед чиновників Волинського губернського правління – 86%, а канцелярії правління – 71%, це при тому що дворяни традиційно нехтували службою в місцевих канцеляріях [8, с. 101; 9, с. 152–153].

Освіту канцелярські службовці здобували переважно в середніх освітніх закладах Волинської губернії – губернській гімназії та повітових училищах, рідше – сусідньої Подільської та Київської губернії. До лав канцеляристів на Волині вступали й ті, що отримали університетську освіту, хоча, безперечно, вони мали переваги вступу на посади чиновників у більш вигідніші місця, ту саму канцелярію губернатора. Не останню роль у цьому відіграв указ імператора, який зобов'язував молодих людей після навчання до відкриття вакансій тимчасово приймати в губернське правління на випробування без жалування [29, арк. 18]. Кар'єра багатьох чиновників розпочиналася з посади писарів, яких суттєво не вистачало через великі обсяги канцелярського листування. Для багатьох це було перше місце служби, яке давало можливість кар'єрного зростання. Тому службовці намагалися не затримувались в канцелярії Волинського губернського правління. У письмових зверненнях волинському губернатору службовці Волинського губернського правління просили про переведення в інші установи й указували на відпрацювання обов'язкового випробувального терміну в канцелярії губернського правління. Найбільше таких надходило про призначення в місцеві суди та поліцію, для чого був потрібний досвід служби в цій установі [5, арк. 75–75 зв.]. Випробувальний термін становив не менше ніж чотири місяці. Місцева влада установленим порядком підвищувала практичні навички службовців. Такий механізм службового зростання поступово перетворив канцелярію Волинського губернського правління на «школу виховання» майбутніх чиновників.

Заповнення канцелярських посад було надзвичайно гострою проблемою, то ж місцева влада вдавалася до різноманітних способів її залагодити. Один із таких – переведення в канцелярські службовці тих чиновників, які допустили помилки на попередній службі. У звіті за 1848 р. волинський губернатор указував, що 20 осіб звільнено з посад за дрібні порушення без судового слідства й переведено у штат губернського правління. Таким способом їм давалася можливість реабілітуватися й за старанну службу бути призначеними на інші посади [23, арк. 23 зв.]

Нагороди та стягнення з чиновників різних відомств по Волинській губернії

Дата	Число нагороджених	Число звільнених і переданих до суду
1842 р.	14 осіб	8 передано до суду, 48 звільнено без суду
1846 р.	6 осіб, із них – один орденом Св. Анни 3 ст.	6 передано до суду та 13 звільнено без судового слідства
1848 р.	1 нагороджений орденом Св. Володимира 4 ст. та 1 Анни 3 ст.; двоє срібними медалями «За старанність» та один золотою медаллю	17 передано до суду та 29 звільнено з попередньої посади й переведено до губерньського правління
1850 р.	4 особи, з них троє чином та один удостоївся монаршого схвалення	Не залучено фактичних даних
1853 р.	7 осіб, із них – один орденом Св. Володимира 4 ст., четверо – чинами, по одному грошовим подарунком і медаллю «За старанність»	15 передано до суду, 35 звільнено без суду

Місцева влада жорстко боролася зі зловживаннями, особливо хабарництвом, які стали невід’ємною рисою волинських чиновників. Дані таблиці, укладеної на основі архівних даних, указують, наскільки часто урядовці притягувалися до судової відповідальності, звільнялися й переводилися на інше місце служби [21–29]. М. Мамаєв різко відгукнувся про чиновників, вихідців із внутрішніх губерній, які займали посади в управлінні та які мали на меті через хабарі швидко збагатитися в цьому краї [7, с. 431–432].

Найбільших утрат державна скарбниця отримала від хабарництва чиновників ліквідаційних і конфіскаційних комісій. Реєструючи власність повстанців, ті за окрему плату не вносили в описи готівку, предмети розкоші. Останні встигали завчасно переоформити свою земельну власність на батьків і далеких родичів і так уберегти майно від конфіскації. Шляхтичам за плату пропонувалося полегшити їхню участь у повстанні, що зменшувало покарання, покращити умови перебування під слідством.

Висновки. Кадрова політика Російської імперії у Волинській губернії мала свої особливості, які проявилися в чисельнішому складі бюрократичного апарату, щедрій системі винагород і заохочень для урядовців з великоросійських губерній, серед яких найбажаніша – можливість орендувати конфісковані польські маєтки. Для колишніх

військових були створені сприятливі умови, незважаючи на їхню некомпетентність у питаннях цивільного управління. Тим не менше без залучення місцевої еліти заповнити вакантні посади було неможливо, а тому на більшу частину з них було зараховано вихідців правобережної шляхти. Шляхетний стан несповна реалізував політику імперії на співпрацю в управлінні цим історичним регіоном, то його зарахування відбувалося переважно на нижні чиновницькі посади, а також на канцелярську службу. Через брак останніх на посади призначали шляхту, яка не довела свого шляхетного походження. Перебуваючи на службі в російського самодержавства, та забезпечувала збереження своїх станових привілеїв і зміцнювала матеріальне становище. Так еліта Волинської губернії зберігала вплив, але під контролем російської адміністрації.

Щодо відмінностей у статусі службовців Канцелярії волинського губернатора та Волинського губерньського правління, то найвиснажливішою і найменш оплачуваною була служба в канцелярії губерньського правління через великі обсяги діловодства, а постійна нестача кваліфікованих кадрів перетворила її на своєрідну «школу виховання» майбутніх чиновників. Канцелярія волинського губернатора була більш зручним способом кар’єрного зростання в умовах, коли просування по службі здійснювалося за рішенням начальства.

Список літератури:

1. Hassell J. Implementation of the Russian Table of Ranks During the Eighteenth Century. *Slavic Review*. XXIX. No. 2 (June 1970). С. 283–295. URL: <https://doi.org/10.2307/2493378>.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / пер. с французского М. Крисань. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
3. Величенко С. Численность бюрократии и армии в Российской империи в сравнительной перспективе. *Российская империя в зарубежной историографии. Работы последних лет* : антология / сост. П. Верт. Москва : Новое издательство, 2005. С. 83–114.

4. Дегтярьов С.І. Чиновники цивільних державних установ України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): соціокультурний рівень, система заохочень і покарань : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 «Історія України». Київ, 39 с.
5. Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 66. 121 арк.
6. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России XIX века. Москва : Мысль, 1978. 288 с.
7. Мамаев Н.И. Записки. *Исторический вестник*. 1901. Т. 86. С. 46–72, 428–470, 864–883.
8. Маркевич О. Губернське правління як місцева державна установа кінця XVIII – першої половини XIX ст. (на прикладі Волинської губернії). *Український історичний журнал*. 2012. № 3. С. 89–106.
9. Маркевич О. Канцелярія волинського губернатора першої половини XIX століття: склад, структура, повноваження. *Актуальні проблеми археології, історії та історичного краєзнавства Буго-Дніпровського межиріччя* : збірник наукових праць. 2012. С. 147–154.
10. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства : в 2 т. 3-е изд., испр. Санкт-Петербург : Дмитрий Буланин, 2003. Т. II. 583 с.
11. Писарькова Л.Ф. Государственное управление в России с конца XVII до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы. Москва : Российская политическая энциклопедия (РОСПЕН), 2007. 743 с.
12. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1833. Т. 7. № 5 293. С. 201–202.
13. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1833. Т. 7. № 5 473. С. 472.
14. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 4. № 3 092. С. 598.
15. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1843. Т. 16. Отд. 1: 1841. № 14 182. С. 51–52.
16. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1843. Т. 16. Отд. 2: 1841. № 14 994. С. 4 – 5.
17. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1830. Т. 2: 1827. № 1 469. С. 895–897.
18. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1838. Т. 12. Отд. 1: 1837. № 10 180. С. 279–280.
19. ПСЗ РИ. Собр. 2-е. Санкт-Петербург, 1840. Т. 14. Отд. 1: 1839. № 12 737. С. 745–746.
20. Середонин С.М. Исторический обзор деятельности Комитета министров. Комитет министров в царствование Николая I (1825 г. 20 ноября – 1855 г. 18 февраля). Санкт-Петербург : изд. Канцелярии комитета министров, 1902. Т. 2. Ч. 2. 366 с.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК Україна). Ф. 442. Оп. 1. Спр. 4324. 197 арк.
22. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5969. 142 арк.
23. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 7357. 122 арк.
24. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 8121. 63 арк.
25. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 9480. 122 арк.
26. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 7358. 153 арк.
27. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2417. 473 арк.
28. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 2738. 729 арк.
29. ЦДІАК Україна. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 5594. 300 арк.
30. Шандра В.С. Формування бюрократії Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 143–158.

Markevych O.V. THE RUSSIAN EMPIRE'S STAFF POLICY IN THE VOLYN PROVINCE AT THE END OF THE 18th – THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

The purpose of the article is analyzed the staff policy of the supreme power in the Volyn province at the end of the 18th – the first half of the 19th century. The imperial legislation, which governed terms of service, the number of employees, socio-ethnic composition of the government agencies, regional incentives and rewards to attract natives of the inner provincial and stimulate their activities are analyzed. Scientific novelty of the work is that mechanisms of the staff policy of the Russian Empire in the Volyn province in compliance to internal political situation of the state – participation of local nobility in Polish revolt 1830 are described. Were further developed conclusions that geographical location of province was thereafter a determinant of salary; the status of civil servants could vary according to the institutions in which they worked. The Russian empire's staff policy in the Volyn province had a number of features: more widely staff of Volyn provincial administration, a generous system of rewards (monetary incentives, gifts and getting ranks) for Russian officials, what were regulated specific legislative normative and legal acts. Former military had the biggest benefit of definite and career advantages. So, regular rules of appointment and promotion were sometimes set aside by the supreme

power. The administrative support office of Volyn governor proved to be a most advantageous jumping-off place for higher ranks. Works on Chancellery of Volyn provincial governance were as a preparation for civil service. As a result of Polish revolt of 1830 the local elite have been deprived the rights to occupy important positions in the Russian government institutions. Those, who didn't prove their nobility origin in time, were on chancellery service of Volyn provincial governance. It made it possible to achieve a privileged status it while holding a government post and in that way to meet social and career needs on new social-political conditions.

Key words: *Volyn provincial administration, official, composition of staff, Volyn provincial governance, administrative support office of Volyn governor.*

Моцак С.І.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Турков В.В.

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

УПРОВАДЖЕННЯ ПОЛІТИКИ СУЦІЛЬНОЇ КОЛЕКТИВІЗАЦІЇ В БОЛГАРСЬКИХ СЕЛЯНСЬКИХ ГОСПОДАРСТВАХ УКРАЇНИ (1927–1935 РР.)

У статті розглядається впровадження політики суцільної колективізації в болгарських селянських господарствах України в 1927–1935 рр. Наголошено, що ця політика почала втілюватися в життя після низки невдалих хлібозаготівельних кампаній, у результаті яких не були виконані плани, які б влаштовували сталінське керівництво. Підкреслено, що ідеологічною основою суцільної колективізації в багатонаціональному середовищі селянства, у тому числі болгарського, став XV з'їзд, на якому було наголошено на організації колгоспів. Водночас одноосібники, що вступали в колгоспи, утрачали право розпоряджатися землею, тягловою силою, сільськогосподарським реманентом і врожаєм. Надано інформацію, що колективізація торкалася болгар, які проживали на територіях Благоевського національного району Одеської округи, Вільшанського національного району Первомайської округи, селища Тернівка Миколаївської округи й окремих болгарських сіл Молдавської АРСР, що адміністративно входили до складу УРСР. Тут же наголошено, що важливим складником суцільної колективізації стало розкуркулення заможного болгарського селянства, яке супроводжувалося конфіскацією рухомого та нерухомого майна, а їхня земля передавалася у фонди колгоспів. Одним із найтрагічніших моментів розкуркулення стало виселення болгар за межі району, округи, а частіше депортація у віддалені райони СРСР – Північ, Урал і Сибір.

Установлено, що важкі умови праці селян у колгоспах призводили до стихійних виступів і бунтів, що подавлялися загонами міліції та підрозділами ДПУ. Наслідком колективізації став голодомор 1932–1933 рр., у результаті якого померло 7,7 тис. болгар.

Доведено, що, долаючи опір знесиленого селянства, владні структури тільки в 1935 р. змогли майже стовідсотково завершити суцільну колективізацію в місцях компактного проживання представників болгарської національної меншини України.

Ключові слова: радянська держава, суцільна колективізація, болгар, колгоспи, розкуркулення, депортації, голодомор.

Постановка проблеми. Упровадження політики суцільної колективізації на території України торкнулося життя багатонаціонального населення республіки, у тому числі болгар. Вони разом з іншими народами України стали жертвами соціалістичних перетворень у сільському господарстві, що пов'язано зі створенням колгоспів, розкуркуленням, депортаціями та голодомором.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних досліджень з історії впровадження суцільної колективізації в середовищі болгарського селянства варто виділити роботи українських істориків: Ю.В. Грищенко [7; 8], М.Д. Дихана [17], А.І. Кіссе [22], Ю.В. Котляра [24], С.В. Кульчицького [25], І.С. Міронової [24], В.В. Павленко [27], Б.В. Чирка [37], Л.Д. Якубової [38; 39]. Попри зна-

чні напрацювання з вивчення вищезгаданої проблеми, окремі її аспекти не висвітлені в науковій літературі. Водночас для її вивчення є достатня джерельна база та опубліковані документи.

Постановка завдання. Виходячи з вищеведеного, автори мали на меті комплексно дослідити впровадження політики суцільної колективізації в середовищі болгарського селянства в 1927–1935 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Упровадження державної політики, яка була спрямована на суцільну колективізацію й торкалася багатонаціонального селянства України, у тому числі болгар, було багато в чому пов'язано з хлібозаготівельними кризами другої половини 20-х рр. ХХ ст.

Владні структури встановлювали планові показники для заготівельних кампаній, але вони проходили неефективно. Зокрема, грудневий план 1926 р. для УСРР, нав'язаний Москвою, був доведений до 21,5 млн. пудів, однак реально вдалося зібрати 20,2 млн. У січні 1927 р. ситуація повторилася: НКЗВТ (Народний комісаріат зовнішньої торгівлі – В. Т., С. М.) СРСР вимагав від республіки 19 млн. пудів хліба, натомість було зібрано 14 млн. Березневий план обсягом 10 млн. пудів у підсумку було зібрано лише 6,6 млн. пудів, у квітні, відповідно, замість наданих «згори» 10 млн. пудів, хлібозаготівельні організації зібрали 6,7 млн., у травні – замість 6, лише 3 млн. пудів [8, с. 114].

В основі загострення лежало, з одного боку, широке розведення «ножиців цін» на фоні промислового дефіциту й стрімкого знецінення грошей через тривалу емісію, а з іншого – недорід в основних зернових регіонах. Спроби виправляти ситуацію за рахунок перекидання промтоварів на села й обмеження їх поставок до міста виявилися неефективними, кризова ситуація в країні з кожним днем усе виразніше давалася взнаки [7, с. 94–95].

У цій ситуації союзне керівництво почало опрацьовувати варіанти для подолання кризи. Зокрема, 16 липня 1927 р. в Харкові під час наради в Держплані УСРР голова хлібо-фуражного відділу НКТ СРСР І.Я. Вейцер оголосив програму з чотирьох важелів, за допомогою яких планувалося стимулювати хлібозаготівлі в країні. Перше місце мали посідати податкові заходи, друге – промислове постачання села, далі йшлося про можливе регулювання цінової політики й вимоги до більш ефективної роботи хлібозаготівельного апарату [7, с. 85]. Ця програма 14 грудня 1927 р. була телеграфована партійним організаціям як програма виходу з хлібозаготівельної кризи [7, с. 96].

Варто зазначити, що ідеологічні основи змін в аграрній стратегії держави, що пов'язані з реалізацією плану хлібозаготівель, визначені на XV з'їзді ВКП(б) «Пророботу населі», яка ухвалена 19 грудня 1927 р. У ній указано таке: «У теперішній період завдання об'єднання й перетворення селянських господарств у великі колективи має бути поставлене як основне завдання партії на селі» [20, с. 19].

24 грудня 1927 р. політбюро ЦК ВКП(б) затвердило список уповноважених, котрим належало виїхати на місця з метою жорсткого контролю хлібозаготівель. На територію України було відряджено секретаря ЦК ВКП(б) В. Молотова [30, с. 114].

Уже 28 грудня 1927 р. в Україну з мандатом уповноваженого ЦК ВКП(б) з хлібозаготівель прибуває В. Молотов. 30 грудня 1927 р. він про-

вів нараду з представниками основних хлібозаготівельних організацій. В. Молотов також узяв участь у спеціально скликаному засіданні політбюро ЦК КП(б)У, де вище політичне керівництво УСРР схвалило план союзного центру щодо проведення хлібозаготівель [3, с. 279].

Секретар ЦК ВКП(б)У здійснив інспекторську поїздку на південь України й побував у місті Мелітополі та Мелітопольській окрузі, також на станції Пришиб, у селах Цареводаріва, Преслав, Второпокрівка, які були болгарськими за національним складом населення. Він також відвідав міста Запоріжжя, Кривий Ріг, Кременчук і Полтаву, де він мав низку зустрічей із представниками місцевого партійно – радянського керівництва [30, с. 172].

Напередодні від'їзду, 5 січня 1928 р., В. Молотов провів у Харкові широку нараду за участі членів політбюро й оргбюро ЦК КП(б)У, представників наркоматів, під час якої були підведені попередні підсумки кампанії активізації хлібозаготівель і намічена програма подальших дій. Того ж дня на адресу секретарів окружних партійних комітетів та уповноважених по хлібозаготівлі спрямовано таємний циркуляр за підписом секретаря ЦК КП(б)У О.В. Медведєва, у якому містилася категорична вимога: «... у найближчі дні здійснити рішучий тиск на село» [5, с. 108].

У своїх діях владні структури також керувалися «Распоряжением ОГПУ по проведению арестов частных хлебозаготовителей и торговцев» від 4 січня 1928 року за підписом заступника голови ОГПУ Г. Ягоди такого змісту: «Предполагается немедленное согласие губкомов произвести арест и наиболее крупных частных хлебозаготовительный и наиболее злостных хлеботорговцев (последних в небольшом количестве) срывающих конвенционные заготовительные и сбытовые цены... Следствие провести быстро и доказательно» [30, с. 136].

Уже 5 січня 1928 року партійні організації України отримали «Директиву ЦК ВКП(б) організаціям про хлебозаготовки» за підписом секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, у якій акцентувалася увага на такому: «Принять к исполнению все прежние указания ЦК в отношении денежных накоплений из деревни... При взыскании недовольных по разного рода платежам применять немедленно жесткие меры... Особенно репрессивные меры необходимы по отношению к кулакам и спекулянтам, срывающих сельхозцены» [30, с. 137].

Аналогічний документ під назвою «Директива ЦК ВКП(б) местным организациям об усилении мер по хлебозаготовкам» від 14 січня 1928 року

за підписом секретаря ЦК ВКП (б) Й. Сталіна вище партійне керівництво отримало й розіслало місцевим партійним організаціям як план наступних дій. У цій директиві йшлося: «Чтобы восстановить нашу политику цен и добиться серьезного перелома, надо сейчас же ударить по скупщику и кулаку. Надо арестовывать спекулянтов Кулаков и прочих дезорганизаторов рынка и политики цен» [30, с. 147].

Керуючись вищезгаданими постановами, органи ДПУ провели масові арешти приватних заготівельників на хлібному ринку. Тільки з 5 по 26 січня 1928 року заарештовано 704 приватних торговців, 275 із яких засуджено на терміни від одного місяця до п'яти років з конфіскацією майна та вислано за межі України [16, с. 324].

Комплексні методи примусу дали результати, які були короткочасними. Якщо в січні 1928 р. в УСРР було заготовлено 28,9 млн. пудів зерна, у лютому – 40266 тис. пудів хліба, то в березні – 23233 тис. пудів хліба [6, с. 120].

До проблеми реалізації хлібозаготівель додалися несприятливі погодні умови зими 1927–1928 рр., коли сильні морози змінилися відлигами. Про це свідчить телеграма голови Одеського окружного партійного комітету В. Чернявської генеральному секретареві ЦК КПУ(б)У Л. Кагановичу від 14 лютого 1928 року такого змісту: «Принимаем все меры по усилению хлебозаготовок. Мобилизовали дополнительно работников округи. Всё рас пустило быстрое таяние снега. Водой затопило дороги, сделал совершенно невозможными передвижения. Заготовки сильно затруднены» [9, арк. 97].

Варто зазначити, що протягом весни ситуація на Одещині не змінилася, що негативним чином вплинуло на врожай. У доповідній записці секретаря Благоєвського комітету незаможних селян Трифонова до одеського окрвиконкому, від 10 квітня 1928 року зазначалося: «... стан озимих посівів по району кепський, загинуло понад 60% озимини, решта ж 40% у вкрай незадовільному стані. Сподіваємося на кредити й допомогу» [7, с. 137].

Додатковим тягарем на плечі селян лягали тривалі фінансові компанії – самообкладання та поширення позик. Ті кошти, що зібрані в порядку самообкладання, йшли на громадські потреби – народну освіту, охорону здоров'я, благоустрій, однак це не втішало селян, тому що виплати були не на часі, з огляду на невисокий матеріальний рівень життя загальної маси населення селянських родин [5, с. 193].

Водночас в окремих національних районах, у тому числі болгарських, почастишали випадки зловживання владою з боку місцевих органів правопорядку, про це свідчить довідка начальника інформаційного відділу ОДПУ Алексеєва від 1 лютого 1928 року такого змісту: «Мелитопольский округ. Начальник Коларовской милиции под угрозой оружия и ареста заставлял крестьян подписываться на крестьянский заём» [30, с. 195].

Чисельні факти зловживання владою під час проведення колективізації та хлібозаготівельні компанії відомі й Л. Кагановичу. У мемуарах він підкреслював, що, виступаючи на пленумі ЦК КП(б)У в березні та червні 1928 р., він акцентував увагу на такому: «В процессе кампании обнаружено много перегибов, много безобразий. Мы должны эти перегибы и безобразия устранить обязательно сейчас же, не ограничиваясь общей резолюцией, а изучая конкретный случай безобразий и принимать решительные меры по их ликвидации и недопущении впредь» [21, с. 374].

Залишаючись переконливим прибічником сталінських методів господарювання, Л. Каганович не згадав у книзі ні про трагедію розкуркулених і переселенців, ні про голодомор, що настав після неї, який забрав життя мільйонів селян, саме тому сам Л. Каганович безпосередньо був винуватцем цієї трагедії.

Незважаючи на початок колективізації, владні структури продовжували інформувати про певні досягнення болгарських селян у галузі сільського господарства, зокрема, за даними Центральної комісії у справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК, на 1 травня 1928 року охоплено різними видами кооперації такі відсотки болгарського населення: «по Мелітопольській окрузі – 74% споживчої кооперації, 50% – сільськогосподарської кооперації, по Одеській окрузі – 60% споживчої та 60% сільськогосподарської кооперації, по Першотравневій окрузі – 42% споживчої кооперації та 32% – сільськогосподарської кооперації. По Миколаївській окрузі (с. Тернівка) – 74% споживчого кооперування та 54% сільськогосподарської кооперації» [35, арк. 30].

Перші підсумки у справі колективізації болгарського населення та створення сільськогосподарських об'єднань оприлюднені 24 червня 1928 р. секретарем ВУЦВК П.І. Буценком на четвертій сесії ВУЦВК X скликання «Про радянське будівництво в національних районах УСРР. Огляди радянського будівництва в національних районах». У доповіді П.І. Буценко акцентував увагу на такому: «У Комарівському районі – товариств

СОЗ – 63, МТС – 1, ското-молочарських товариств – 3, садово-виноградарських – 2, артільей – 1, комун – 1, у Вільшанському районі товариств СОЗ – 17, ското-молочарських товариств – 2, у Благоєвському районі – товариств СОЗ – 10, МТС – 6, скотом-молочарських товариств – 2» [33, арк. 96]. Доповідач також відзначив: «Колективізація в болгарських районах проходить у важких умовах. Населення слабо долучається до колективізації...» [33, арк. 107].

Складне економічне становище болгарського населення призводило до незадоволення болгар діями більшовицької влади. Але навіть висловлювання селян не залишалися поза увагою органів безпеки. Річ у тому, що у зв'язку з проведенням хлібозаготівельних кампаній, колективізації місцеві апарати ДПУ УСРР створили масштабну агентурну сітку, яка охоплювала кожну колгоспну бригаду, єдиноосібників, агрономічні кадри, сільську інтелігенцію, куркулів, червоних партизан, жінок, селянську молодь. Міські та районні апарати ДПУ УСРР на кожний колгосп заводили справу, у якій накопичувалася інформація про перебіг господарсько-політичних кампаній, осіб, які заважали їх проведенню [28, с. 69].

Так, наприклад, у доповідній записці начальника Одеського окружного відділу ДПУ О. Кравця від 24 серпня 1928 р. акцентувалася увага на такому: «Незважаючи на деяке поліпшення продовольчої ситуації на селі, куркулі в болгарських селах продовжують свою агітацію з метою компрометації дій влади на місцях. Вони зазначають проблеми у хлібозаготівлях» [7, с. 138].

Незважаючи на несприятливі погодні умови взимку та навесні 1929 р., кількість колективних господарств у болгарських національних районах постійно зростала. На території Благоєвського району в 1929 р. існувало 5 артільей, 46 ТСОЗів, одне виробниче товариство, які об'єднувалися в 763 селянських господарства з 22 тракторами та 3 тис. коней. Атринайдільших колгоспи – ім. Леніна, «Комунар» і «Паризька комуна» – об'єднували 1544 га землі. У Комарівському районі площа колективізованих господарств становила 16%. У Вільшанському районі існувало на цей час 2 комуні – ім. Дзержинського, ім. Леніна – та 4 артільей – «Іскра» й ім. Свердлова, «Червоний схід», «Вільний орач жовтня» [8, с. 190–191].

Колективні форми господарювання в середовищі болгарського селянства поширювалися лише в болгарських національних районах. Про це свідчать матеріали обстеження комуні болгарських політемігрантів ім. Благоєва Руковщин-

ського району, Полтавської округи, яке проходило з 3 по 7 березня 1929 р. У матеріалах дослідження, що виконували представники Наркомату освіти УСРР, зазначено: «У комуні усупільнена повністю земля, інвентар, робочий скот, продуктова худоба, господарські будівлі ... усупільнені землі 373 дес., сільськогосподарський інвентар усупільнений ... тракторів системи «Фордзон» – 4» [34, арк. 1–2].

Наприкінці 1920 р. центральні та місцеві органи влади УСРР починають економічний тиск на таку категорію селянства, як болгар-городники. Городники проживали біля великих промислових міст і містечок України, об'єднувалися в артілі, використовували найману працю й поставляли на міські ринки городину. Владні структури почали позбавляти болгар-городників виборчих прав, розривати орендні договори. Наприклад, 4 серпня 1928 р. на засіданні ЦКНМ при ВУЦВК розглядалася справа болгар-огородників Сталінської округи про неправильне наділення землею та позбавлення виборчих прав членів їхніх трудових колективів. Розглянувши скаргу, ЦКНМ прийняла таке рішення: «Заяву болгар-городників переслати до Сталінської округи для в'яснення... Доручити Сталінському Окружному бюро у справах національних меншин обстежити й виявити соціальний склад болгар-городників, вважаючи за доцільне наділення їх землею в порядку втягнення бідняцько-середняцького населення до сільськогосподарських артільей. Щодо скарг болгар-городників про неправильне позбавлення їх виборчих прав уважати за необхідне, аби Сталінський ОБНМ це перевірів на місцях» [13, с. 47].

Аналогічні дії владних структур щодо болгар-городників простежувалися на Харківщині. Про це свідчить скарга болгар-городників, написана на початку 1929 р. та спрямована до Комісії у справах національних меншин при Харківському окружному виконавчому комітеті, яка мала такий зміст: «С давних времен мы проживаем в городе Харькове, занимаемся огородничеством на землях арендуемых от Харьковского колхоза на разные короткие сроки. И в настоящее время мы заключили с харьковским колхозом договора на аренду огородных участков земли в разных частях города под устройство огородов. Несмотря на то, что срок наших договоров еще не стек, мы получили предписание о прекращении нами на этих участках какой-либо работы на том основании, что участок наш предполагается к сдаче другим арендаторам. Такое требование не только ни на чем не обосновано, но и противоречит закон-

ному договору и грозит нам полным разорением. А нас до 70 едоков трудящихся, грозит городу остаться без культивируемых продуктов, коим мы снабжаем кооперативы, а городу бескультурно устроенных огородов» [14, арк. 145].

Варто зазначити, що ця скарга не була позитивно розглянута органами місцевої влади. Про це свідчить рішення Харківського окружного виконавчого комітету від 31 липня 1929 р., щоб залишити скаргу Болгарської артілі «без задоволення» [15, арк. 39].

Але темпи колективізації в болгарських національних районах, як і в інших місцях, не влаштували сталінське керівництво. 5 січня 1930 р. ЦК ВКП(б) приймає постанову «Про терміни колективізації й заходи допомоги держави колгоспному будівництву», згідно з якою суцільна колективізація на Україні мала бути здійснена восени 1931 – навесні 1932 рр. Республіканське партійне керівництво невдовзі висловилося за прискорення темпів колективізації. Так, у виступі 4 лютого 1930 року генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про масову ліквідацію куркульства як класу й чергові завдання партії» та в інструктивному листі ЦК КП(б)У від 27 лютого 1930 р. поставлене завдання завершити суцільну колективізацію протягом 1930 р., а в степу – протягом весняної посівної кампанії [38, с. 282].

Одним із найтрагічніших моментів колективізації та розкуркулення стала виселення в 1920 р., яке здійснювалося як захід покарання за небезпечні кримінальні злочини (конокрадство, злісне хуліганство, бандитизм, контрабанду) за вироком суду. Виселення на основі рішень колеґії ДПУ в той час не набуло поширення і здійснювалося в окремих випадках. Постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації» від 30 січня 1930 р., проголосивши виселення в позасудовому порядку у віддалені райони країни розкуркулених за II категорією, зразу ж поставила сотні тисяч людей, включаючи малолітніх дітей, людей похилого віку, жінок, у становище злочинців [19, с. 54].

Селян, які мали бути репресовані, поділили на три категорії. До першої зараховували контрреволюційний актив, який підлягав негайній ліквідації шляхом ув'язнення в концтаборах або розстрілу. Друга категорія означала депортацію у віддалені місцевості СРСР. Хто потрапляв до 3 категорії, залишилися на місці, але мали розселитися за межами колгоспних масивів [18, с. 263].

Усі вищезазначені документи стали основою для подальших дій місцевої влади. У січні 1930 р.

президія Терновської сільської ради, яку в той час очолював П.М. Майборода, виконуючи партійні директиви щодо ліквідації куркульства як класу, розпочала репресивні заходи проти одноосібників, передусім найбільш заможних. За зрив плану хлібозаготівель у 16 родин конфіскували будинки й майно. Селян, які відкрито виступали проти цих жорстоких заходів, звинуватили в антирадянській агітації та пропаганді, засудили за статтею 54-10 Кримінального кодексу УСРР до виселення в північні регіони. Місцева влада жорстоко розкуркулила з подальшим виселенням за межі України О.Г. Братко, Д.Ф. Бузника, М.О. Деордієва, З.Г. Деордієва, В.І. Іванова, Я.М. Кочу, Г.І. Хрісто й інших. Окремі комнезамівці, зухвало відбираючи майно односельців, прилюдно вигукували: «Цими одіями вкривалися куркульські жінки – а тепер будуть біднячки» [2, с. 135].

Аналогічні випадки траплялися й на Одещині. 26 січня 1930 р. старший уповноважений Одеського окружного відділу ДПУ Нілов інформував в Одеській окружній партійній комітет про таке: «Розкуркулення в районі проходить безпланово й містить ряд негативних моментів. Є в окремих випадках перегиби – у справі розкуркулення страждають середняки» [10, арк. 1].

Станом на 7 березня 1930 р. загалом в Одеській окрузі було виселено 1301 сім'ю загальною чисельністю 5537 осіб, із них із Благоевського болгарського національного району виселено 90 сімей, загальною кількістю 365 осіб [12, арк. 282]. Що стосується болгар, то із цієї кількості виселених вони становили 53 сім'ї загальною чисельністю 228 осіб [12, арк. 287].

Насильницькі дії влади під час проведення колективізації та депортації приводили до акцій протесту й заворушень у болгарських селах. Так, начальник Одеського окружного відділу ДПУ Ємельянов у спецдонесенні 5 березня 1930 р., спрямованому секретарю Одеського окружного партійного комітету Мусульбаду, інформував про завершення в селах Свердлово, Благоево та Павлінка. Причини невдоволення болгарських селян він пояснював «відсутністю в кооперативах окремих товарів і послуг» [10, арк. 41].

Під час заворушень жителі сіл забирали усуспільнену худобу й товариств по спільній обробці землі. Протестами селян керувала Дар'я Варгарак. 8 березня 1930 р. вона була заарештована представниками влади. Такі дії ще більше розлютили селян. За інформацією органів ДПУ, після її арешту в цей же день жінки почали збиратися на площу біля сільради. До цього часу

було запропоновано відкрити в сільбуді жіночі збори активу зі святкування 8 березня. З огляду на настрої жінок, для скасування демонстрації засідання проведено не було. Водночас натовп жінок у кількості 300 осіб і чоловіків 300 осіб знайшов представника сільради й категорично зажадав відкриття зборів з вимогою негайного її звільнення [12, арк. 135].

Поряд зі Свердлово, Благоево та Павлінка виступи проходили в селі Куяльник, де болгари почали забирати з возів коней і посівний матеріал. Також вони повернули до власних рук 15 корів [11, арк. 136].

Разом із тим у селі Свердлово ситуація 8 березня 1930 р. ще більше загострилася, протестуючи, селяни кидали каміння й важко поранили уповноваженого органів ДПУ Буца та секретаря ТСОЗа Шатова. У черговому донесенні ДПУ партійне керівництво Одеської округи було проінформовано так: «Натовп у зазначеному селі озброєний вилами і предметами холодної зброї. Відносно представників влади натовп поводитьсь вкрай вороже» [11, арк. 154].

Водночас силові структури, до яких входили загони міліції та співробітники ДПУ, швидко локалізувати виступ селян, а Дар'я Варгарак звинувачена в антирадянській агітації й засуджена на 8 років позбавлення волі [11, арк. 73].

Соціальні протести селянства проти колективізації змусили владу відступити, цьому сприяла стаття Й. Сталіна «Запаморочення не від успіхів», яка оприлюднена 2 березня 1930 р., але це був лише тимчасовий маневр. Новий наступ на багатонаціональне селянство України, у тому числі болгарське, започатковано новими директивними постановами. Так, у директивному листі ЦК ВКП(б) про колективізацію (вересень 1930 р.), а пізніше ЦК КП(б)У (9–13 грудня 1930 р.) йшлося про необхідність відновлення суцільної колективізації. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК ВКП(б) 17–21 грудня 1930 р. поставив завдання – усупільнення в 1931 р. не менше як 80% господарств степової смуги України [38, с. 285–286].

Але на практиці досягти запланованих показників було досить важко. У зведеній відомості інформгрупи Наркомзему УСРР про колгоспний рух у національних районах України від 5 квітня 1931 р. оприлюднена така інформація: «Болгарські райони посідають третє місце щодо кількості колективізованих господарств, а саме 73,8%, та орної землі 71,9%. Що ж до якісних показників, то болгарські райони мало не на останньому місці. Так, із 22 колгоспів є тільки 116 сільськогоспо-

дарських артілей, або 57,4%. Пересічно на один колгосп припадає 52 господарства та 509 гектарів орної землі. Значно впливає на зниження відсотка колективізації Вільшанський район, у якому на 20 березня рівень колективізації становив 44%, по Благоевському району – 82,2%, Комарівському – 79,1%» [23, с. 314].

Непомірні плани хлібозаготівель залишали селян в окремих випадках взагалі без хліба в болгарських національних районах. Про це свідчить довідка ДПУ УСРР «О ходе хлебозаготовок по Украине» від 28 грудня 1931 р. такого змісту: «В Комаровском районе (степь) хлебозаготовительный план артели «Пролетарий» составил 2563 центнера зерна, собрано же 3,500 центнеров из коих 438 центнера на обсеменение, 425 было израсходовано колхозниками для своих личных целей и для содержания скота, с июля по ноябрь. После выполнения хлебозаготовительного плана в артели при населении в 351 едоков, 45 лошадей и 2 коров, осталось всего 78 центнеров. Уже сей час имеется семьи, совершенно оставшиеся без хлеба» [31, с. 221].

Варто зазначити, що в 1931 р. зусилля владних структур щодо організації нових колгоспів набирали все більших обертів. За даними інформаційної групи Укрколгоспцентру, станом на грудень 1931 р. в місцях компактного проживання етнічних меншин було 2322 колгоспи, які об'єднували 171 145 господарств. Серед них було 81 болгарських колгоспів, які об'єднували 7523 господарства [36, арк. 26–27].

Не викликає сумнівів той факт, що в організації колективних господарств було багато недоліків. Про це свідчить записка ДПУ УСРР про організаційно-господарський стан колгоспів за матеріалами агентурного вивчення їхньої діяльності від 29 березня 1932 р. такого змісту: «Коларовский район. В колхозе им. Левского в бухгалтерии полный хаос. Никакого учёта трудодней не велось и результатов хлебохозяйственного года колхоз не имеет. Этим вопросом только думают заниматься. Воспроизвести цифры стоимости трудодня ещё не представляется возможным, вследствие запутанности бухгалтерии и отсутствия учёта работы. На почве оттяжки в распределении результатов хозяйственного года, отмечается падение трудовой дисциплины... Конюхи не выходят на работу, а лошади остаются не кормленными и не поенными целыми сутками. Вследствие этого колхозники – владельцы лошадей, бросают порученную им работу и бегут ухаживать за своими лошадьми» [29, с. 136].

Абсолютна незацікавленість селянства в праці та несприятливі кліматичні умови викликали хронічне невиконання плану хлібозаготівель. З іншого боку, вилучення продовольства, обсяги якого не враховували можливостей села, у 1932 р. призвели до голоду [39, с. 396].

Голодомор 1932–1933 рр. безпосередньо торкнувся й районів, де проживало болгарське населення. За матеріалами інформаційного сектору відділу ЦК КП(б)У «Про факти голоду й недоїдання по окремих областях республіки» від 1 квітня 1933 р. опублікована інформація, що в Дніпропетровській області найбільше голодуючих було у Високопільському, Мелітопольському, Коларівському та Павлоградському районах [4, с. 387]. Що стосується Благоевського болгарського національного району, то там від голоду померло за 1933 р. у с. Куяльник 20 осіб, у с. Благоевому 32 особи, у с. Романівка 107 осіб [26, с. 787]. Загалом по Україні від голоду померло 7,7 тис. болгар [25, с. 413].

Знесилене розкуркуленням, репресіями, депортаціями та голодомором болгарське селянство вже не могло протидіяти політиці суцільної колективізації. На 20 березня 1933 р. рівень колективізації по Вільшанському району становив 44%, по Благоевському – 82,2%, по Коларівському – 79,1% [24, с. 101]. А вже на середину 20-х рр. ХХ ст. національні райони стали районами майже стовідсоткової колективізації. Її рівень у Коларівському районі становив 87,8%, у Вільшанському – 96%, у Благоевському – 94% [39, с. 393].

Суцільна колективізація проходила й у болгарських селах Молдавської АРСР, що адміністра-

тивно входила до складу УРСР. Зокрема, у селі Паркани Слободзейського району на 15 березня 1935 р. із 1949 господарств тільки 150 залишилися приватними [1, с. 232].

Результати суцільної колективізації активно висвітлювалися в засобах масової інформації, зокрема в газетах і журналах. Так, на сторінках журналу «Революция и национальности» у статті журналіста Г. Цвяткова «Коларовському болгарському району 10 лет» автор заявив таке: «... к настоящему времени в районе осуществлена сплошная коллективизация и на ее основе ликвидация кулачества как класса» [32, с. 47]. У цьому офіційному джерелі ні слова не сказано про долю тисячі болгар, які стали жертвами сталінського соціалістичного експерименту.

Висновки. Суцільна колективізація проходила в районах компактного проживання болгарських селян і була спрямована на ліквідацію приватного сектору в аграрній сфері. Причиною колективізації стала неспроможність держави, її центральних і місцевих органів влади виконати непомірні плани хлібозаготівель. Ідеологічні основи колективізації визначені на XV з'їзді ВКП(б) і торкалося долі не тільки болгар, а й усього багатонаціонального селянства України. Щоб вилучити зерно, держава пішла на створення колгоспів і ліквідацію господарств заможних селян і середняків за допомогою розкуркулення, депортацій і репресій. Наслідком суцільної колективізації став голодомор 1932–1933 рр., у результаті якого померло 7,7 тис. болгарських селян. У подальшому було б доцільно дослідити подальший розвиток економіки болгарських сіл у другій половині 30-х рр. ХХ ст.

Список літератури:

1. Аствацуров Г. Разкулачването в българското с. Паркани през 1920 – 1930-те години. *България в сърцето ми... Сборник, Посветен на 60-годишнината от рождението на Константин Поглубко* / отговорен редактор Н. Червенков. София, 1996. С. 222–233.
2. Гамза В.І. Тернівка. Історико-етнографічний нарис : монографія. Миколаїв : Іліон, 2014. 532 с.
3. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 888 с.
4. Голод 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р.Я. Пиріг. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.
5. Гриневич Л.В. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.
6. Гриневич Л.В. Про хлібозаготівельну кампанію 1927/1928 рр. в Україні (До впровадження надзвичайних заходів в аграрній сфері). *Сторінки історії* : збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 30. С. 112–121.
7. Грищенко Ю. Болгари в Україні 1920-х – 1930-х рр.: між національними проектами влади й реаліями життя. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 269 с.
8. Грищенко Ю. Динаміка та соціально-економічні наслідки суцільної колективізації й Голодомору 1932–1933 рр. у болгарських селах УСРР. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 187–204.
9. Держархів Одеської області. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 1593. 135 арк.
10. Держархів Одеської області. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 2452. 219 арк.

11. Держархів Одеської області. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 2455. 287 арк.
12. Держархів Одеської області. Ф. П-7. Оп. 1. Спр. 2456. 295 арк.
13. Держархів Харківської області. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1185. 226 арк.
14. Держархів Харківської області. Ф. Р-845. Оп. 3. Спр. 1969. 184 арк.
15. Держархів Харківської області. Ф. Р-948. Оп. 2. Спр. 483. 196 арк.
16. Дигтяр Г.А. Советская торговля в период построения социализма. Москва : Издательство АН СССР, 1961. 472 с.
17. Дихан М.Д. Болгарські національні райони в Україні у 20–30-х роках: короткий історичний нарис. Одеса : Маяк, 2004. 144 с.
18. Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол. : В.А. Смолій (голова) та ін. Т. 9 : Прил. – С. Київ : Наукова думка, 2012. 944 с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1290-5/978-966-00-1290-5.pdf>.
19. Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошук*. 1991. Випуск 1. С. 46–58.
20. Історія колективізації сільського господарства Української РСР : збірник документів і матеріалів : у 3 т. / ред. кол.: І.Х. Ганжа, Л.В. Гусева, І.Л. Шерман. Київ : Наукова думка, 1965. Том 2 : Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. 836 с.
21. Каганович Л.М. Памятные записки / ред. Б.Д. Мороз. Москва : Варнус, 2003. 669 с.
22. Кіссе А.І. Відродження болгар України. Нариси. Одеса : Optimum, 2006. 288 с.
23. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 : збірник документів і матеріалів / ред. кол. : С.В. Кульчицький та ін. Київ : Наукова думка, 1992. 734 с.
24. Котляр Ю.В., Міронова І.С. Голодомори 1921–1923 рр. та 1932–1933 рр. на Півдні України: етнічний та міжнародний аспекти. Миколаїв : Видавництво МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 204 с.
25. Кульчицький С.В. Голод 1932–1933 рр. в Україні як геноцид: мовою документів, очима свідків. Київ : Наш час, 2008. 424 с.
26. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Одеська область / Л.Г. Білоусова, М.Г. Батуріна, А.Є. Бух та ін. ; під ред. Л.Г. Білоусової. Одеса : Астропринт, 2008. 1008 с.
27. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918–1939 рр. Київ : Інститут історії НАН України, 1995. 224 с.
28. Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности Украины 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. Тернополь : Збруч, 2010. 372с.
29. Розсекречена пам'ять: голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор. : В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 604 с.
30. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : РОССПЭН, 1999. Т. 1 : Май 1927 – ноябрь 1929. 880 с.
31. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : РОССПЭ, 2001. Т. 3 : Ноябрь 1930–1933. 1008 с.
32. Цвятков Г. Коларовскому болгарскому району 10 лет. *Революция и национальности*. 1935. № 10. С. 46–50.
33. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 1. Оп. 4. Спр. 10. 128 арк.
34. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 166. Оп. 9. Спр. 290. 77 арк.
35. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 470. 51 арк.
36. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. Ф. 413. Оп. 1. Спр. 551. 119 арк.
37. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20–30 роки ХХ ст.) Київ : Асоціація «Україна», 1995. 215 с.
38. Якубова Л.Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.) Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. 456 с.
39. Якубова Л.Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. № 11. С. 370–412.

Motsak S.I., Turkov V.V. IMPLEMENTATION OF POLICY FOR SOCIAL COLLECTIVATION IN THE BULGARIAN VILLAGES OF UKRAINE (1927–1935)

The article deals with the implementation of the policy of continuous collectivization in the Bulgarian peasant farms of Ukraine in 1927–1935. It is emphasized that this policy began to be implemented after a series of unsuccessful grain campaigns, which did not fulfill the plans that would satisfy the Stalinist leadership. It is emphasized that the ideological basis of continuous collectivization in the multinational environment of the peasantry, including the Bulgarian one, was the 15th Congress, which emphasized the organization of collective farms. At the same time, sole proprietors who entered the collective farms lost the right to dispose of land, draft power, agricultural stock and crops. Given information that collectivization affected Bulgarians living in the territories of Blagoevsky National District of Odessa District, Vilshansky National District of Pervomaisky District, Ternovka Village of Mykolaiv District, and some of the Bulgarian villages of the Moldavian Autonomous Soviet Socialist Republic, which were part of the USSR.

It was also stressed that an important component of continuous collectivization was the disintegration of the wealthy Bulgarian peasantry, which was accompanied by confiscation of movable and immovable property, and their land was transferred to the collective farms. One of the most tragic moments of devastation was the expulsion of Bulgarians from outside the region, districts, and more often deportation to the remote regions of the USSR – the North, the Urals and Siberia.

It was found that the difficult working conditions of the peasants in the collective farms led to spontaneous speeches and riots that were suppressed by militia units and units of the DPU. Collectivization resulted in the famine of 1932–1933, which resulted in the death of 7.7 thousand Bulgarians.

It was proved that overcoming the resistance of the impoverished peasantry, only in 1935 did the authorities manage to complete almost one hundred percent complete collectivization in the places of compact residence of the representatives of the Bulgarian national minority of Ukraine.

Key words: *Soviet state, ongoing collectivization, Bulgarians, collective farms, dispossession, deportation, famine.*

УДК 352.07(477.7)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.5>**Черемісін О.В.**

Херсонський державний аграрно-економічний університет

Дубовик Л.П.

Херсонський державний аграрно-економічний університет

УЧАСТЬ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ В РОЗБУДОВІ ЗАЛІЗНИЧНИХ ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Стаття присвячена участі й ролі органів міського громадського управління південноукраїнського регіону в будівництві «нових» шляхів сполучення модерної доби – залізниць, протягом першої половини ХІХ – початку ХХ ст. Органи міського самоврядування з розумінням поставилися до того, що розбудова транспортних шляхів сполучення повинна відіграти позитивну роль у зростанні значення міст Півдня України й організації зовнішньої торгівлі. Першість у цьому процесі зберігала за собою Одеса, оскільки саме її самоврядування зайняло активну позицію в будівництві залізниць з Бессарабією та Акерманом. Загалом роль муніципалітетів була досить мобільною в питанні ініціативності будівництва залізниць. Так, майже кожне самоврядування вносило на розгляд уряду зі спеціальною доказовою базою власні погляди на проведення залізниць саме через їхнє місто. Зустрічалися випадки, коли уряд відмовляв муніципалітетам у будівництві залізниць, що призводило до згорання промислового виробництва в цих населених пунктах, що тягнуло за собою пошук робочих місць в інших містах, а уклад міського життя перетворювався на сільський. Суто муніципальні залізничні будувалися з ініціативи та за кошти міських бюджетів, але вони були не значні за своєю протяжністю й роль їх зводилася до поєднання залізничною гілкою залізниць з морським портом або промисловим підприємством або елеватором з метою оптимізації і прискорення торгівлі та швидкого ступеня збуту виробництва. Зроблені висновки, що розширення мережі залізничних шляхів силами міського самоврядування зумовило збільшення торговельних оборотів у промисловості та сільському господарстві й модернізацію морських портів. Завдяки процесу будівництва та розширення залізничної мережі органи міського самоврядування навчилися краще захищати власні інтереси в протистоянні з адміністративними, державними та приватними.

Ключові слова: Південь України, міське самоврядування, муніципалітет, залізничі, громадське управління, «нові» шляхи сполучення.

Постановка проблеми. Соціально-економічна й підприємницька активність органів місцевого самоврядування натеper є дуже актуальним пріоритетом у їхній діяльності. Задля пришвидшеного розвитку на початку ХІХ ст. південноукраїнські муніципалітети підтримали ідею прокладення залізниць, оскільки розуміли, що від цього залежить їхній подальший розвиток у модернізованому світі. Тому вважаємо, що національно-історичний досвід у діяльності органів самоврядування буде цікавим і сучасним муніципальним діячам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історіографічному доробку міститься незначна кількість публікацій, присвячених ролі міського самоврядування Півдня України в будівництві залізничних шляхів сполучення. Так, наприклад, можна виділити працю А.О. Дорошевої [12], яка містить інформацію про участь у цьому процесі

лише приморських міст південноукраїнського регіону (Херсона, Миколаєва, Одеси). Наукова розвідка С.Б. Надибської [16] розглядає участь у будівництві залізниць у контексті соціально-економічного розвитку Херсонської та Катеринославської губерній. В.М. Константинова [15] аналізує процес будівництва залізничних шляхів сполучення з огляду на урбанізаційні процеси, які відбувалися на Півдні України в модерну добу. Л.О. Цибуленко [22] характеризує участь міських управлінь у розбудові залізниць лише трьох міст (Херсона, Миколаєва, Одеси) в другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз процесу розбудови нових шляхів сполучення та визначення конкретної ролі органів міського самоврядування в цьому процесі протягом досліджуваного періоду.

Виклад основного матеріалу дослідження. Залізничі вже у XVIII ст. постали як нові шляхи сполучення в країнах Західної Європи, що зумовило їх швидкий соціально-економічний розвиток. Південь України, який активно розвивався з останньої чверті XVIII ст., уже був готовий до прокладення залізниць на початку XIX ст. Розуміючи, які позитивні результати принесуть економічному розвитку, органи міського самоврядування вирішили активно включитися в розбудову залізниць на Півдні України, оскільки вони мали з'єднати центральні райони держави з портами Чорного й Азовського морів. Уперше питання про будівництво залізниць постало ще в 1836 р., коли почала ясно простежуватися тенденція невідповідності між потребами в транспортній мережі та її станом. У 1858 р. створений державний комітет залізних шляхів. Розуміючи важливість будівництва залізниць для розширення шляхів сполучення на внутрішньому ринку та налагодження морської міжнародної торгівлі, зазначений комітет розробив низку проектів залізничного будівництва для південних губерній Російської імперії. Головне завдання в упровадженні залізниць полягало в прискоренні темпів доставки вантажів у порти. Кошти, які вдавалося отримувати від торговельних операцій, самоврядування витратило на міський благоустрій [21, с. 282–287].

Ініціаторами будівництва залізничних шляхів сполучення були представники адміністративного управління губерній і депутати міських дум. Для здійснення поточних проектів міське самоврядування укладало необхідні контракти. Позитивні результати та збільшення товарообігу в містах призвели до активізації діяльності муніципалітетів. Депутати громадських управлінь розуміли виняткову роль розвинутої системи інфраструктури загалом і транспортної мережі зокрема для покращення стану господарства та робили все можливе для її розбудови. Так, наприклад, одеський муніципалітет розробив проект будівництва залізниці між Санкт-Петербургом, Одесою та Києвом. Це дало змогу скоротити наявний шлях на 400 верст. Тому міське самоврядування Одеси за підтримки біржового комітету, комітету торгівлі клопотали перед Міністерством шляхів сполучення й Мінфіном про його реалізацію.

Ініціатива проведення залізниць до Кримського півострова в 1860-х рр. надходила від губернського земства. Оцінюючи важливу й нагальну необхідність залізничного сполучення Криму із центральними регіонами Російської держави, земство намагалось насамперед не оцінити вигоди

цього проекту, а підрахувати фінансові витрати на такий масштабний проект. Активні члени губернського земства звернулися за консультаціями як до урядових кіл, так і до громадських організацій, у ролі яких постали міські думи та заможні підприємці. Саме на Таврійське земство були покладені перемовини про будівництво залізниці, яка поєднає Крим із центральними регіонами країни, з урядом для отримання необхідних гарантій і дозволів, з Катеринославським губернським правлінням з метою отримання дозволу прокладення залізниці через губернію та міським самоврядуванням, щоб отримати право безкоштовного відчуження для цього міських земель [21, с. 281–287].

За складеним планом залізниця мала пройти через Катеринослав, а потім у Крим із розділенням у Чонгарі гілок на Севастополь і Феодосію. Згодом у 1867 р. з'явився план про будівництво залізниці прямим шляхом від Харкова до Феодосії й більшість повітів і міського самоврядування Катеринославської та Таврійської губерній погодилися на цей проект за тієї умови, що міські думи витратять до 2% бюджетних надходжень. Урядовими колами проблема будівництва залізниці усвідомлювалася і стояла на першому місці не тільки в стратегічному плані, а й у торговельно-промисловому, тому план проведення залізничної колії від Харкова до Феодосії був затверджений.

На користь поєднання залізничними шляхами Кримських міст свідчили торговельне сполучення та збільшення товарообігу з Кавказом. Усі спеціалісти в один голос заявляли, що з'єднання Криму із центром Росії призведе до покращення торговельних зв'язків із Кавказом, що на другу половину XIX ст. було досить актуально, тим більше що Кримські порти взимку не втрачали навігаційних можливостей і не замерзали. Кримські порти були в більш вигідному становищі, порівняно з Азовськими, не тільки кліматичними умовами, а й фінансово, оскільки ціни за фрахт і перевезення товарів, різні міські податки та збори (ластові, якірні й інші) були меншими. Тим більше що для Криму будівництво залізниці було важливим явищем і з промислового погляду, оскільки призвело до розширення не тільки торгівлі й товарообігу, а й розвитку власної соляної промисловості. Разом із будівництвом залізничних шляхів сполучення відійшло в історію суто українське явище – чумацький соляний промисел, який був досить популярним і на Півдні України, і це явище вплинуло на цінову політику навколо солі, оскільки до будівництва залізниці сіль продавалася дорожче ніж за 40 коп. на Півдні України, а Білоруських

землях – за 1 руб., то після проведення залізниці ціна впала до 12 коп. за пуд. У цьому й проявлялася регіонально-індивідуальна специфіка південноукраїнських міст.

Загалом після будівництва Кримської залізниці та падіння ціни на сіль збільшилося використання місцевим населенням солі, що призвело до появи в раціоні більшої кількості страв. Так, наприклад, за даними статистичного комітету, у зв'язку з падінням ціни на сіль мешканці Південної України почали більше використовувати в раціоні рибу та м'ясо. Позитивними тенденціями після будівництва залізниці позначився розвиток таких галузей господарства, як тютюництво, виноробство, рибальство тощо. Також залізниця стала каталізатором видобутку нафти в землях Феодосійського повіту, але використовувалася лише для внутрішньої необхідності. Цікаво, що феодосійські поклади нафти не вважалися перспективними [23, с. 186–204].

Будівництво залізничних шляхів сполучення позитивно вплинуло на збільшення попиту на робочу силу, яка вимагалася для роботи на заводах, фабриках, портах, залізницях, збільшуючи так кількість робочих місць, а разом із тим й урбанізацію. Після звільнення селян від кріпосної залежності вивільнилася й велика кількість робочої сили, яка не завжди знаходила собі місце роботи в селах. Тому велика кількість робочого людю переселилася в міста, де їх поглинула робота в промисловій, торговельній і будівельній сферах. За даними В. Константинової, урбанізація на Півдні України проходила досить швидко, була найбільш масова й чисельніша, ніж в інших регіонах держави. Темпи збільшення населення в містах на Півдні України становили від 200 до 800% [15, с. 201–217].

Загалом будівництво залізничних шляхів сполучення позитивно вплинуло на розвиток Півдня України в стратегічному, торговельному, промисловому, господарському й інших стосунках. Уряд, промисловці, підприємці, земства отримували величезні прибутки від використання залізниць, які навіть перевищили заплановані цифри та принесли понаднормові доходи. Міське самоврядування залишилося осторонь різних вигід від використання прибутків. Доходи до муніципальних бюджетів були мізерними, а витрати на утримання залізничних шляхів сполучення були досить обтяжливими та проблематичними.

Тому, на думку автора, для муніципалітетів будівництво залізниць було більше обтяжливим, ніж прибутковим. Самоврядування в цей процес

уклало: 1) безкоштовно міські землі; 2) бюджетні витрати на будівництво. Муніципалітети отримали: 1) прибуток до бюджетів, менший ніж 1% (і це тільки в тих містах, у яких була проведена залізниця); видатки на утримання залізниці з бюджету більше ніж 3%. Тому для органів самоврядування залізничні шляхи сполучення не принесли великої користі, а, навпаки, завдали більше клопоту, обтяжливості, проблематичності. Муніципалітетам залишалося використовувати будівництво залізничних шляхів сполучення для поширення ідеї міського патріотизму, оскільки саме завдяки їй самоврядування приписувало головні здобутки в розвитку міст собі: завдяки тому, що будуються залізниці, розвивається промисловість, торгівля, своєю чергою це активізує урбанізацію, збільшує міський простір. Міське самоврядування мало із цього мінімум прибутків, але перед міським населенням поставало в привабливому й позитивному світлі. Отже, створюючи собі лише образ дієвості та самоврядності, муніципалітети насправді становили самодіяльні громадські структури з максимумом реклами й мінімумом відповідальності, дієвості й оперативності.

З метою покращення зв'язків між Одесою та Донецьким кам'яновугільним басейном органи самоврядування порушили питання про будівництво залізниці від Одеси через Вознесенськ, Новоукраїнку, Новомиргород, Черкаси, с. Красне, Крути до Москви та від Вознесенська до станції Долинської Харківсько-Миколаївської залізниці. Депутати громадських управлінь розуміли виняткову роль розвинутої системи інфраструктури загалом і транспортної мережі зокрема для покращення стану господарства та робили все можливе для її розбудови. У Миколаєві наприкінці 1860-х рр. була відкрита залізниця «Миколаїв – Єлисаветград». А в 1873 р. почала функціонувати Харківсько-Миколаївська залізниця, що надавало місту певні переваги порівняно з Одесою. Миколаїв стає кінцевим пунктом величезного залізничного шляху, що з'єднував Балтійське море з Чорним. Харківсько-Миколаївська дорога була розташована так, що всі пункти Російської імперії, які знаходилися в районі цього шляху вище станції Знаменка, опинилися на 260 верств ближче до Чорного моря, ніж раніше, коли існував лише один напрямок – через Харків на Одесу [16, с. 64–134; 12, с. 103–109; 22, с. 61–64].

Розбудова залізничного шляху між Миколаєвом та окремими регіонами країни підштовхнула міський уряд якомога скоріше вирішити питання щодо будівництва міської залізниці.

Почався пошук інвесторів. Як наслідок, улітку 1897 р. Бельгійське акційне товариство заснувало в Миколаєві залізно-кінну дорогу, що поєднала Базарну площу з Військовим ринком.

У 80-х рр. XIX ст. Херсонське міське самоврядування в особі міського голови В. Терещенка запропонувало проект з'єднання залізничним шляхом Херсона з Миколаєвом із продовженням цієї лінії до однієї зі станцій Лозово-Севастопольської залізниці. З таким же проектом виступали губерньська адміністрація, Херсонське й Таврійське земства. Але пропозицію було відхилено. У 1893 р. новий міський голова І. Волохін знову порушив це питання перед Міністерством шляхів сполучення. Здійснення означеного залізничного шляху було визнано російським урядом бажаним, але далі справа не просувалася. У 1898 р. в черговий раз було відкладено розгляд цього питання [16, с. 87–154].

Створення мережі шляхів сполучення на Донбасі дало сильний поштовх для подальшого розвитку кам'яновугільної промисловості. Старі підприємства частково поновили роботу, деякі з них були значно розширені, а також з'явилося багато нових шахт, оскільки їх власники сподівалися на значне зростання збуту вугілля. Проте в 1884 р. [13, с. 34–68] на VIII з'їзді гірничопромисловців півдня Росії власники шахт скаржилися на те, що в попередньому році з 124 копалень діяло лише 93, з яких вивезено 60 млн. пудів вугілля, хоча вони були розраховані на обсяг добутку, майже вдвічі більший. Ці факти свідчать про недостатню вантажну спроможність залізниць того часу. Спеціальна комісія з дослідження залізничної справи в Росії підкреслила в 1881 р. [23, с. 186–344], що низька пропускна спроможність залізниць зумовлена недостатнім розвитком під'їзних шляхів до станцій, відсутністю на них складів та елеваторів, а також нераціональним використанням рухомого складу. На деяких дорогах катастрофічно не вистачало вагонів. Так, керівництво Донецької залізниці було змушене орендувати вагони в сусідніх доріг, за що сплачувало за кожний вагон по 1 руб. на добу.

На початку XX ст. міський господарчий комплекс продовжує розвиватися, незважаючи на урядові контрреформіські заходи. Першочерговими завданнями муніципалітетів, як і в попередній період, залишається модернізація портових споруд і налагодження шляхів сполучення (передусім залізниць). Збори з торговельних закладів приносили значний прибуток до міських бюджетів, які муніципалітетами витрачалися на благоустрій, що поліпшувало зовнішній вигляд міст.

Промислові підприємства міському самоврядуванню було вигідніше здавати в оренду, що приносило більш значні прибутки до бюджетів, ніж за використання шляхів сполучення. Так, до бюджетів Херсонської [19, с. 25–288] і Таврійської [1, арк. 32–57; 2, арк. 42–49; 3, арк. 155–195; 4, арк. 57–154; 5, арк. 34–45; 6, арк. 45–57; 7, арк. 17–29; 8, арк. 34–57; 9, арк. 18–34] губерній збори з промисловості та промисловців становили близько 10%, а в Катеринославській – 20% [17, с. 16–24; 18, с. 16–24].

Загалом на будівництво залізничних шляхів сполучення витрачалися шалені капітали. Витрати не змогла потягнути навіть державна скарбниця, тому головну роль у будівництві залізниць виконували іноземні капітали Великобританії, Німеччини та інших країн. Роль міського самоврядування дореформених років не була значною, оскільки фінансовий тягар не змогло б потягнути жодне місто й навіть їх об'єднання. Внесок муніципалітетів полягав в участі в переговорах, концентрації думок у необхідному економіко-стратегічному руслі з вигодою для кожного окремого міста, а також прийнятті рішення для безкоштовної передачі міських земель під будівництво залізничних шляхів сполучення. Так, за період з 1866 р. до 1870 р. Єлисаветградська міська дума брала участь у землевідведенні на користь будівництва залізниці за напрямками «Єлисаветград – Харків», «Єлисаветград – Балта» та «Єлисаветград – Вознесенськ» [10, арк. 12–38; 11, арк. 18–95].

У 1880-х рр. залізниці від комерційного управління та власності почали переходити в казенне управління. Так, наприклад, Харківсько-Миколаївська магістраль перейшла до державної власності. Інші залізниці також переходили до державного управління. Отже, скинувши фінансовий тягар на комерційне будівництво, держава прийшла на готові магістральні шляхи, але в казенному управлінні знаходилася менша частка аж до 1910 р. У приватно-комерційній власності знаходилося близько 60% усіх залізниць Європейської частини Росії й на Півдні України зокрема. Але на державних залізницях значно більше перевозилося вантажів, ніж на приватних лініях. Залізниці приносили прибутки більше приватним власникам [14, с. 12–77].

Протягом 1905 – 1907 рр. побудована залізниця між Миколаєвом і Херсоном, причому в Херсоні вперше відкрита залізниця лише на початку XX ст., що знаменувало собою відсталість у розвитку міста та його зв'язках з іншими містами й регіонами [24, с. 10–36].

Загалом станом на 1912 р. мережа залізниць Півдня України становила 4319 верст, що значно перевищувало довжину в інших регіонах. Так, наприклад, довжина Риго-Орловської – 1460 верст, Північної – 1776 верст. Інші залізниці європейської частини Росії також не перевищували довжину Півдня України [20, с. 44–82].

Протягом 1870–1917 рр. міське самоврядування брало участь у будівництві й експлуатації залізниць, але лише місцевого значення з метою поєднання губернських центрів із повітовими, повітових центрів із заштатними містами. Для цього муніципалітети брали кредити під великі відсотки, передавали землі під будівництво залізничних шляхів сполучення, а також укладали спеціально цивільно-комерційні договори. Загалом автор вважає, що роль міського самоврядування не була в процесі будівництва залізничних шляхів сполучення значною, оскільки громадські інститути влади в містах використовували їх у власних цілях і для розвитку кожного окремого міста. Але загалом вони виконали завдання поєднання залізничними артеріями всієї території Півдня України. Якщо держава й іноземні компанії будували залізниці зі стратегічною метою пов'язати центральні регіони Росії з Балтійськими, Чорноморськими й Азовськими портами, то міське самоврядування власною активною участю в розбудові шляхів сполучення пов'язало між собою правобережну й лівобережну частини Півдня України.

Висновки. Отже, можна резюмувати, що роль муніципалітетів була досить мобільною в питанні ініціативності будівництва залізниць. Так, майже кожне самоврядування вносило на розгляд уряду зі спеціальною доказовою базою власні погляди на проведення залізниць саме через їхнє місто. Траплялися випадки, коли уряд відмовляв муніципалітетам у будівництві залізниць, що призводило до згортання промислового виробництва в цих населених пунктах, що тягнуло за собою пошук робочих місць в інших містах, а уклад міського життя перетворювався на сільський. Суто муніципальні залізниці будувалися з ініціативи та за кошти міських бюджетів, але вони були не значні за своєю протяжністю й роль їх зводилася до поєднання залізничною гілкою залізниці з морським портом або промисловим підприємством або елеватором з метою оптимізації й прискорення торгівлі та швидкого ступеня збуту виробництва. Оскільки залізниці проводилися на досить великій відстані від портів і промислових підприємств, на муніципалітети покладалися завдання в поєднанні їх із залізницями за власний кошт. Розширення мережі залізничних шляхів силами міського самоврядування зумовило збільшення торговельних оборотів у промисловості та сільському господарстві й модернізацію морських портів також за рахунок бюджетів муніципалітетів.

Список літератури:

1. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 455. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 32–57.
2. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 63. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 42–49.
3. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 18. Арк. 155–195.
4. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 681. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 57–154.
5. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 681. Оп. 2. Спр. 149. Арк. 34–45.
6. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 518. Оп. 1. Спр. 830. Арк. 45–57.
7. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 522. Оп. 1. Т. 1. Спр. 10. Арк. 17–29.
8. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 522. Оп. 1. Т. 2. Спр. 1204. Арк. 34–57.
9. Державний архів Автономної Республіки Крим. Ф. 455. Оп. 1. Т. 2. Спр. 6801. Арк. 18–34.
10. Державний архів Кропивницької області. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 31. Арк. 12–38.
11. Державний архів Кропивницької області. Ф. 78. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 18–95.
12. Дорошева А.О. Самоврядування в приморських містах Півдня України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2009. С. 103–109.
13. Горнозаводская промышленность России. Санкт-Петербург : Издательство горного департамента, 1893. С. 34–68.
14. История торговли и промышленности России. Санкт-Петербург : Тип. Пушкинская, 1913. Т. 3. С. 12–77.
15. Константинова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роках). Запоріжжя : АА Тандем, 2010. 596 с.
16. Надібська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 2005. 150 с.
17. Обзор Екатеринославской губернии за 1901 г. Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1902. С. 16–24.

18. Обзор Екатеринославской губернии за 1909 г. Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1910. С. 16–24.
19. Список населенных мест Херсонской губернии. Статистические данные о каждом поселении. Херсон : Типография губернского правления, 1896. С. 25–288.
20. Статистический ежегодник России. Санкт-Петербург, 1912. С. 44–82.
21. Черемісін О.В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. Херсон : Олді-плюс, 2017. 584 с.
22. Цибуленко Л.О. Органи самоврядування Одеси, Миколаєва, Херсона у розбудові муніципальної земельної та виробничої власності в кінці XIX – на початку XX ст. Херсон : Айлант, 2003. С. 61–64.
23. Фабрично-заводская промышленность и торговая Россия. Санкт-Петербург : Тип. И.А. Ефрон, 1896. С. 186–344.
24. Харьковско-Николаевская железная дорога. Санкт-Петербург : Типография Министерства Путей Сообщения, 1908. С. 10–36.

Cheremisin O.V., Dubovyk L.P. THE PART OF TOWN LOCAL GOVERNMENTS IN THE DEVELOPMENT OF RAILROAD COMMUNICATIONS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH – THE EARLY 20TH CENTURY

The study examines the part and role of the town administrative bodies in Southern Ukrainian region in the construction of “new” means of communication of the modern epoch – railroads – in the first half of the 19th – the early 20th century. The bodies of town local governments had a positive attitude towards the development of transport means of communication and their contribution to increasing the importance of towns in the South of Ukraine and organizing foreign trade. The first place was taken by Odessa, since its local government took an active position in constructing railroads with Bessarabia and Akkerman. On the whole, the role of the municipalities was quite active in the issue of initiative in constructing railroads. For instance, almost each local government made suggestions for the national government providing special evidences of the necessity to construct railroads in their towns. There were cases when the government refused the municipalities the permission to construct railroads that caused a reduction in industrial production in these towns making their dwellers seek employment in other towns and transforming an urban way of life into a rural way of life. Exclusively municipal railroads were constructed on the initiative and with the costs of the local budgets, but they were not considerable by their length and their role consisted in connecting railroads and sea ports, industrial enterprises or grain elevators in order to optimize and boost trade and increase the sales volumes of production. The study concludes that the extension of the railway network by the efforts of the town local government caused an increase in the sales figures in industries and agriculture and led to modernization of the sea ports. Due to the process of construction and extension of the railway network, the administrative bodies learnt how to defend their own interests in a better way while opposing administrative, national and private interests.

Key words: *the South of Ukraine, town local government, municipality, railroads, public administration, “new” means of communication.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 395

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.6>**Захарова О.Ю.**

доктор исторических наук, профессор

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЦЕРЕМОНИАЛ – ИЛЛЮСТРАЦИЯ ПРАВСТВЕННОЙ, ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ ОБЩЕСТВА

У статті розглядаються різні види державного й військового церемоніалів Російської імперії (XVIII – початок XX століть): коронація російських царів та імператорів; церемоніали імператорських виходів, дипломатичних і приватних прийомів при російському Дворі; російські військові паради й церемоніальні марші; російська кінна карусель; бальний церемоніал; церемоніальне застілля.

Досліджується їх роль у здійсненні державою її внутрішніх і зовнішньополітичних функцій.

У результаті аналізу опублікованих джерел та архівних матеріалів автор дійшов висновку, що церемоніал – це подія, яка в житті суспільства має символічне значення. Церемоніал є естетичним відображенням моральних принципів життя адміністративної та військової еліти держави, своєрідним складником духовного стану суспільства, його моралі та смаків.

Виявлено, що, будучи чи не найважливішим складником образу імперії, державний і військовий церемоніали виступали як потужний ідеологічний фактор, який сприяв зміцненню життєвих підвалин суспільства. Представники армії були важливими учасниками церемоніалів. Державний і військовий церемоніали відігравали важливу роль у справі військово-патріотичного виховання. Реакція різних верств суспільства на церемоніали демонструвала ставлення громадян до представників органів влади.

За деталями етикету порушувалися питання політики держави, її ідеології та престижу верховної влади. Водночас державний і військовий церемоніали належали до засобів вираження етичних принципів, були мовою культури правлячого класу.

Зміна форм правління завжди тягне за собою введення нових церемоній і наповнення новим ідеологічним змістом загальноприйнятих старих форм. Так було на початку XVIII століття, коли відбувався процес європеїзації суспільства й консолідації дворянського стану. На початку XX століття, напередодні краху монархії, спроби пристосувати віджилі церемоніальні норми до нових умов суспільного розвитку виявилися безуспішними.

Ключові слова: держава, влада, політика, ідеологія, моральні цінності, церемоніал, правляча еліта.

Постановка проблеми. Различные по своему содержанию и форме (коронации российских царей и императоров; церемониалы императорских выходов, дипломатических и частных приемов при русском Дворе; русские военные парады и церемониальные марши; русская конная карусель; бальный церемониал; церемониальное застолье), государственный и военные церемониалы играли важную роль в отправлении государством его политических, военных, идеологический и культурных функций.

Особую роль играли церемониалы в условиях многонациональной Российской империи, порой выступая действенным инструментом региональной политики центра.

Актуальным представляется и то, что в нормах церемониала отразилась не только идеология, но и социальная психология общества, без адекватного толкования которой невозможно правильно понять поведение государственных деятелей в конкретных ситуациях, связанных с их официальным статусом.

Анализ последних исследований и публикаций. Отдельные культурные аспекты светских церемониалов рассматриваются в целом ряде работ, посвященных истории этикета, костюма, хореографии.

Тема светских церемониалов оставалась в тени грандиозной эпохи реформ XVIII–XX вв. Именно этим следует, вероятно, объяснить мало-

численность научной литературы по истории этого вопроса.

Продолжая традиции немецкого социолога Н. Элиаса [11], описавшего как систему придворное общество XVII–XVIII вв., Анна Мартен-Фюжье в книге [1] ставит цель описать таким же образом светское общество первой половины XIX в., исследовать его «sociabilite» [10]. Используя богатейший материал, автор создаёт исторический и социологический портрет «всего Парижа» – нового светского общества середины XIX в. Анне Мартен-Фюжье принадлежит глава «Ритуалы частной жизни буржуа» в коллективном труде «История частной жизни» [12, р. 193–261].

Исследование американского историка Р. Уортмана посвящено символике придворных ритуалов от Петра I до конца правления Николая I [9]. Отдавая дань уважения большой работе по изучению русской истории, проведённой автором, не можем согласиться с целым рядом его утверждений. По мнению автора, российское общество можно назвать «агрокультурным», то есть горизонтально организованным, в котором привилегированные группы стремятся максимально дистанцироваться от низших классов.

Многочисленные источники, прежде всего законодательные акты, свидетельствуют, что в Российской империи была наиболее развита именно вертикаль власти, поэтому явление об «агрокультурном» типе русского общества весьма сомнительно.

Постановка задания. Цель исследования – на основе анализа и обобщения новых фактов с привлечением впервые вводимых в научный оборот документов и других источников провести изучение государственных церемониалов как иллюстрации нравственной политической и культурной жизни общества.

Изложение основного материала исследования. Нравственное и политическое значение церемониала наибольшим образом проявилось во время коронационных торжеств.

В Россию обряд помазания и венчания на царство и использованием императорских регалий перешел из Византийской империи. В его основе лежало представление о божественном происхождении монаршей власти и об императоре как помазаннике Божиим.

Принятие Петром I императорского титула, проведение церковной реформы и отмена патриаршества привели к значительным изменениям в обряде венчания на царство. Главная роль в нём

принадлежала теперь не высшему духовному лицу, а самому коронуемому.

Обряд коронации, который уже в XVIII в. приобрёл характер всенародного праздника, сопровождающегося раздачей милостей и привилегий, а также принятием важных законодательных актов [5], позволяет рассматривать коронационные торжества XVIII–XIX вв. как своеобразный пролом будущей политической программы верховной власти. Значение этого государственного церемониала может проявляться и в его политических последствиях. В определённых исторических условиях сам факт совершения коронации (принятие Николаем I титула царя Польского в Варшаве в 1829 г.) или трагические обстоятельства, сопровождавшие коронационные торжества (ходьинская катастрофа 1896 г.), могли повлечь за собой серьёзные осложнения политической обстановки в стране. Всё вышесказанное позволяет сделать вывод, что обряд коронации в России XVIII–XIX вв. являлся важным событием общероссийского и международного масштаба.

Одно из первых мест в иерархии государственных церемониалов занимал посольский церемониал. Дипломатический протокол как совокупность общепринятых правил, традиций, соблюдаемых правительствами, ведомствами иностранных дел, дипломатическими представителями и официальными лицами в международном общении, имел многовековую историю. На Руси заключение договоров с иноземцами регулировалось обычаем и обставлялось целым рядом условий, соответствующих протоколам. На протяжении XVII в. шла постепенная формализация посольского обычая, приближавшая его к дипломатическому протоколу нового времени. Вплоть до 70-х гг. XVII в., когда Россия заключила первые договоры о дипломатическом церемониале с Речью Посполитой (1672 г.), Швецией (1674 г.) и Священной Римской империей (1675 г.), нормы посольского обычая жили в устном предании.

Первая попытка систематизации и законодательного оформления норм протокола в России осуществлена в 1744 г., когда был выработан «Церемониал для чужестранных Послов при Императорском Всероссийском Дворе» [4].

В 1827 г. нормы, разработанные в церемониале 1744 г., дополнены в «Высочайше утверждённых этикетах при Императорском Российском Дворе» [6]. Обо всех публичных церемониалах посла извещал Департамент церемониальных дел. В этом же указе содержался разработанный церемониал приёма при дворе посольских супругов,

чрезвычайных посланников, полномочных министров и их супруг. Таким образом, в XVIII–XIX вв. обобщены и утверждены нормы русского дипломатического протокола.

Важнейшими церемониалами русского двора были высочайшие выходы и аудиенции, которые строжайше регламентировались придворным этикетом.

Выходом при высочайшем дворе называлось шествие членов августейших фамилий из внутренних департаментов в церковь и обратно. Выходы разделялись на большие и малые. Первые происходили в особо значимые церковные праздники и торжественные дни в Большой церкви Зимнего дворца и в церквях других дворцов, в зависимости от места пребывания монарха. Существовал перечень лиц, обязанных присутствовать [7], и тех, кто имел право присутствовать на больших выходах. В отдельных случаях на церемонию приглашались члены Святейшего Синода, дипломатический корпус.

Церемониалы высочайших выходов и дипломатические приёмы в течение XVIII–XIX вв. были актуальны и поддерживали престиж верховной власти. Попытка же создания в начале XX в. нового для России ритуала приёма народных избранников при царском дворе (торжественный приём членов Государственной думы в Зимнем дворце 27 апреля 1906 г.) оказалась неудачной. Вместо укрепления союза властных структур в лице двора и Государственной думы, она высветила острые политические и социально-экономические противоречия, существовавшие в стране в тот период.

Парады и церемониальные марши устраивались в Российской империи на протяжении всей истории её существования. Парад олицетворяет собой идеальный порядок, совершенную регламентацию, механическое подчинение огромных людских масс – всё, к чему стремится император в управлении страной. Парад представляет собой детально разработанную, строго последовательную композицию [3], в которой нет ничего случайного, и отражает высший эстетический уровень военного профессионализма.

Парады – торжественная церемония. Различались парады: строевой – производимый императором или высшим начальствующим лицом; церковный – назначаемый в установленные дни как для всех частей гарнизона, так и для отдельных его частей. Парады устраивались в дни рождения императора и императрицы, на Крещение, в годовщину вступления русских войск в Париж, по случаю приезда коронованных особ, высоких

государственных и военных деятелей иностранных держав. Военными церемониалами сопровождалось и открытие исторических монументов (например, в 1839 г. на Бородине). В большинстве случаев на этих парадах присутствовал император, члены императорского дома, высшие должностные лица. Наиболее торжественными были майские парады гвардии на Марсовом поле в Петербурге.

Парады и церемониальные марши устраивались на протяжении всего XVIII столетия. Особую страсть к военным церемониалам испытывали Пётр III и Павел I.

Пристрастие русских императоров к военной муштре не было случайным. Гвардия должна была, прежде всего, охранять особу государств и, следовательно, была главной защитой и опорой существующего строя.

В начале XIX в. ежедневно (кроме конца лета, когда солдаты уходили на «военные работы» или в отпуск) перед казармой на плацу, в манежах, на одном из городских полей происходили «учения войск». Учения чередовались со смотрами. Смотры назначались регулярно – либо одному полку, либо нескольким.

Все сыновья Павла I унаследовали от отца страсть к внешней стороне военного дела: парадам, разводам, смотрам. Но особую тягу к ним с юных лет испытывал Николай I. В день его коронации 22 августа 1826 г. марши и парады состоялись не только в Москве, но и в других городах империи; после декабря 1825 г. поддержка армии была особенно важна для императора. Кроме того, внешность дворцовых церемониалов была для Николая I важной составной частью образа великой монархии. Военные церемониалы собирали большое число зрителей, они превращались в грандиозное зрелище, в котором форма подчёркивала глубокое патриотическое содержание, имевшее большое воспитательное значение [3, с. 784].

Увлечение идеалами средневековья сказало и на проведении светских ритуалов XVIII–XIX вв., среди которых рыцарская карусель занимала особое место. В самом названии этого ритуала заключено его главное отличие от прочих светских празднеств: в них не могли участвовать представители других классов общества. Рыцарская карусель – своеобразный символ дворянской культуры, одна из ярких страниц её истории.

Механическая карусель появилась в России при Петре I, опередив конную рыцарскую. Первая конная карусель состоялась в Петербурге в 1766 г. Её участники, облачившись в костюмы разных народов, делились на четыре группы всадников,

называемые кадрилими: славянскую, индийскую, римскую и турецкую. По окончании турнира судьи и рыцари возвращались в Летний дворец. Участников ждали призы, присуждаемые судьями большинством голосов.

В 1781 и 1803 гг. были организованы рыцарские карусели в Москве. Их инициаторами являлись видные государственные и военные деятели этого времени. Организатором московской карусели 1811 г. был генерал от кавалерии С.С. Апраксин. Она устраивалась частными лицами по подписке и была благотворительной в пользу раненым солдатам, бедным офицерам, вдовам и другим нуждающимся.

Со временем характер карусели изменялся. Рыцарские карусели стали проводиться уже без всяких воинских упражнений и свелись к исполнению дамами и кавалерами на лошадях различных фигур. К каруселям, устраиваемым при дворе Николая I, готовились с особой тщательностью. Строгая роспись пар участников карусели, долгие репетиции, выбор определённых костюмов – всё это говорит о том, что карусель была не маскарадом, допускающим свободное поведение участников, а строго регламентирующим действием.

В числе других придворных торжеств рыцарские карусели занимали особое место. Их внутреннее содержание наиболее полно отвечало основам мировоззрения дворянина, ключевыми понятиями которого были честь и долг.

Одним из видов государственного церемониала XVIII–XIX вв. являлись балы. Они могли назначаться по поводу важных военных побед, коронаций, свадеб августейших особ, приёмов высоких иностранных гостей и по другим поводам. Состав участников бала и порядок его проведения строго регламентировался дворовым церемониальным ведомством. Подобно военным ритуалам, бальный церемониал являлся своеобразной демонстрацией владения определённым комплексом сословных норм.

В России первое упоминание о балах мы встречаем в описаниях придворной жизни времён правления Лжедмитрия I. Уже само проведение самозванцем невиданных до этого при русском дворе ритуалов являлось вызовом общественной морали, и балы не прижились. Они вернулись в другое государство при Петре I, насаждавшем иной стиль жизни.

Указ от 26 ноября 1718 г. устанавливал правила проведения на неслыханных до этого собраниях мужчин и женщин, названных ассамблеями [2]. Первые ассамблеи воспринимались собравши-

мися как новая повинность, но царь не только указами, но и личным примером стремился заставить дворян принять новый способ общения. Со временем неумение танцевать на придворных праздниках стало считаться недостатком воспитания. После смерти Петра I ассамблеи прекратились, но балы давались довольно часто в уже более облагороженном виде.

В эпоху наполеоновских войн балами, как и парадами, отмечались военные победы, важные дипломатические переговоры.

Светский этикет строго различал правила проведения бала и танцевального вечера. Последний не требовал большого количества приглашённых, изысканных костюмов. На них царила атмосфера простоты и веселья. Программа вечера зависела от личных пристрастий, вкусов, убеждений хозяев, каждый из которых собирал своё общество.

Во второй половине XIX в. всё большую популярность в обществе приобретают публичные балы в пользу нуждавшихся. Публичными маскарадами, концертами и балами считались праздники, требующие платы за вход или специального разрешения полиции. Право давать публичные балы и концерты определялось специальными правительственными указами. Так, согласно именному указу, объявленному Сенату министром юстиции, право давать публичные маскарады и концерты представлялось исключительно дирекции императорских театров. Исключения составляли Петербургское дворянское и Московское Благородные собрания, которым разрешалось на основании их уставов давать до 6 маскарадов в год. Благотворительным обществам давать маскарады запрещалось. Ограничения не затрагивали маскарадных балов в учебных заведениях и частных маскарадов в клубах, если же давались без платы за вход. Согласно указу императора от 29 января 1854 г., в течение года следовало ограничиваться одним спектаклем, концертом и маскарадом от всех императорских в пользу военных инвалидов [8].

Участию императора в придворных балах придавалось особое значение. Очевидцы правления Александра III считали, что, устраняясь от участия в придворных церемониалах, император теряет поддержку не только представителей высшего света, но и гвардии.

В период последнего царствования придворный бал в Николаевском зале давался один раз в год. На этот бал приглашались лица, состоящие в одном из четырёх первых классов, иностранные дипломаты с семьями, старейшие офицеры гвар-

дейских полков с женами и дочерьми, молодые офицеры-«танцоры», некоторые лица по специальному указанию их величеств.

В отличие от других светских церемониалов, бальный ритуал не только контролировался указами верховной власти, но и своим появлением обязан царским распоряжениям. Если придворные балы носили ярко выраженный политический характер, то публичные балы устраивались по большей части с благотворительной целью, их социальная значимость ярко проявилась в XIX в.

Обязательной составляющей большинства светских ритуалов являлась совместная трапеза их участников.

На Руси XVII в. даже на свадьбах мужчины и женщины сидели в разных комнатах. Женщины не имели права вступать с мужчинами в мужские беседы и без разрешения мужа показываться на людях. Хозяин дома выводил свою жену и детей к гостям в знак особого уважения.

Характер русской трапезы зависел от того, на какой день, постный или скоромный, она приходилась. Обычно царские пиры проходили в Грановитой палате Кремля. До середины XVI в. прибывшего дипломата после первой аудиенции, как правило, приглашали к столу. Количество повторных приглашений зависело от политической ситуации, хода переговоров.

Забота о международном престиже Русского государства выражалась в том числе и в том, что церемониал дипломатических обедов («стол») всё сильнее отличался от неофициальных дворцовых трапез «пиров».

В XVIII в. изменилась сервировка стола. Во время орденских праздников на столе появлялся один из четырёх орденских сервизов Андрея Первозванного, Александра Невского, Св. Георгия или Св. Владимира. Каждый предмет сервиза был украшен изображениями соответствующих орденских знаков.

Императорской трапезой ведала гофмаршальская часть во главе с обер-гофмаршалом.

В екатерининское время многие из русских вельмож щеголяли своими столами. Обед у аристократа ошел свой сценарий, свою композицию. Даже приглашение превращалось в ритуал.

С течением времени менялись правила сервировки, понятия вежливости, но цель ритуалов застолья оставалась неизменной – объединить собравшихся, приобщить гостей к дому, сделать его «своим» для участников церемониала.

Выводы. Государственные и военные церемониалы – это события в жизни общества, имеющие

символическое значение. Церемониалы устанавливают равновесие между непосредственными участниками действия и высшим окружением, свидетельствуют о стабильности внутриправлящей элиты общества. Участие в церемониалах – важная составляющая общественной деятельности высших сановников государства. Церемониал является эстетическим отражением нравственных принципов жизни административной и военной элиты государства, своеобразной иллюстрацией духовного состояния общества, его нравов и вкусов. Философия управления задаёт соответствующую культуру внутриорганизационных отношений. Этикет носил сословный характер.

В Российской империи XVIII – начала XX вв. законодателем и хранителем церемониалов выступал императорский двор – особый социально-политический институт, являвшийся средоточием верховной власти в стране. Государственный и военный церемониалы были неотъемлемым элементом системы государственного управления империи. Они играли существенную роль в легитимации монарха (обряд коронации), в отправлении государством внутривластных, идеологических и культурных функций.

Нравственное и политическое значение церемониалов наибольшим образом проявилось в период коронационных торжеств. Несмотря на официальное перенесение столицы в Санкт-Петербург, венчание на царство происходило в Москве. Таким образом, Москва продолжала оставаться духовным центром нации, Первопрестольной столицей нации.

Являясь едва ли не важнейшей составной частью образа великой империи, государственные и военные перемены выступали как мощный идеологический фактор, способствовавший укреплению жизненных устоев общества. Реакция различных слоев общества на государственные и военные церемониалы демонстрировала отношение граждан к представителям органов власти.

Участие в церемониалах было специфической принадлежностью дворянского сословия. Сам факт такого участия укреплял социальный статус личности. В культуре имперских государств символы и символические церемониалы играли важную роль. Они не были условностями, отличающими той или иной род деятельности. Церемониал обыкновенно организовался таким образом, что за его участниками наблюдает некий лидер, хозяин праздника, поэтому вербальные и поведенческие тексты участников церемониального общения составлены с учетом присутствия

высшего должностного лица и подчинены его интересам. За деталями этикета вставляли вопросы политики государства, его идеологии и престижа верховной власти. В то же время государственные и военные церемониалы принадлежали к средствам выражения этических принципов, были языком культуры правящего класса и в этом качестве являлись неотъемлемой частью культурной жизни общества того времени.

Представители буржуазных кругов не были допущены в социальные институты светской жизни и соответствующие им пространства,

частью которых являлись государственные церемониалы. Слияние элит так и не произошло.

Смена форм представления всегда влечет за собой введение новых церемоний и наполнение новым идеологическим содержанием общепринятых старых форм. Так было в начале XVIII в., когда шёл процесс европеизации общества и консолидации дворянского сословия. В начале XX в., накануне крушения монархии, попытки приспособить отжившие церемониальные нормы к новым условиям общественного развития оказались безуспешными.

Список литературы:

1. Мартен-Фюжье А. Элегантная жизнь, или как возник «весь Париж» 1815–1848 гг. Москва, 1998.
2. Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ РИ-И). Т. 5. № 3246.
3. ПСЗ Р И-И. Т. 8. № 6046.
4. ПСЗ РИ-И. Т. 12. № 8908.
5. ПСЗ РИ-И. Т. 24. № 17906.
6. ПСЗ РИ-И. Т. 2. № 802.
7. ПСЗ РИ-И. Т. 9. № 6728.
8. ПСЗ РИ-И. Т. 29. № 27987, 27893.
9. Уортман Р. Сценарии власти. Мифы и церемонии русской монархии / пер. с англ. Москва, 2002.
10. Agulhon M. Le cereledans la France bourgeoise, 1810–1848 Etude d'une mutation de socioabilite. Paris, 1988.
11. Elias E. La Societe de la cour. Paris, 1985.
12. Histoire de la vie privee. Paris, 1987. Т. 4 : De la Revolution a la Grande Guerre.

Zakharova O.Yu. STATE CEREMONIAL IS AN ILLUSTRATION OF MORAL POLITICAL AND CULTURAL LIFE OF SOCIETY

The author examined various types of state and military ceremonies of the Russian Empire (XVIII – beginning of XX centuries): the coronation of Russian tsars and emperors; ceremonies of imperial exits, diplomatic and private receptions at the Russian Court; Russian military parades and ceremonial marches; Russian horse-drawn carousel; Ballroom Ceremonial ceremonial feast.

Researcher investigated their role in the administration of its internal and foreign political functions by the state.

As a result of the analysis of published sources and archival materials, the author came to the conclusion that the ceremony is an event in the life of society that has symbolic meaning. The ceremonial is an aesthetic reflection of the moral principles of life of the administrative and military elite of the state, a peculiar component of the spiritual state of society, its mores and tastes.

The author of the article revealed that being almost the most important component of the image of the empire, the state and military ceremonies acted as a powerful ideological factor that contributed to the strengthening of the life foundations of society. Representatives of the army were important participants in the ceremonies. State and military ceremonies played an important role in the matter of military – patriotic education. The reaction of various sectors of society to the ceremonies demonstrated the attitude of citizens towards representatives of government.

For details of etiquette, questions arose of state policy, its ideology and the prestige of the supreme power. At the same time, state and military ceremonies belonged to the means of expressing ethical principles, were the language of culture of the ruling class.

The change of forms of government always entails the introduction of new ceremonies and the filling with new ideological content of the generally accepted old forms. So it was at the beginning of the VIII century, when there was a process of Europeanization of society and the consolidation of the nobility. At the beginning of the 20th century, on the eve of the collapse of the monarchy, attempts to adapt obsolete ceremonial norms to the new conditions of social development were unsuccessful.

Key words: state, power, politics, ideology, moral values, ceremonial, ruling elite.

Кудря І.Г.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ФЕНОМЕН МАГІЇ: ІСТОРИКО-КОМПАРАТИВІСТСЬКИЙ АНАЛІЗ

У статті здійснено історичний і порівняльний аналіз магії, магія розглянута як соціокультурний феномен, як явище матеріальної та духовної культури. Виявлено цивілізаційні, соціально-політичні, економічні, технологічні, психологічні й медичні аспекти магії, місце та роль магії в процесі становлення науки й техніки. Проведено аналіз основних теоретико-методологічних підходів до магії. Грунтуючись на розумінні феномена магії як джерела релігії й науки, сформульовано власну методологію дослідження магії. Розглянуто особливості магії як форми духовно-матеріальної практики, через її основні види: онейромантію; піромантію; гідромантію; геомантію; некромантію; астрологію; леканомантію; апотропічну магію.

Розкрита визначальна роль магії в народній медицині й фармакології. Виявлено основні витoki магії, які, на думку автора, укорінені в давніх хтонічних і фертильних культурах. Історичний і компаративістський аналіз магії як соціального феномена здійснено в широкому культурно-цивілізаційному контексті. У цьому аспекті представлені найбільш значимі соціокультурні традиції магії в цивілізаціях Стародавнього Сходу, Стародавній Греції та Стародавньому Римі.

Представлено культурний вплив магії на державний лад, соціальний устрій, релігійні вірування, моделі поведінки та повсякденне життя суспільств стародавнього світу. Окрім основного історичного й порівняльного методів дослідження, використано герменевтичний, структурно-функціональний, феноменологічний методи. Магія аналізується не тільки як архаїчна форма культури, а і як така, що постійно відтворюється в історії. Постійна актуальність магії, на думку автора, полягає в її глибинній білатеральній природі, що має буттєвий смисл для людини: діалектиці життя і смерті. Магія як практична форма оперування символами й технологіями дає людині змогу оволодіти життям і смертю.

Ключові слова: магія, хтонічний, фертильний, мантика, культ.

Постановка проблеми. На наших очах відбувається феєричне відродження ранніх форм магії. Величезна кількість фентезі літератури, фільмів і телесеріалів присвячена феномену магії. У магії людина прагне знайти новий досвід і нову ідентичність, відмінну від традиційних. Екологічна криза вимагає цього. Зростає дослідницький інтерес до власне природних, біоекологічних і медичних основ життя людини. Це допомагає глибше зрозуміти феномен магії, побачити її справжній зміст і значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення сутності магії, її взаємодії з міфологією, релігією й медициною, своєрідність магії як донаукового знання, її структурно-функціональний аналіз представлено в роботах А.Ф. Лосєва, Я. Грімма, К. Фаройні. Дослідження магії тісно пов'язане з вивченням сутності міфу й культу, особливостями ритуальних практик. У роботі особливий акцент зроблено на історико-компаративістському аналізі традиційних форм магії в різних цивілізаційних моделях і культурах, оскільки саме історико-компаративістський погляд на

феномен магії є актуальним завданням сучасного релігієзнавства та історії науки й техніки.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає в історико-компаративістському аналізі магії як соціокультурного феномена.

Виклад основного матеріалу дослідження. Визначення поняття магії як категорії, що відрізняється від релігії й науки, досі перебуває в центрі дискусії між релігієзнавцями та істориками науки й технології. Найчастіше магію визначають як девіантну форму релігії або як тип наукової перверсії. Використання магії для захисту та позбавлення від хвороб розповсюджене з найдавніших часів. Людина застосовувала цілий арсенал магичних засобів: заклинань, жертв і ритуалів. Заклинання пройшли через фази співу, читання, нарешті, написів на матеріальному предметі, амулетів. Сила заклинання заснована на вірі в ефективність слова. Дієвість слова може бути збільшена за допомогою різноманітних риторичних інструментів, таких як повторення, ритм і використання триплетів. Заклинання часто було посилено супутніми жестами й таліс-

манами. Отже, слово, рух і річ зливаються, утворюючи єдність форми і змісту.

Головними методами магії була мантика або мистецтво тлумачення, зокрема онейромантия, ауспіція, піромантия, морфоскопія, некромантія, астрологія, хіромантия й пурифікація або очищення (за допомогою фумігації, музики тощо). Доцільно сказати декілька слів про роль музики в магії. Музика завжди відігравала важливу роль у магічних технологіях: як засіб управління, як невід'ємна частина ритуальної практики, завдяки якій можна досягти єднання з духовним світом, як засіб особистого вдосконалення та здоров'я, а також як розвага. Музика ідентифікувалася з гармонією, рівновагою й резонансом. Музика була одним із шести мистецтв, обов'язковим для отримання вищого статусу в династії Чжоу. Музика використовувалася для встановлення зв'язків з божествами або предками. Музика у ведизмі є космологічною силою. Злита з поняттям гармонії й тісно пов'язана з діяльністю космосу, музика виділялася з інших магічних практик. Звук мав особливий вплив на космічний порядок. Використовуючи музику, можна пристосувати себе до природних ритмів і циклів. Існує відповідність між музикою, космосом і психікою. Музика має великий вплив на організм і на загальне самопочуття. Зв'язок між музикою та медициною впливав не лише з космологічного характеру музики; музика є інструментом терапії та покращення психологічного та фізіологічного здоров'я. Подібно до того, як їжа і стимулятори посідають центральне місце в дієтології, музику порівнюють з різновидом їжі чи тонізуючих речовин, які не тільки живили організм, а й очищали.

Легендарним мантиком і пурифікатором був мандрівний філософ Епіменід, який жив за століття до Сократа і Платона. Визначним мантиком і детективом був софіст Полемон Лаодікейський, він уважається засновником фізіономіки. До мантиків входили травники, тренери гімнастики і перукарі, а також жерці.

Традиційний сучасний поділ на магію, релігію, філософію й науку був неприйнятний для стародавнього світу, умови політеїзму давали змогу поклонятися широкому різноманіттю божеств і здійснювати велику кількість ритуальних дій, багато з яких можна назвати магічними. Магія характерна для кожної культури. Гомер описує, як сини Автоліка зупиняють кровотечу Одиссея завдяки перев'язці. З практичної медичної функції зупинення кровотечі за допомогою джгута виникає дуже популярна стародавня вузликова

магія, вірування, що вузли мають магічну силу. Піндар робить опис тріади методології Асклепія (заклинання, фармакологія та хірургія), де зілля як обереги підсилюють заклинання, матеріалізуючи їх. Ці приклади дають змогу стверджувати, що магія й наука нероздільні.

Історія людства пройшла три етапи – магічний, релігійний і науковий. Магія є одним із базових джерел релігії, науки й технології. Серед основних характеристик магії варто насамперед підкреслити її інструменталізм, вона завжди є засобом вирішення конкретних цілей, на відміну від релігії як вирішення трансцендентних цілей (спасіння й вічного життя); магія етично-нейтральна (часто спрямована на задоволення егоїстичних та аморальних потреб), тоді як релігія моральна, спрямована на добробут суспільства (сім'ї, держави); магічні технології, як правило, таємні (часто відбуваються вночі, у прихованих місцях), тоді як релігійні обряди публічні.

Теоретичні основи магії розроблені представником стоїцистичної школи філософії Посідонієм Апамейським (135–50 рр. до н.е.). Посідоній створює вчення про симпатію – космічну гармонію, що забезпечує взаємодію всіх частин космосу. Симпатією Посідоній пояснив вплив Місяця на Землю, як наслідок цього, припливи, відливи й землетруси. Головне тут – ідея взаємодії в рамках цілого, стоїчна формула все в усьому має саме цей глибинний сенс. Властивий стоїкам вираз «жити відповідно до природи» знаменує причетність людини ритму світового цілого, бо життя живих істот є взагалі втіленням руху навколишнього світу. Тут ми бачимо практичне застосування античного філософського принципу міри й гармонії. Відповідність – це принциповий критерій усіх речей і процесів. Відповідати – значить керуватися логосом. Логос – це не просто розум, це міра, яка впорядковує. Відповідність є результат пропорції. Пропорція ж є відповідністю між частинами цілого. Жоден предмет (людина) без пропорції не може існувати. Відповідність наявна й у світі, і в людині. Принцип відповідності знаходить своє визначальне втілення в піфагореїзмі. Число стає першоосновою. Математика, геометрія, музика, архітектура, астрономія, медицина й фармакологія підкорялися математичним співвідношенням. Кількість визначала якість.

Ідея космічної симпатії стала основоположною для магії, астрології та алхімії. Ідея космічної симпатії базується на трьох принципах: подібності; контактності (речі, які контактують, впливають одна на одну й можуть обмінюватися

своїми властивостями); дуалізму (антипатія працює як симпатія). Ця ідея передбачає постійний обмін між зовнішнім світом (макрокосмом) і внутрішнім світом (мікрокосмом). Прихильниками теорії космічної симпатії були Аристотель, Парацельс і Дж. Бруно.

Давньогрецька традиція магії тісно пов'язана з діяльністю Орфея, мілетської школи філософії, Піфагора та Емпедокла. Піфагор та Емпедокл жили в V ст. до н. е. Мілетська школа була першою давньогрецькою філософською школою, яка виникла в VI ст. до н. е. Орфей був міфічною фігурою. Орфей і Піфагор заснували впливові духовні рухи: орфізм і піфагореїзм. Крім того, саме з піфагореїзмом пов'язане виникнення кротонської школи медицини. Емпедокл є засновником сицилійської медичної школи. Мілетська натурфілософія спричинила визначальний вплив на кнідську школу медицини. Мілетська школа виділяє чотири першооснови світу: воду, вогонь, землю й повітря. Цим стихіям відповідали чотири настрої та чотири вітри: східний, південний, північний і західний. Ці чотири стихії – суть усього суцього. Усі чотири елементи з'єднані у філософії Емпедокла. Взаємозв'язок і різна комбінація цих елементів дають у результаті все різноманіття буття. Дослідження чотирьох стихій давало змогу прогнозувати перебіг природних явищ (шторм, потоп і землетрус) і контроль над ними. Аристотель у трактаті «Про небеса», що датується IV ст. до н. е., зазначав, що кожна з чотирьох стихій – земля, вода, повітря й вогонь – рухається відповідно до своєї вродженої тенденції посідати своє природне місце. Аристотелівська теорія стверджує, що природне місце землі та води – це дно, тому ці два елементи рухаються вниз і вважаються важкими. Природне місце повітря і вогню – це верх, тому вони рухаються вгору й позначаються як легкі. Земля вважається важчою за воду, а вогонь – легшим за повітря.

Елліністичний період (III ст. до н. е.) характеризується особливим піднесенням магії. До кінця I ст. до н. е. елліністична магія була повністю сформована як система, й астрологія, алхімія, демонологія перетворилися на справжні прикладні науки, «починаючи з елліністичного періоду, існує ще одна важлива й, можливо, конкуруюча «теософська» традиція псевдоорфічних, псевдодемократських і псевдопіфагорійських письменників, які обговорюють магичні властивості рослин і кам'янів і навіть передають рецепти амулетів і ритуалів. Наприкінці II ст. християнський філософ Секлій Юлій Африканський написав у подібному

руслі еkleктичний твір під назвою «Кестої» у двадцяти чотирьох книгах з різноманітними магичними та медичними рецепти та спостереженнями» [3, с. 11].

У творах визначних елліністичних авторів Горація, Вергілія, Апулея й Лукіана змальована широка панорама магичних практик і культів. Філософ-платонік Апулей в «Апології, або Промові на захист самого себе від обвинувачення в магії» описує історію духовної еволюції, яка веде героя від платонізму через магію до порятунку. Коли самого Апулея піддають суду за нібито використання любовної магії, щоб спонукати заможну вдову одружитися з ним, він на свій захист цитує широкий спектр грецьких і латинських літературних текстів, щоб показати розповсюдження й соціальне сприйняття магії. Поет Аполлоній Родоський, відомий своєю епічною поемою «Аргонавтика», увесь сюжет поеми наповнює магією.

Витоки магії, безперечно, доісторичні. Є підстави вважати, що первісні магичні практики виникли з хтонічних культів (грец. хтонос – ґрунт), пов'язаних з ушануванням померлих і диких тварин (особливо, тих, які мешкають у лісах, під землею й воді). Наприклад, у Стародавній Індії нагі або змії були захисниками джерел, річок і колодязів. Змія представляє космічну силу й розглядається як прояв вогню. Змії вважаються божествами-охоронцями всіх основних релігій Індії. Такі країни, як Японія, Китай і Мексика, також надавали великого значення культу змії. В Індії це була одна з поширених форм поклоніння. У Рігведі нагі згадується як Айврита й Ахібуднія, іноді постає як демонічна, а іноді – як божественна істота. У пізніших ведичних текстах, таких як Яджурведа й Атхарваведа, нагі згадується спільно з Гандхарвасом, Апсарасом і Якшамі. Змія стає частиною арійського культу в період Сутр (600–400 рр. до н. е.). Ворожість між Нагами та Пандавами можна знайти в епосі Махабхарата. У Рамаїні сингальців називають ракшасами й нагами, оскільки вони протистояли арійцям. Літературні джерела посилаються на поклоніння зміям під час походів Олександра Македонського в IV ст. до н. е. Наги відіграють визначну роль у джайнізмі. Буддисти вважають нага напівбожественним духом.

З хтонічними культурами пов'язані фертильні культу. Саме хтонічні й фертильні культу утворили основу магії. «Найцікавіше, що впадає тут в очі, – це типове для хтонізму поєднання цілющих і згубних функцій в одному образі (т. б. в кінці кінців життя і смерті)» [2, с. 317].

Фертильні культу передбачали обряди та ритуали, які, як уважається, забезпечують продуктивність рослин, тварин і людей, спрямовані на пожертвування особливим божеством. Шанувальники приносили жертви, зазвичай тварин. Наприклад, ханаанці жертвували свиней, тому існує заборона серед семітів їсти свинину. У періоди кризи послідовники культу приносили в жертву людей. Поклонялися через симпатичну магію, тобто вважали, що вони можуть впливати на дії богів, виконуючи дії, які вони бажали від божеств. У фертильних культу головну роль відігравали хтонічні або інфернальні божества.

У стародавньому світі ці культу персоніфіковані в образах Деметри, Кібели й Іштар. Легендарні чарівниці античної міфології Медея та Цирцея, очевидно, були верховними жрицями хтонічного культу. Їхні знання флори й фауни були частиною їхнього фаху. У Стародавньому Римі існувало арвальське братство фертильного культу Деа Дії. Братство складалося з магістра, промагістра, фламена та претора з вісьмома простими членами. Фестиваль Деа Дія відбувався завжди в травні (17, 19, 20 або 27, 29, 30 травня у священному гаї, за п'ять кілометрів від Риму). Після ритуалів арвальські жерці співали гімн «Кармен Арвале», присвячений Марсу (захиснику полів від ворогів і стихійних лих), Ларам (хтонічним божествам) і Сермонам (божества життєвої сили, утіленої в насінні). Імператори Август, Елагабал, Марк Аврелій і його прийомний брат Луцій Вер були членами братства.

Греки й римляни не виробили абстрактних релігійних догм і не створили канонічних священних текстів, їхня віра виражалася в практичних діях, тобто в містеріях, оргіях, співі, танцях, спортивних змаганнях. У греків і римлян не існувало страти жерців. Їхні функції виконували громадяни полісу. Кожний поліс мав свій пантеон божеств і свій унікальний набір ритуалів, рідко існували професійні чи спадкові гільдії священиків (як у Єгипті чи Месопотамії), які суворо виконували релігійні приписи та ревно охороняли власні прерогативи, опираючись інноваціям. Містерія (грец. містеріон – таємниця) означала таємний ритуал. Оргія (грец. ергон – справа) означала вчинення специфічних дій. Елевсінські містерії здійснювалися навколо хтонічного культу Деметри та її дочки Персефони. Орфічні містерії й вакхічні оргії здійснювалися навколо фертильного культу Діоніса, який набув значного поширення в VI–V ст. до н. е.

Головним божеством у греко-єгипетській магії був Аполлон. Для виклику Аполлона в правій руці тримали лаврову гілку з дванадцятьма лис-

тами, у лівій – тагетеси (рослини переміщували в іншу руку, коли хотіли позбутися божества, яке з'являється). На листах лавра писали бажання, загортали в нову тканину, яку поміщали під голову на три ночі. Культові дії на честь Дідіміського оракула Аполлона Філесія, святилище якого розташовувалося недалеко від Мілету, відправляв союз жерців мольпів (грец. мольпе – спів у супроводі танців). Культ Аполлона дуже щільно переплітається з хтонічним культом Артеміді, ці культу глибоко вкоріненні в епоху палеоліту, коли панівним способом господарювання було мисливство і збиральництво. «Свій трактат про полювання Ксенофонт так і починає: «Полювання і собака – винахід богів, Аполлона й Артеміді». У тому ж трактаті (VI 13) говориться, що мисливці перед полюванням приносять жертву Аполлону. Нарешті, особливо вагоме значення в культурі Аполлона має вовк» [2, с. 320]. Хтонічна природа Аполлона виявляється в його символіці. «У цій галузі загальновідомий і в античності особливо популярний зв'язок Аполлона з лавром. Аполлона називали *daphnios*, *daphnaios*, *daphnithös* (лавровий), *daphnephoros* (лавроносний)... Говорили про народження Аполлона під лавровим деревом. Мешкав він теж у храмі з лаврового дерева» [2, с. 311]. Із Мілету культ Аполлона поширився на північне й західне узбережжя Понту Евксінського (Чорного моря).

З містерій та оргій, які супроводжували хтонічні й фертильні культу Діоніса, Деметри, Персефони, Аполлона, а також Кібели, виросла магія. Містерії майстерно змальовані у творах Менандра «Третейський суд» і Плавта «Скарб». В епоху еллінізму на зміну одним містеріям приходять інші, елевсінські містерії змінюються містеріями Ісиди (Іштар).

Етрусська магія поряд із грецькою здійснила визначальний вплив на римську магію. Дівінація (лат. дівінаціо – передбачаю) була однією з особливостей етрусської магії. Етрусські технології прогнозування майбутнього інтегровані в римську релігію. Завдяки Закону Дванадцяти Таблиць (V ст. до н. е.), який засуджує різні форми магії, ми знаємо деякі види магії, які практикувалися в Стародавньому Римі. Один із них – посічення колося або *fruges excantare* [1, с. 98], за допомогою якого маг міг зруйнувати урожай фермера, щоб передати його землю в іншу власність. Заздрість була потужною мотивацією звернення до магії. Заздрість до успіху іншої людини лежить в основі чорної магії. Щоб захистити себе від заздрості богів, демонів і смертних, людина в стародавньому

світі передусім не повинна була демонструвати свої статки й досягнення та все, що їй було дороге.

У Стародавньому Римі, продовжуючи традицію грецької магії, надзвичайного поширення набуває мантика або мистецтво провіщування. Авгури (жерці-віщуни) з епохи легендарного царя Нуми Помпілія вважалися знавцями всіх видів ворожінь, усього, що стосувалося неба і землі. Головним їхнім завдань протягом багатьох століть існування Риму було спостереження за всіма небесними й земними явищами з метою виявлення сталих природних закономірностей. Авгурівські тлумачення голосів птахів особливо добре передбачали погоду, ґрунтуючись на багатовіковому досвіді спостережень. Широко використовувалися авгурами для передбачення погоди різного роду тлумачення знаків, серед них особливу увагу приділяли астральним і кліматичним явищам, поведінці тварин. Сприяти оздоровленню клімату й умов проживання мешканців міста – це була інша важлива функція авгурів, які мали сприяти садівництву, тим самим зміцнюючи здоров'я римського народу. Варто також зазначити, що саме авгури були найдавнішими аграрними (землепорядниками та землемірами) і саме від їхнього магійного мистецтва отримала розвиток римська система межування полів. Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до н. е.), автор трактату «*De Agri Cultura*» (лат. «Землеробство»), відомий в історії своєю сакраментальною фразою «*Ceterum censeo Carthaginem esse delendam*» («Карфаген має бути зруйнований»), був авгуром.

Магію не можна вивчати однобічно, лише в грецькому культурному середовищі, не враховуючи близькосхідних і далекосхідних контексти, магію варто розглядати в широкому культурно-цивілізаційному й географічному контексті. Сучасне антикознавство визнає існування тісних культурних контактів між Близьким Сходом і Грецією, що починаються в епоху бронзи й досягнули зеніту в VIII ст. до н. е, коли східні технологічні інновації – будівництво монументальних храмів і використання алфавіту – починають проникати на захід у перші грецькі міста-держави. Важливим є постійний потік релігійних технологій зі сходу на захід. Археологічні свідчення показали, що фумігація, обряди очищення, гепатоскопія – усе це існувало в практиці Близького Сходу – починають з'являтися в Греції та Етрурії у VIII–VII ст. до н. е. [3, с. 36]. Крім того, існує подальше дотримання месопотамських рецептів, що надходять до Греції впродовж класичного та елліністичного періодів безпосередньо з Єгипту чи через Єгипет.

У стародавніх цивілізаціях Сходу, на відміну від Давньої Греції, маги належали до привілейованої групи, касти (як перські маги, єгипетські жерці, даоські відлюдники та індійські брахмани), вони були володарями таємного практичного знання, яке передавалося з покоління в покоління. Це таємне практичне знання надавало владу й соціальний статус.

У шумеро-акадській магії особливого розвитку набула демонологія. Демони керували природними першоелементами. Як захист від демонів виготовлялися обереги, виготовлені з дорогоцінних каменів, пофарбованих у певні кольори, які надягалися на шию, поперек, зап'ястя й кісточку. Амулети, талісмани та філактерії (спеціальні коробки на ремні для зберігання оберегів, іноді мали абстрактні форми у вигляді тексту, іноді у вигляді частини людського тіла: відкрите око або долоня (оборонний жест проти агресії)). Це так звана апотропічна (грец. апотропіон – відвертатися) магія, призначена відвернути шкоду чи злі впливи. У стародавньому світі приносили жертви апотропічним богам хтонічного походження, які надавали безпеку та протистояли злу. Апотропічна магія практикувалися в усьому стародавньому Близькому Сході та Єгипті. У Стародавньому Єгипті це була побутова магія (виконувалися в домашніх умовах, а не в храмах). Найчастіше вшановували божество фертильності у формі гіпопотама Теверет і демона-лева Беса.

У Месопотамії магія виконувала прогностичну функцію як система прогнозування результатів дій на основі ознак природних явищ, ритуальну та організаційну щодо сільськогосподарських робіт. Інтерпретація прикмет природи відігравала важливу роль у житті аграрно-мілітарного суспільства. Селянин і воєначальник, коли потрібно було проводити посівну або війну, зверталися до мантики, щоб визначав дату. Саме в Месопотамії відбувся важливий перехід від ушанування хтонічних культів до астральних, як наслідок, астральні елементи в традиційній месопотамській магії набувають усе більшого значення щодо божеств, пов'язаних із водою та землею. Детермінований астральний вплив на фізичний світ приписувався восьми небесним світилам (Сонце, Місяць, Венера, Меркурій, Марс, Сатурн, Юпітер і сфера нерухомих зірок). Важливо в цьому зв'язку відмітити, що строки сільськогосподарських робіт були чітко пов'язані з інтенсивністю сонячної радіації та тривалістю денного світла протягом року, а мисливство – з місячним світлом протягом ночі.

Єгипетська магія розробила некромантію, згідно з легендою, Тот та Ісіда за допомогою магічних засобів змогли зцілити молодого Гора. Єгиптяни вірили, що мертві мають особливі властивості. Вони несли відповідальність за зло, яке зазнають живі. По суті, це концепція зомбі. У єгипетській магії вперше стала застосовуватися фумігація (лат. фумігаре – обкурювати). Застосування фумігації створювало ефект ілюзії й мало надзвичайну дію на людей. Знання спеціальних фумігантів (алоє, гвоздика, кардамон, коріандр, смола мастикове дерево, ладан, перець, сандал) і їх ефектів залишається актуальним у християнській церкві. Магія лампи або ліхтаря теж має єгипетське походження. Світло місяця або зоряне небо – найкращий провідник у темряві ночі.

В іудеїв надзвичайно популярною була леканомантія (грец. леканон – миска), техніка передбачення майбутнього за рухом, формою або кольором олії, вилитої у воду. Йосип, візир єгипетського фараона й відомий віщун, використовував срібну чашу для ворожіння. Біблійний пророк Даниїл, єврейський заручник при дворі вавилонського царя Навуходоносора, був найвідомішим фахівцем з онейромантії (грец. онейрос – сон і мантія – пророцтво), тлумачення снів, яке використовує сни, щоб передбачити майбутнє. Онейромантія межувала з некромантією, оскільки уві сні відбувалося спілкування з померлим, якого викликали з нижнього світу, щоб розкрити майбутнє. Даниїл був неперевершений онейромант. Після Мойсея та Соломона Даниїл був найвизначнішим магом у Старому Завіті й найбільш ретельно дослідженим у світовій історії та літературі. Особливість Даниїла в тому, що він був не стільки магом, як містиком-візіонером, який визначав політичну історію.

Індоіранська традиція акцентує увагу на культурі вогню, який завдяки своїй трансформаційній функції споконвіку захоплював і лякав людину. Вогонь посідає перше місце серед сил природи, яким поклонялися найдавніші люди. Ранні культури відчували важливість вогню, оскільки він забезпечував світло, тепло й енергію. Стихія вогню якнайкраще демонструє дію у фізичному світі. Властивість вогню – тепло – є причиною різних станів матерії. Технологія заліза заснована на використанні вогню, змінила сільське господарство: залізні сокири сприяли очищенню лісів, щоб земля могла бути використана для обробки; залізна мотика була ефективним сільськогосподарським знаряддям; залізний плуг сприяв якіснішій оранці. З культури вогню виникла магічна практика очищення, оскільки вогонь використовували

для спалення лісів як спосіб очищення землі під рілля. Вищі технології, такі як випалення кераміки та виготовлення скла, також пов'язані з експериментами у сфері магії вогню. Артефакти із заліза, крім функціонального, мали символічний статус. Сільськогосподарська революція та використання заліза мають свої безпосередні витоки в піромантії (грец. пір – вогонь).

У Стародавньому Китаї зміна династії Шан (1600–1046 до н. е.) на династію Чжоу (1021–771 до н. е.) передусім характеризувалася переходом від шанської магії до чжоуської філософії. Найважливішими елементами давньокитайської магії була кореляційна космологія й культ води. У свою чергу, основним принципом кореляційної космології було співвідношення інь-ян. Згідно із цією концепцією, подія, що відбувається в одній сфері буття, впливає на явища в іншій. Організм є продуктом неба й землі. На організм впливають позаземні сили (астральні, сонячні та місячні), а також земні (харчування, клімат, електромагнітне поле й геофізика). Здоров'я суспільства та людини підпорядковується космічній кореляції й залежить від балансу інь-ян.

Китайська цивілізація виникла в долині Жовтої ріки, існування китайського суспільства залежало від води. Отже, вода (кит. шуй) означала основоположний принцип, стояла на початку життя. Вирощування рису дає значно більший надлишок, ніж інші зернові культури, тому здатне забезпечувати суспільства з великою кількістю людей. Екстенсивне землеробство було прив'язане до регулярного постачання води. Є теорія, згідно з якою первісні гідравлічні знання (гідромантія) контролювалися бюрократією китайської держави, що призвело до виникнення феномена східного деспотизму. Забезпечення зрошення є основною умовою отримання надлишку в давніх суспільствах Сходу, а тому контроль над зрошенням є основою влади. У Китаї існувало астрономічне бюро з часів династії Хань. Доступ до астрономічного знання був жорстко обмежений. Усі доповіді астрономічного бюро були конфіденційними. У цьому аспекті не можна не згадати китайську геомантію або фен-шуй (кит. фен – вітер і шуй – вода). Геомантія ґрунтувалася на знаннях про землю й небесну сферу (визначенні сходу, заходу, півдня й півночі, а також повного місяця, рівнодення, сонцестояння й руху зірок). Ло шу є емблемою геомантії або мистецтва розміщення предметів стосовно потоку природної енергії. Ло шу – це поділ простору на дев'ять однакових за розмірами квадратів: вісім зовнішніх квадратів і центральний

квадрат. Непарні числа класифікуються як ян і розташовуються на кардинальних напрямках, тоді як парні числа – інь – розташовані на чотирьох кутах квадрату. Сума трьох чисел у кожному напрямку, що перетинає цю діаграму, завжди п'ятнадцять. Сума двох протилежних чисел завжди десять. П'ять – це число «витоків», отже, воно розміщене посередині сітки. Число десять ніколи не використовується в сітці, оскільки це означає досконалість і завершеність. Розташування чисел на діаграмі ло-шу пов'язане з теорією п'яти елементів. Упорядкування чисел представлено відповідно до циклу з п'яти елементів. Північ асоціюється з водою та номером один, схід пов'язаний із деревиною та номером три, захід – із металом і номе-

ром сім, південь – із вогнем і номером дев'ять, а центр – із землею та п'ять. Отже, діаграма ло-шу є ідеальною моделлю геомантії для впорядкування простору й людини в ньому.

Висновки. Отже, магія як одна із соціокультурних практик, яка виникла на світанку людської історії, характеризується різноманіттям форм, має архетипний, симпатично-космічний і хронічно-фертильний характер. Її головним суб'єктом є маг, який опановує духовний і матеріальний світ за допомогою технологій, що часто імітують природу. Головна функція магії – у практичному впорядкуванні світу людини. Особливо визначальну роль магія відіграла в розвитку науки, релігії, техніки й медицини.

Список літератури:

1. Гримм Я. Германская мифология. Москва : Издательский Дом ЯСК, 2019. Т. 1. 928 с.
2. Лосев А.Ф. Мифология греков и римлян. Москва : Мысль, 1996. 975 с.
3. Faraone Ch.A. Ancient Greek love magic. Cambridge, Harvard University Press, 2001. 223 p.

Kudrya I.G. THE PHENOMENON OF MAGIC: HISTORICAL AND COMPARATIVE ANALYSIS

The work deals with historical and comparative analysis of magic, magic is considered as a socio-cultural phenomenon, as a phenomenon of material and spiritual culture. The civilizational, socio-political, economic, technological, psychological and medical aspects of magic, the place and role of magic in the formation of science and technology are investigated. The basic theoretical and methodological approaches to magic are analyzed. Based on understanding the phenomenon of magic as a source of religion and science, formulated its own methodology for the study of magic. The features of magic as a form of spiritual and material practice are considered, through its main types: oneiromancy; pyromancy; hydromancy; geomancy; necromancy; astrology; lecanomancy; apotropaic magic.

The decisive role of magic in folk medicine and pharmacology is revealed. The basic origins of magic, which according to the author are rooted in ancient chthonic and fertile cults, are revealed. Historical and comparative analysis of magic as a social phenomenon, carried out in a broad cultural and civilizational context. In this aspect, the work presents the most significant sociocultural traditions of magic in the civilization of the Ancient East, Ancient Greece and Ancient Rome.

The cultural influence of magic on the state system, social system, religious beliefs, patterns of behavior and everyday life of the societies of the ancient world is presented. In addition to the main historical and comparative methods of research, hermeneutical, structural, functional, and phenomenological methods are used in the work. Magic is analyzed not only as an archaic form of culture, but as one that is constantly reproduced in history. The constant relevance of magic, according to the author, lies in its deep bilateral nature, which has a vital meaning for man: the dialectic of life and death. Magic as a practical form of manipulation of symbols and technologies allows the individual to master life and death.

Key words: magic, chthonic, fertile, divination, cult.

Куриляк В.В.

Національний університет «Острозька академія»

ІСТОРІЯ РЕФОРМИ ЖІНОЧОГО ОДЯГУ В КОНТЕКСТІ ВЧЕННЯ ПРО ЗДОРОВ'Я В ЦЕРКВІ АДВЕНТИСТІВ СЬОМОГО ДНЯ

У статті представлено історію реформи жіночого одягу вірянок Церкви Адвентистів сьомого дня в середині XIX століття. Визначено, що питання вбрання жінок-адвентисток є невід'ємною частиною «реформи здоров'я» в Церкві Адвентистів сьомого дня. Розглянуто причини, які спонукали одну із засновниць адвентистів – Еллен Уайт – звернути увагу на проблему жіночого одягу. Виявлено, що жіноче вбрання, а саме: сталеві обручі, корсети, довгі важкі спідниці тощо – шкодило здоров'ю жінок у XIX столітті. Для вирішення проблеми Еллен Уайт разом із подругами розробили ескіз більш зручного одягу для представниць жіночої статті. Запровадження реформи в одязі серед адвентистів у XIX столітті мало дві основні мети: виконання першої забезпечувало вірянок більш зручним одягом, який не шкодив їхньому здоров'ю, а реалізація другої мети сприяла формуванню в жінок принципів скромності й простоти в зовнішньому вигляді. Однак запропонована реформа в одязі викликала низку позитивних і негативних відгуків, які в результаті вилилися в десятирічну дискусію. Також встановлено, що реформа в одязі серед жінок-адвентистів не стала повсюдно популярною, оскільки домінуючі стилі в одязі мали досить сильний вплив на тогочасне суспільство. У результаті неоднозначна реакція вірянок-адвентисток на запропонований зручний костюм змусила Еллен Уайт відмовитися від конкретного стилю одягу. Отже, результатом суперечок серед керівництва та членів церкви з питання реформи одягу стала низка принципів, запропонована Еллен Уайт. Отже, вбрання вірянок-адвентисток повсякчас має відповідати принципам скромності, простоти, вирізнятися якістю тканини й бути зручним і безпечним у використанні. Питання акцентування уваги на конкретному ескізі чи костюмі жіночого вбрання більше не розглядалося. Тому сучасні жінки-адвентисти намагаються одягатися так, щоб їхнє вбрання відповідало принципам, запропонованим засновниками Церкви Адвентистів сьомого дня.

Ключові слова: Церква Адвентистів сьомого дня, реформа одягу, вчення про здоров'я.

Постановка проблеми. Кожній протестантській деномінації притаманні свої доктринальні відмінності, які ідентифікують її, виокремлюючи в окрему гілку християнства. З моменту зародження (середина XIX століття) й до сьогодні релігійна конфесія «Церква Адвентистів сьомого дня» (далі – ЦАСД) у світі відрізнялася від інших протестантських напрямів своїм ученням про здоровий спосіб життя. До переліку питань, які регламентуються та пропагуються ЦАСД у сфері здоров'я, входять вісім принципів здоров'я (фізичні вправи, здорове харчування, достатній сон, фізичні вправи тощо) [1]. Однак поряд із фізичним оздоровленням і завчасною профілактикою різних захворювань адвентисти також приділяють увагу зовнішньому вигляду людини, а саме якості та стилю одягу, який рекомендовано одягати кожному члену ЦАСД. Низка рекомендацій і принципів щодо зовнішнього вигляду й одягу адвентистів з'явилася в середині XIX століття,

пов'язана з ім'ям однієї із засновниць ЦАСД – Еллен Уайт.

Постановка завдання. Отже, розгляд історії причин концентрації уваги на питанні реформи в одязі серед членів ЦАСД є метою статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Майже до кінця XIX століття жінки в США одягалися у важкі, багатошарові, довгі спідниці чи сукні, поділ яких замітав тогочасне дорожнє покриття, збираючи пилюку чи бруд. Вага до семи кілограмів спідниць із кільцями зі сталевих дров і корсетами, які затягували на жіночий талій настільки сильно, що багато представниць жіночої статі втрачали свідомість від нестачі кисню чи занадто туго перетягнутих внутрішніх органів. Як результат, внутрішні пошкодження органів і їх деформація руйнували жіноче здоров'я, а довгі поділи вбрань через пилюку призводили до інфекційних захворювань багатьох жінок Америки [2, р. 184–185].

З вищенаведеного стає зрозумілим, що реформа одягу жінок США стала одним із актуальних питань того часу. Активіста Елізабет Сміт Міллер у 1850 році підняла повстання з метою звільнення жінок від так званого «тюремного одягу». Так почалася революція в жіночому одязі в США. Було запропоновано, замість корсетів, довгих спідниць зі сталевими обручами, одягати короткі спідниці або штани, які згодом отримали назву «американський костюм». Реакція однієї із засновниць ЦАСД на «американський костюм» була негативною, однак вона не підтримувала й вбрання зі стягуючими корсетами. Пояснюючи причину несприйняття «американського костюму», вона зазначила, що це вбрання для жінок більше схоже на чоловічий одяг, і прокоментувала це так: «Я не збираюся впадати в крайнощі, але совість і здоров'я вимагають реформи» [3].

Щодо неї самої, то вона з дитинства одягалася в строге вбрання, яке відповідало християнським моральним принципам: скромності, простоти та якості одягу. На відміну від інших дівчаток її віку, у неї на одязі ніколи не було «непотрібних бантів і стрічок» [4, р. 96]. Також маємо лист від 1861 року, у якому вона, звертаючись до дружини одного служителя, писала: «... у жодному разі не надягайте обруч...» [4, р. 96]. Друг Еллен Уайт і перший президент Генеральної конференції ЦАСД (обраний на посаду в 1863 році) Джон Байтон також був відомим борцем проти рабства й одним із перших висловився проти використання обручів як елементу жіночого одягу [4, р. 636–639].

У 1865 році в місті Батл-Крік Еллен Уайт разом зі своїми подругами підготувала низку зразків зручного жіночого одягу. Ці зразки не суперечили раніше прийнятій реформі здоров'я, яка розроблялася ЦАСД із 1863 по 1865 роки. Запропонована розробка забезпечувала власниці жіночність, звільняла стегна й талію від важких спідниць, довжина її сягала середини щиколотки. Під сукнею від щиколотки до стопи були штани, які забезпечували ногам тепло та захист від пилюки. Після виготовлення цих зразків вони були розрекламовані виданням «Review and Herald», а парові ескізи винахідниця возила із собою в усі подорожі.

Як результат, протягом другої половини 1860-х років реформа одягу, запропонована Еллен Уайт, викликала жваві обговорення та дискусії серед адвентистів. Більшість жінок, які скористалися запропонованими зразками від Еллен Уайт, побачили, що їхнє здоров'я покращилося, однак були й випадки, коли члени сім'ї виступали проти нововведень в одязі, які запозичувала будь-яка

з американок від Еллен Уайт. У наступні роки місіс Уайт згадувала, що форма реформ була «битвою на кожному кроці» і призводила до появи «розбіжностей і суперечок... те, що було дано як благословення, перетворилося на прокляття» [5, р. 110–111]. Тому Еллен Уайт перестала пропагувати конкретний стиль і зосередилася лише на жінках-адвентистках, яким рекомендувала вдягати «просте, неприкрашене плаття скромної довжини» [5, р. 110–111]. При цьому вона акцентувала увагу на тому, що в ЦАСД були більш важливі речі, за які потрібно було боротися.

Варто пригадати випадок, що стався в 1869 році з одним відомим реформатором здоров'я Расселом Трейлом (1812–1877 роки). Він був запрошений у Батл-Крік прочитати низку лекцій щодо здоров'я для служителів ЦАСД. Один із його лекційних днів був призначений для зустрічі лише із жінками. Близько сотні жінок, одягнених у сукні за дизайном Еллен Уайт, з'явилися на зустріч із лектором, який високо оцінив розробку, зазначивши, що «місіс Уайт не лише виступає за реформу одягу, а й практикує її» [6, р. 360; 7, р. 14; 8, р. 57].

Доречно додати, що реформа в одязі серед жінок-адвентистів не стала повсюдно популярною, оскільки стилі в одязі мали досить сильний вплив на тогочасне суспільство. Однак деякі затяті ентузіасти критикували адвентистських жінок, які не перейняли запропонований Еллен Уайт стиль одягу. У результаті реакція місіс Уайт на дії таких активістів була такою: «Реформа одягу була однією з незначних речей, яка мала становити велику реформу в галузі охорони здоров'я, і її ніколи не варто визначати як перевірну істину, необхідну для спасіння» [9]. Більше того, Еллен Уайт зазначила, що не треба переживати, що під час її подорожей і виступів питання одягу стане ключовим закликком. Її позиція була така: «... я нікого не закликаю й не засуджую» [10, р. 523].

Маємо також деякі негативні відгуки від упровадження реформи в одязі серед адвентистів. Одна жінка написала місіс Уайт, як вона збентежена ставленням її сусідів до себе. «Мені здається, що мої сусіди іноді бояться мене, а мій чоловік каже, це через те, що я ношу коротке плаття, ... я не можу спілкуватися з ними в їхніх соціальних партіях ... Бо люди не люблять, коли я виходжу на вулицю. Їм соромно за моє плаття. Що мені робити?» [2, р. 200].

Іншими словами, загальна позиція суспільства часто змушувала жінок у середині XIX століття дотримуватися усталених норм в одязі, оскільки спроби вносити інновації особливо в маленьких

містах і селах призводили до осуду з боку загалу. Описуючи етапи прийняття реформ в одязі, один зі служителів ЦАСД зазначив, що багато хто із жінок у штаті Мен користується зручним одягом, який не шкодить здоров'ю, більше того, говорить він: «Я щиро сподіваюся, що ніхто не ухилиться від цього здорового обов'язку. Я вірю, що скоро настане час, коли ми всі будемо їсти, пити й одягатися на славу Божу» [11, р. 141].

У цьому контексті позитивним є відгук, надісланий С.Е. Ліндсей сестрам Сейтерс, у якому вона повідомляє, що носить коротке плаття, зручне та корисне, і готова, за її словами, «зустріти всю опозицію в цьому напрямі», оскільки вважає запропоновану реформу відповіддю від Бога на її молитви [12, р. 42–43]. С.Е. Ліндсей дала коментар щодо цього вбрання: «... це найзручніше плаття, яке я коли-небудь носила, і, звичайно, воно скромне і здорове, аж ніяк не незначне» [13, р. 166–167].

Також у листі від Мері Л. Пріст із Південного Ланкастера, штат Массачусетс, написаному редактору «Рев'ю енд Геральд», зазначено, що вона в захваті від своєї нової сукні: «Господь благословив мене, тому хочу поділитися досвідом, що моє здоров'я постійно поліпшується...» [14, р. 171]. Тієї ж думки був К.О. Тейлор із Роуз Пойнт, Нью-Йорк, який написав про свою дружину: «Місіс Тейлор носить цей костюм уперше. Я не чув, щоб хтось говорив про нього погано, дехто відгукується позитивно...» [15, р. 188].

Утілення справжньої реформи в одязі серед адвентистів ХІХ століття мало дві основні мети. Перша – це забезпечити жінкам зручний одяг, який би не шкодив їхньому здоров'ю. Друга мета полягала у вихованні скромності та простоти в жіночих вбраннях, оскільки кількість тканини на виготовлення тогочасних, особливо святкових, суконь коштувала досить дорого. А витрачання грошей на додаткові прикраси та жіночі примхи розбещувало останніх, не даючи їм можливості поглянути на тих, хто потребував елементарних речей: їжі, води чи щоденного одягу.

Улітку 1872 року багато жінок-адвентисток одяглися у вбрання, запропоноване в результаті реформи, однак лише для відвідування молитовних будинків ЦАСД. У результаті спочатку підтримка цього варіанта одягу поступово зникла та розсіювалася [2, р. 200]. Причиною охолодження до реформи в одязі стало неоднозначне ставлення самих керівників ЦАСД. Наприклад, старійшина Г.І. Батлер був дещо роздратований «вічним питанням про короткі сукні» [16]. Навіть сама реформаторка Еллен Уайт гірко скаржилася

в 1873 році, що, незважаючи на її численні свідчення, реформа в одязі продовжувала «сприйматися деякими з великою байдужістю, а іншими – з презирством» [17, р. 154–156].

Наприклад, ще одним не менш впливовим фактором, який не сприяв популяризації зручного одягу (спідниця до щиколоток у поєднанні зі штанами), були фанатично налаштовані адвентистки, які основою своєї релігії зробили реформу в одязі. Постійні плітки про любительок світської моди, коли вони відхилялися від запропонованого зразка й додавали до вбрання зайві прикраси, викликали постійні суперечки між ними та жінками-радикалами в цьому питанні.

Отже, бачимо, що, з одного боку, існувала сильна опозиція серед адвентистів у виборі вбрання, але вона в жодному разі не була універсальною, оскільки виявлялася в локальних осередках адвентизму [18, р. 69]; з іншого боку, є низка позитивних відгуків від жінок-адвентисток, які, спробувавши носити запропонований костюм, лишилися задоволеними від отриманого ефекту.

Після того, як на арену просування (промоції) адвентистської реформи здоров'я вийшов доктор Д.Х. Келлог, питання одягу перейшло на другий план. У контексті цього місіс Уайт писала, що втомилася від постійних суперечок і сварок із питання, яке є «другорядною» частиною реформи охорони здоров'я» [19, р. 636–639]. Також із цього приводу вона іронічно зауважила, що, «можливо, серед нас ніколи не виникало ніяких питань, що викликало такий розвиток характеру, як реформа одягу» [2, р. 202].

Варто зазначити, що Еллен Уайт ніколи не робила реформу одягу тестовим питанням у релігійному вимірі, але при цьому не схвалювала тих, хто зробив реформу «сумою й сутністю їхньої релігії». Вона навіть радила тим, хто мав чоловіків-неадвентистів, не приймати форму реформи, оскільки це може привести до нещастя, «яке буде протидіяти всьому благу, що отримується від його використання». Е. Уайт написала далі: «Хоча ніхто не був змушений прийняти форму реформи, наші люди могли й повинні були оцінити її переваги і прийняти це як благословення» [20, р. 639].

У результаті десятирічної боротьби з питання впровадження нового стилю одягу Еллен Уайт порадила дозволити «сестрам одягатися просто, як це роблять багато хто, виготовляти одяг із хорошого матеріалу, довговічного, скромного, що підходить для цього віку, і нехай питання про одяг не наповнює розум» [21]. Крім того, адвентисти сповідували ті ж принципи, що й Союз жінок-

християнок за стримання, хоча вони й не в усіх питаннях підтримували цей Союз, тому що святість неділі була основою їхньої платформи. Один із найяскравіших висловів 1890-х років, який обраний у боротьбі з тогочасними стандартами жіночого одягу, особливо з «аморальністю тісних шнурівок», які викликали «затяжну смерть», – це те, що «Божественна істина, на думку активісток, не може проникнути в серце, яке сильно стиснуте корсетом». Свої словесні гасла вони ілюстрували за допомогою графічних малюнків, де була зображена деформована форма жіночої талії, обтягнутої тісним корсетом. Стиснуті ребрами легені, защемлене серце, яке не може качати кров, м'яві печінка та шлунок, який не може перетравлювати їжу, – це внутрішній бік зовнішньої краси. Демонструючи руйнівні наслідки корсетів, активістки писали: «Дурна та жінка, яка має масу бід, але думає, що в неї чудова форма, хоча вона негарна, як покалічена мавпа» [22, с. 120–122]. Отже, якби жінки розуміли, які руйнівні наслідки від корсетів для їхнього здоров'я, тоді б вони дозволили собі «бути собою й ніколи не намагалися змусити свою талію «зупинитися» [22, с. 120–122].

Що стосується сучасного стилю одягу жінок-адвентисток у всьому світі, то зазначимо: дизайн одягу у XXI столітті багато в чому відповідає основним принципам реформи в одязі середини XIX століття. Звісно, за всього різноманіття зручних видів одягу, які не шкодять фізіології людини, кращими є ті, які відповідають нормам скромності. Однак доки в суспільстві пануватимуть закони моди, битва за простоту, скромність, здоров'я не має переможного кінця [2, с. 387].

Жінки-адвентисти сьомого дня, молоді, дорослі та похилого віку, зазвичай відрізняються простотою в одязі й відсутністю штучних прикрас. Косметика зведена до мінімуму до такої міри, що відрізняє адвентистську молодь від більшості світських представників, а носіння ювелірних виробів знецінюється та вважається виявом нескромності й марнотратства [2, с. 194]. Але справедливо підкреслити, що не всі жінки-адвентисти повністю ілюструють принципи, притаманні реформі одягу перших років діяльності ЦАСД.

Висновки. Реформа здоров'я, яку сповідує Церква Адвентистів сьомого дня, є одним із ключових віросповідних положень у цій деномінації, яка також включає питання зовнішнього вигляду та брання адвентистів. Тому не дивно, що її впровадження в середині XIX століття викликало низку дискусій і переживань у середовищі адвентистів. Причини впровадження реформ в одязі були продиктовані збереженням фізичного здоров'я жінок і вихованням у них принципів скромності й простоти. Роль Еллен Уайт у цьому питанні була ключовою, оскільки саме вона була ініціатором створення зручного костюму, однак реакція на ці нововведення та наслідки цих нововведень згодом змусили її зрозуміти, що діяльність у цьому напрямі є другою. Проте низка принципів, запроваджених місис Уайт, щодо того, яким має бути одяг жінок-адвентисток, є основою у виборі одягу в середовищі цієї конфесії. Простота, скромність, зручність і якість вбрання повинні повсякчас вирізняти вірянок Церкви Адвентистів сьомого дня від інших представниць жіночої статі.

Список літератури:

1. Куриляк В.В., Соя Л.Л. Духовний ріст людини за рахунок виконання принципів здорового способу життя. *Young Scientist*. 2019. № 4. С. 25–28.
2. Numbers R. *Prophets of Health: A Study of Ellen G. White*. Grand Rapids, Michigan : William B. Eerdmans Publishing Company, 2008. 456 p.
3. *Letters and Manuscripts Volume 1*. EGW Writings (1844–1868 pp.). URL: <https://m.egwwritings.org/en/book/13961.3160001#3160010>.
4. *Advent Review, and Sabbath Herald*. August 5, 1858. P. 96.
5. Schwarz R. *Light Bearers to the Remnant*. Mountain View, California : Pacific Press, 1979. 656 p.
6. *Advent Review, and Sabbath Herald*. May 26, 1868. P. 360.
7. *The Health Reformer*. July 1, 1868. P. 14.
8. *The Health Reformer*. September 1, 1869. P. 57.
9. *Advent Review, and Sabbath Herald*. October 8, 1867. P. 261.
10. White E. *Testimonies for the Church, Vol. 1*. Mountain View, CA: Pacific Press Publishing Association, 1948. 718 p.
11. *Advent Review, and Sabbath Herald*. August 13, 1867. P. 141.
12. *Advent Review and Sabbath Herald*. December 31, 1867. P. 42–43.
13. *Advent Review and Sabbath Herald*. February 25, 1868. P. 166–167.
14. *Advent Review, and Sabbath Herald*. February 25, 1868. P. 166–167.
15. *Advent Review, and Sabbath Herald*. September 3, 1867. P. 188.

16. The Health Reformer. July 1, 1868. P. 14.
17. White E. Testimonies for the Church, vol. 3. Mountain View, CA : Pacific Press, 1948. 575 p.
18. A Critique of the Book Prophetess of Health – Washington, D.C. : Ellen G. White Estate, 2008. 121 p.
19. White E. Testimonies for the Church, Vol. 4. Mountain View, CA : Pacific Press Publishing Association, 1948. 657 p.
20. White E. Letter 19. 1897. URL: <https://m.egwwritings.org/en/book/14062.6716001>.
21. Clapham N. Seventh-day Adventists in the South Pacific 1885-1985. Warburton : Signs Publishing Company, 1985. 272 p.
22. Spalding A. W. Origin and History of Seventh-day Adventists? Vol.1. Washington, D.C. : Review and Herald, 1961. 414 p.

Kuryliak V.V. HISTORY OF WOMEN'S DRESS REFORM IN THE CONTEXT OF THE DOCTRINE OF HEALTH IN THE SEVENTH-DAY ADVENTIST CHURCH

The article presents the history of women's clothing reform of the Seventh-day Adventist Church believers in the mid-nineteenth century. The issue of dressing Adventist women is identified as an integral part of "health reform" in the Seventh-day Adventist Church. The reasons that prompted one of the Adventist founders – Ellen White to pay attention to the issue of women's clothing are considered. It was found that women's clothing, namely: steel hoops, corsets, long heavy skirts, etc., harmed the health of women in the nineteenth century. To solve the problem, Ellen White, together with her friends, have developed a sketch of more comfortable clothing for women. Adventist reform of clothing in the nineteenth century had two main goals: the implementation of the first provided the rope with more comfortable clothing that did not harm their health, and the realization of the second goal promoted the formation of modesty and simplicity in women. However, the proposed clothing reform has elicited a number of positive and negative responses that have resulted in a decade-long debate. It was also found that clothing reform among Adventist women did not become widespread because dominant clothing styles had a strong influence on society at that time. As a result, the ambiguous reaction of the Adventist women to offer a comfortable suit forced Ellen White to abandon a particular style of clothing. Consequently, Ellen White has proposed a series of principles because of controversy among leadership and church members about clothing reform. Therefore, Adventist clothing should always adhere to the principles of modesty, simplicity, quality of fabric and being comfortable and safe to use. The issue of focusing on a particular sketch or suit of women's clothing was no longer addressed. Therefore, modern Adventist women are trying to dress in such a way that their attire conforms to the principles proposed by the founders of the Seventh-day Adventist Church.

Key words: Seventh-day Adventist Church, clothing reform, health doctrine.

Огорокова В.В.

Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського

**АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ФАКТОР ВІРТУАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА:
ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНИЙ ПІДХІД**

В умовах, коли поняття «віртуальне» стало стрижневим у повсякденному житті людини, коли інформаційно-комунікативні технології захоплюють значну частину часу та життєвого простору, питання антропологічного фактору є безумовним. Тому стаття присвячена визначенню впливу сучасної віртуалізації суспільства на життя людини, на її світорозуміння, характер конструювання навколишнього середовища.

Всесвітньо-історичний підхід, на який прямо вказано в темі статті, дає змогу розглянути на глобалізаційному рівні віртуалізацію як черговий етап нескінченного історико-культурного генезису. У цьому плані автором використано праці одного з ідеологів технократичної концепції О. Тоффлера, на основі яких чітко простежується система взаємовідношення людина – техніка в межах чергування трьох хвиль: аграрної, індустріальної та постіндустріальної. Футурошок, який переживає на психологічному рівні людина, виражається в неможливості останньої швидко реагувати на швидку мінливість або рухливість сфер реальне/не реальне.

Звертається увага на обставину, що в історичному розумінні віртуальність не є новим феноменом, вона як продукт творчої діяльності людини спрямована на побудову іншого позачасового укладу, притаманного їй як головна характеристика (звідси її розуміння як симуляції соціальної дійсності). Сюди належать погляди античних мислителів стосовно світу ейдосів, розмежування на два гради в середньовічній теології історії та, звісно, утопічні конструкції. У цьому разі проводиться паралель між зниженням ролі утопічної думки в суспільному середовищі й поширенням комп'ютерних технологій. По суті, віртуальна реальність виконує функції утопічної свідомості людини в інформаційно-комунікативному просторі.

Стверджується, що віртуальна реальність розкриває себе як репрезентативна модель соціально-культурної дійсності, можливість утілити ідеальні конструкції в кіберпросторі, досягнути їх візуально й чуттєво. Відбуваються зрушення на психофізіологічному рівні, оскільки змінюється система цінностей, ототожнення своєї особистої ідентичності з віртуальним світом. Звідси поняття «віртуальна людина», проблема уречевлення людини.

Ключові слова: віртуалізація, віртуальна людина («Homo virtualis»), віртуальна реальність, симуляція, кіберпсихологія, цифрова антропологія.

Постановка проблеми. Інтенсивне впровадження комп'ютерних технологій у життя людини й суспільства загалом розкрило нові аспекти конструювання соціальної дійсності, комунікативні аспекти взаємодії акторів як учасників цього процесу. Природно, що Інтернет як нове інформаційне середовище передбачає специфічні засоби діяльності в ній, що тягне за собою зміну соціалізації, формування соціальної ідентичності, як наслідок, світорозуміння людини. Останнє багато в чому пояснює ту обставину, що в сучасній гуманітаристиці вже мова йде про інформаційну соціалізацію як новий вектор розвитку особистості в інформаційному суспільстві.

Ідеться про те, що вказані трансформаційні процеси впливають на антропологічні підстави, порушуючи питання про подальший психофізіологічний розвиток особистості. Досить лише зга-

дати такий міждисциплінарний науковий напрям, як трансгуманізм, який, виникнувши на стику ХХ–ХХІ століть, поставив собі за мету модифікувати тіло людини так, щоб у майбутньому воно не було схильне до тих негативних впливів, які призводять до його хвороби і смерті в сучасному житті. Імморталізм став однією з головних проблем, над якою працюють учені в цій галузі. І не дарма в сучасному науковому середовищі з'явилася така галузь, як цифрова антропологія (Digital anthropology), основним завданням якої є дослідження в системі співвідношення людина – технології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Якщо говорити про стан дослідження цієї проблематики, то варто зазначити, що тема ця відносно нова, що й пояснює багато в чому незначну кількість наукових розробок. Серед останніх варто відзначити праці Т. Баширова, Н. Водяно-

вої, В. Ємеліна, В. Силаєва, В. Сулімова, В. Щербакова. Зокрема, В. Щербаков звертає увагу на проєктивний характер цього питання, тому що система взаємовідносин людина – техніка може виступати і як загроза майбутньому людини, і як єдиний шлях його порятунку [16, с. 120]. Н. Водянова, вивчаючи особливості впливу віртуалізації на людину, указує на так звану «фрагментарність суб'єкта»: індивід утрачає певну цілісність, самоідентичність, у ньому зникає самість, внутрішній стрижень [4, с. 60]. В. Сулімов визначає сучасне становище людини в інформаційному просторі ситуацією фатальною несумісності людини та знеособленої соціальної комунікації, що втягує її в себе. Соціальне поглинає персоніфіковане, і комунікативність виявляється шляхом до її ж власного руйнування: комунікація, що стала підставою соціальності, руйнує соціальність як таку, оскільки, розчиняючись у баченні себе ззовні, індивід утрачає можливість фокусування погляду «зсередини» [10, с. 124].

Тобто проєкція системи людина-техніка має різне забарвлення (позитивне й негативне бачення майбутнього), на що вказує ідея про уречевлення людини в процесі поступового розширення інформаційно-комунікативних технологій, втрату її самості як особистості, зрештою, антропологічні трансформації. Для сучасної історичної науки ця тема є особливо актуальною, тому що дає змогу виявити витоки в соціально-культурному розвитку суспільства, простежити його як безперервний процес видозмін подібних явищ.

Постановка завдання. Мета дослідження – розкрити основні моменти антропологічного фактору процесу віртуалізації суспільства, механізми змін у людському середовищі в умовах панування інформаційного простору.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку дослідження варто звернути увагу на ту обставину, що віртуальність у своєму смисловому значенні не є новим явищем для нашого часу. Оскільки віртуальність, по суті, являє собою результат творчої діяльності людини, спрямована на будову іншого буттєвого виміру, то подібні її риси простежуються з давніх часів. У цьому плані віртуальна реальність розглядається як суб'єктивно-конструйований психологічний світ індивіда, який є наслідком процесу пізнання світу. Ескапістські мотиви відрізняють віртуальність від будь-якого іншого явища, оскільки з давнього часу людина намагалася «утекти» в інший світ, значно відмінний від реального. Достатньо лише пригадати утопічні твори зі Стародавнього часу

(наприклад «Ідеальна держава» Платона), у яких зображувалося життя, абсолютно протилежне дійсному. Якщо до середини ХХ століття людина могла лише абстрактно уявити вигадані країни, то із цього часу за допомогою комп'ютерної техніки людина отримала змогу створити інший вимір, утілити в ньому свої образи нової соціальної дійсності. І не дарма з кінця ХХ століття віртуальна реальність у науці набуває розуміння як симуляції (заміщення) соціальної дійсності, яка дає людині змогу конструювати бажані образи у віртуальному просторі. Віртуальна реальність є репрезентацією соціально-історичної дійсності.

Важливим у цьому випадку є зауваження Д. Дубовицької, яка звертає увагу на віртуальність як одну з головних ознак людського існування. Це не просто витвір людини або людська суб'єктивність, це феномен, що виражається як потенція, що здійснюється протягом процесу еволюції. Саме володіння потенційністю дає можливість феномену віртуальності перетворювати нематеріальні образи в процесі актуалізації за допомогою творчості й креативу в реальні відчутні об'єкти дійсності. Потенційність віртуальності проявляється через творчі процеси в момент актуалізації та відбивається в готових продуктах творчої діяльності [6, с. 373].

У цьому ракурсі, на думку вченого, варто говорити про метаісторію, яка виникає в якомусь смисловому просторі, невидимому для людства, але є простором, який обумовлює походження тих чи інших явищ протягом усієї історії людства. Тобто виходить, що саме віртуальний простір дає змогу будувати моделі майбутнього, а отже, за допомогою процесу віртуалізації людство має можливість прогнозувати історичні події, будувати ефективні довгострокові стратегічні плани, що відіграє важливу роль у сучасному суспільстві, яке стрімко розвивається [6, с. 375].

Реклама, відео, кіно, онлайн-спілкування тощо – усе це породжує симулякри – образи копій дійсності, які в наш час не просто впливають на свідомість людини, а формують її світобачення, ставлення до тих чи інших подій у житті. І не дарма в наш час літературна утопія переживає період свого спаду. Багато в чому це пояснюється технічною можливістю людини конструювати свої ідеальні «образи» у віртуальному просторі (на відміну від утопії попередніх епох), виконуючи тим самим функції утопічної думки. Що знову-таки повертає в бік соціальної симуляції. Звідси випливає висновок, що якщо розглядати віртуальність як властиву людині ознаку

в процесі пізнання світу/його конструювання, то вона в процесі історичного розвитку мала різні форми вираження. Філософський світу ідей (ейдосів), утопічна думка, театральне мистецтво, світ земний і божественний – усе це в різні часи мало своє забарвлення, головне, вплив на людину, її світогляд, розуміння своєї ролі у світі.

Дуже добре вплив техніки на людину простежується в технократичній концепції О. Тоффлера. Розглянувши історію суспільства на основі черговості трьох хвиль – стадій (аграрна, індустріальна, постіндустріальна), американський соціолог тим самим розкрив основи взаємозв'язку техніки й людини [14]. А саме О. Тоффлер говорить про наслідки та результати модернізації. Він пише про те, що людство захоплює невідомий раніше психологічний стан, який за своїм впливом може бути прирівняний до захворювання. Є в цієї хвороби, на думку мислителя, і своя назва «футурошок» – «шок майбутнього». Футурошок характеризується раптовою, приголомшливою втратою почуття реальності, уміння орієнтуватися в житті, викликаних страхом перед близьким прийдешнім [13].

О. Тоффлер пояснює стан футурошоку тим, що людина мало пристосована до мінливої реальності. Їй необхідно роз'яснити, що світ постійно змінюється. Якщо людина хоче адаптуватися до реальності, їй важливо перебудувати свою психіку, уникнути футурошоку. Почуття тривоги, яке зростає в людей через швидкість удосконалення технологій призводить до того, що вони не можуть орієнтуватися в навколишньому житті, утрачають здатність розумно керувати подіями, які стрімкою лавиною обрушуються на їхні голови [13].

О. Тоффлер заявляє, що ми рухаємося від масової фабричної системи в напрямі «кустарного» виробництва, «штучної» інтелектуальної праці, в основі яких лежать інформація й супертехнології. Кінцевим продуктом цього руху будуть не мільйони стандартизованих закінчених виробів, а індивідуалізовані товари й послуги [11]. Чим більшою мірою економіка та суспільство вступають у період третьої хвилі, тим менш ефективними будуть ставати традиційні форми організації, характерні для індустріального суспільства [12].

Дійсно, якоюсь мірою з американським ученим можна погодитися. Зміни у сфері інформаційної антропології мають незворотний характер, тому що безперервне вдосконалення комп'ютерних технологій сприяє й зміні людського життя на свідомому рівні. Створивши культуру, людина продовжила змінювати навколишній простір, породивши SMART- і NBIC-технології, які в поєднанні з

Мережею породжують абсолютно нову віртуальну екосистему, яку потенційно можна позначити як простір найближчого майбутнього, природу 3.0. Саме вона стає вмістилищем людського розуму, а незабаром, можливо, і його тіла. Покинути віртуальний світ людині поки ще на якийсь час може, вимкнувши телефон і комп'ютер, але з кожним роком робити це буде все складніше [1, с. 173].

На наш погляд, означені вище історико-культурні засади віртуалізації розкривають важливу обставину, а саме: говорячи про постіндустріальне суспільство, треба розуміти, що в постіндустріальному суспільстві народжується нова форма віртуалізації, але не віртуальна реальність як така, тому що й раніше людина стикалася з віртуальним у всіх сферах свого життєвого досвіду. Специфіка віртуальності, характерної саме для постмодерністського суспільства, полягає в тому, що вона стає гіперреальністю, новим життєвим простором людини, що заміщає собою простір соціальної реальності [9, с. 48]. Звідси стає зрозумілим звернення сучасних учених у сферу симуляції соціальної реальності.

Віртуальний світ змінює межі соціальної взаємодії, руйнує укорінений уклад, створює комфортне середовище співіснування людей. Сьогодні симуляція стає тотальною, вона є стигматом інформаційного суспільства. Віртуальна реальність мережі Інтернет розширює можливості спілкування, робить загальнодоступними навіть ті її види, які раніше були доступні лише обраним, творчо обдарованим людям. Водночас віртуалізація повсякденного життя людини призводить до формування нового типу соціокультурних змін: деформовані принципи взаємодії людей і їхні соціокультурні зв'язки, відсутня ієрархічна підпорядкованість елементів соціальної системи, «розмиті» соціальні структури тощо.

Цікаво, що подібні проблеми останнім часом широко обговорюються у сфері психології, що призвело до виникнення такого поняття, як кіберпсихологія, яку О. Войскунський визначає так: галузь психології, що об'єднує (і відповідає за) методологію, теорію і практику дослідження видів, способів і принципів застосування людьми соціальних сервісів Інтернету. Ці соціальні сервіси, побудовані на основі комп'ютерних і комунікаційних технологій, залучають людей і забезпечують їхню діяльність, причому найбільш сучасні з таких сервісів розвиваються не стільки розробниками, скільки самими користувачами [5, с. 88].

Технології віртуальної реальності стають інструментом трансформації вищих психічних

функцій людини. Деякі вчені вказують на необхідність говорити про фактор гіперсоціалізації, що набирає обертів, що визначає «овнешнення» людини, утрату нею можливості екзистенціальної рефлексії, а тим самим і припинення текст- й сенсопородження = виробництва культури [10, с. 123]. Сучасна людина, продовжують вони, включена в гіперкомунікацію, перебуває на перетині безлічі соціальних і соціокультурних полів, опиняючись у ситуації поглинання зовнішніми зв'язками та взаємодіями. Результатом стає обнулення її внутрішнього простору та, як ще один наслідок, припинення соціокультурного семіозису. Фрагментація індивідуальної свідомості, позбавленої можливості вбудовування себе в «акти світової місткості», вкидає її в ситуацію тотального абсурду, неможливості формування цілісної картини власного життєвого світу. Більш того, медіальність стає новим актом світової місткості, базовою парадигмою.

У цьому ракурсі В. Ємелін виділяє позитивні й негативні наслідки віртуалізації для самовизначення сучасної людини. Так, з одного боку, віртуальна реальність обмежує (іноді й зовсім знищує) рефлексивну діяльність людини, позбавляючи її здатності критично мислити, уніфікуючи її уявлення про світ і про себе. При цьому людина через віртуалізацію свідомості може втратити підстави не тільки для критичного оцінювання інформації, а в подальшому й власного світогляду.

З іншого боку, інформація, будучи стратегічним ресурсом у розвитку як суспільства загалом, так і людини окремо, здатна дати нові можливості для її самовдосконалення та особистісного зростання. Нарешті, інформаційні технології через розширення мережі взаємодій у режимі «Я – Інший», «Я – Ти» сприяють появі єдиного етосу, який передбачає визнання святості людського життя й загального права на щастя, самореалізацію в поєднанні з обов'язком сприяти розвитку космополітичної солідарності та збереженню середовища існування [8].

Яскравим свідченням антропологічної трансформації в сучасному суспільному середовищі є концепція «Digital Natives» (цифрові аборигени) американського соціолога М. Пренські. Досліджуючи рівень інформаційної культури сучасного суспільства, у статті «Digital Natives, Digital Immigrants» (2001 р.) [16] учений пише, що сьгоднішні учні не просто дещо відрізняються від попередніх (не тільки поступово заговорили інакше, почали носити інший одяг і прикраси, змінили стиль, як це відбувалося під час зміни інших

поколінь). А потрібно стверджувати, що стався дуже великий розрив, який пов'язано з винаходом і стрімким поширенням цифрових технологій останніми десятиліттями ХХ століття. Сьгоднішні молоді люди, які навчаються в школах і вишах, є представниками першого покоління, що виросло разом із цими новими технологіями. Усе своє життя вони проживають в оточенні цифрової техніки, будучи користувачами комп'ютерів, відеоігор, цифрових музичних плеєрів, відеокamer, мобільних телефонів та інших іграшок та інструментів цифрового століття. Комп'ютерні ігри, електронна пошта, інтернет, мобільні телефони є невід'ємною частиною їхнього життя. Їх і називає М. Пренські «цифрові аборигени».

Ті ж, хто народився до цифрової епохи, порівняно з нинішніми учнями залишаються так званими «цифровими іммігрантами». Найважливіша відмінність між цими двома групами поколінь, на думку М. Пренські, полягає в такому: цифрові іммігранти вчать адаптуватися до середовища, як усі звичайні іммігранти, хтось краще, хтось гірше, але всі вони завжди якоюсь мірою зберігають свій «акцент», тобто однією ногою вони завжди залишаються в минулому. Сьгоднішнє старше покоління соціалізуватися інакше, ніж діти, воно тільки зараз перебуває в процесі вивчення нової мови. Природно це позначається на світогляді, ставленні до комп'ютерних технологій як до джерела потрібної інформації для роботи тощо. Тобто, зауважує М. Пренські, ставлення цих двох поколінь до комп'ютерних технологій має різний ціннісний підтекст. Якщо для одних це джерело інформації, допомога в роботі тощо, то для інших це повсякденне життя, майже в усіх його проявах.

Отже, ми бачимо, що проблема соціальної ідентичності людини в епоху віртуалізації суспільства явно вказує на існування нової соціально-культурної спільності людей, об'єднаних прагненням значну частину свого життя проводити у віртуальному світі, де успішно задовольняються їхні основні культурні та соціальні потреби [9, с. 146]. У свою чергу, це сприяє виникненню таких понять, як «віртуальна» особистість («Homo virtualis»), «пост-людина» (або «надлюдина»). Д. Беляєв визначає «Homo virtualis» так: це умовне найменування для особливого людського виду, який народжується сьгодні, активно залученого в простір віртуальної реальності, де він реалізує індивідуально й культурно значущі поведінкові стратегії [2, с. 69]. Саме у віртуальному просторі віртуальна людина працює, учиться, відпочиває, спілкується, споживає інформацію й отримує

задоволення. Для цієї віртуальної особистості образи віртуального світу не є недовтіленими або алегоричними, вони цілком реальні, бо існують із нею в одному просторі. У «Homo virtualis» особливі, умовні антропні характеристики, нетривіальні ідентифікація й самоідентифікація, оскільки в просторі віртуальної реальності в процесах віртуального спілкування будь-яка людина може придбати бажані зовнішність, вік, стать, національність тощо [9, с. 150].

Вивчаючи антропологічний вимір існування Homo Virtualis, Д. Беляєв виділяє основні компоненти її трансформації, які водночас є її відмінностями від «традиційної» людини. По-перше, дематеріалізація людини, яка перетворюється в інформаційно-цифрову одиницю. Відповідно, вона втрачає тілесність і традиційні форми репрезентації. По-друге, на зміну матеріально-тілесній константності приходять віртуально-цифрова аватаризація. У мережевий віртуальній реальності людина може вибирати своє віртуальне втілення – альтер-его. Особливо аватаризація поширюється в рамках ігрових комп'ютерних дискурсів, де людина отримує можливість майже безмежного віртуального перевтілення. По-третє, ігрова комп'ютерна реальність наділяє Homo Virtualis багатьма надлюдськими здібностями, які нею реалізуються в рамках локального ігрового нарративу [2, с. 71].

Найчастіше термін «Homo virtualis» у наш час використовується в таких значеннях: вигадана особа, яка створена людиною або групою людей, що породжує семіотичні артефакти й/або описується ззовні (virtual character, virtual persona). Причому головним дискусійним питанням

у науковому середовищі є питання визначення віртуальної особистості 1) як реальної (тобто у фізіологічному плані) або 2) штучно створеної за прототипом реальної людини. Основною підставою подібних суджень є штучність віртуального простору, що накладає певні відбитки й на антропні характеристики його користувачів.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу виокремити такі результативні положення. По-перше, віртуалізація суспільства з позиції історичної науки розглядається як черговий етап соціокультурного генезису. Віртуальність як така притаманна людській свідомості, форми її вираження з давніх часів були різними (від розмежування світу на міфологічному та релігійному рівнях до утопічних конструкцій). На сучасному етапі розвитку суспільства людина отримала змогу конструювати свої віртуальні світи за допомогою комп'ютерних технологій. Візуалізація отримала технологічний характер.

По-друге, антропологічні аспекти віртуалізації суспільства ґрунтуються на засадах трансформації у сфері психологічного усвідомлення людиною цифрової революції. Такі дискусійні питання, як проблема уречевлення людини (кіборгізація), тілесність віртуальної людини, пост-людина в руслі трансгуманістичних проєкцій, перетворення тіла в досконалу форму, що вирішило б проблему іморталізму (безсмертя), є результатом взаємодії людини та сучасних технологій. Цифрова дематеріалізація, візуальний характер осягнення соціальної дійсності, гейміфікація (ігрові підходи) у конструюванні віртуальних світів – усе це головні складники антропологічного фактору віртуалізації суспільства.

Список літератури:

1. Баширов Т.А. Человек в новой системе координат: грани виртуальной экосистемы. *Манускрипт*. 2019. Том 12. Выпуск 11. С. 172–175.
2. Беляєв Д. Виртуальное NET-бытие пост(сверх)человека. *Вестник Волгоградского гос. ун-та*. 2012. Серия 7. № 3 (18). С. 68–72.
3. Бочарова Т.А. Глобальная виртуализация как следствие информатизации общества. *Манускрипт*. 2020. Том 13. Выпуск 1. С. 129–132.
4. Водянова Н.В. Самореализация личности в пространстве Интернета в контексте коммуникативной антропологии. *Вестник Челябинского государственного университета. Серия «Философия. Социология. Культурология»*. 2009. № 11 (149). Вып. 11. С. 57–62.
5. Войскунский А.Е. Киберпсихология как раздел психологической науки и практики. *Universum: Вестник Герценовского университета*. 2013. № 4. С. 88–90.
6. Дубовицкая Д.А. Значение процесса виртуализации в современном пространстве культуры. *Культура и мировоззрение*. 2012. № 11 (045). С. 372–377.
7. Дунаев Р.А., Черняков А.Н. Онтологические основания «виртуального человека». *Научные ведомости. Серия «Философия. Социология. Право»*. 2013. № 9 (152). Вып. 24. С. 297–301.
8. Емелин В.А. Симулякры и технологии виртуализации в информационном обществе. *Национальный психологический журнал*. 2016. № 3 (23). С. 86–97. URL: http://npsyj.ru/pdf/npj-no23-2016/npj_no23_2016_086-097.pdf.

9. О कोरोкова В.В. Образ нової соціальної реальності Постмодерну та форми його моделювання : монографія. Одеса : ВМВ, 2018. 288 с.
10. Сулимов В.А., Фадеева И.Е. Антропология современности: экзистенция, социальность, когниция. *Человек. Культура. Образование*. 2015. 2 (16). С. 120–131.
11. Тоффлер Э. Адаптивная корпорация. *Новая постиндустриальная волна на Западе*. Москва : Academia, 1999. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000265/index.shtml>.
12. Тоффлер Э. Будущее труда. Интервью. *Новая технократическая волна на Западе*. Москва : Прогресс, 1986. URL: <https://gtmarket.ru/library/articles/2502>.
13. Тоффлер Э. Шок будущего. Москва : АСТ, 2002. 557 с. URL: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000262/index.shtml>.
14. Тоффлер Э. Третья волна. Москва : АСТ, 2002. 783 с.
15. Усанова Д.О. Виртуальность культурного пространства: основные вариации осмысления. *Челябинский гуманитарий*. 2012. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/virtualnost-kulturnogo-prostranstva-kljuchevye-variatsii-osmysleniya>.
16. Щербakov В.П. Антропология техники: от техник тела к техникам разума. *Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина*. 2016. № 3. С. 118–125.
17. Prensky M. Digital Natives, Digital Immigrants. *On the Horizon*. 2001. № 9–10. URL: <http://gimc.ru/content/statya-marka-prenski-aborigeny-i-immigranty-cifrovogo-mira>.

Okorokova V.V. ANTHROPOLOGICAL FACTOR OF VIRTUALIZATION OF SOCIETY: WORLD-HISTORICAL APPROACH

In an environment where the concept of the virtual has become a pivotal element in everyday life, when information and communication technologies capture a considerable part of time and living space, the question of anthropological factor is unconditional. Therefore, the article is devoted to determining the impact of modern virtualization of society on human life, its worldview, the nature of environmental design.

The world-historical approach, which is explicitly stated in the subject of the article, allows us to consider virtualization at the globalization level as the next stage of endless historical and cultural genesis. In this regard, the author used the works of one of the ideologists of the technocratic concept of E. Toffler; on the basis of which the system of human-technic relationship is clearly traced within the alternation of three waves: agrarian, industrial and post-industrial. Futuroshok, which is experiencing at the psychological level of man, is expressed in the inability of the latter to respond quickly to the rapid variability or mobility of the real or not real realms.

Attention is drawn to the fact that in the historical sense, virtuality is not a new phenomenon; These include the views of ancient thinkers regarding the world of the eidos, the two-gradation in medieval theology of history, and, of course, utopian constructions. In this case, there is a parallel between the diminishing role of utopian thought in the public environment and the blackening of computer technology. In fact, virtual reality performs the functions of a utopian consciousness of man in the information and communication space.

It is argued that virtual reality reveals itself as a representative model of socio-cultural reality, able to embody ideal constructions in cyberspace, and to grasp them visually and sensually. There are shifts at the psychophysiological level as the system of values changes, the identification of one's personal identity with the virtual world. Hence the concept of "virtual man", the problem of human fulfillment.

Key words: virtualization, virtual person ("Homo virtualis"), virtual reality, simulation, cyberpsychology, digital anthropology.

Панченко Ю.В.

Сумський державний університет

КОНСЕРВАТИЗМ ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ: ЗАРОДЖЕННЯ ТА ЕВОЛЮЦІЯ БАЗОВИХ ПРИНЦИПІВ (XVII–XIX СТ.)

У статті розглядається еволюція консервативної ідеології у Великій Британії у XVII–XIX ст. Сучасна наукова література висвітлює різні аспекти консерватизму. Багато досліджень присвячено критичному ставленню до постулатів, що стали догмою в історії консервативної ідеології: це роботи про місце і роль відомих апологетів консерватизму в історії формування цієї концепції, питання щодо носія консервативної ідеології. Особливу увагу дослідники приділяють постаті Едмунда Берка. У нашій статті зроблено огляд частки такої літератури. Ця праця фокусує увагу на тезах і принципах консерватизму, які поступово зароджувалися і потім стали невід'ємною частиною консерватизму. Принципи консерватизму є предметом дослідження багатьох філософів, політиків. У нашій праці згадується Рассел Кірк і його відомі десять принципів консерватизму, але як потужна і складна ідеологія, масштабне та системне суспільне явище консерватизм не може обмежуватися кількома принципами. Багатомірність і різноплановість консерватизму, орієнтація на сутність, природу як окремої людини, так і всього суспільства породжують цілий спектр положень у різних сферах життя суспільства. Стаття досліджує процес формування та виокремлення основних тез, принципів і положень цієї ідеології, спираючись на політичні ідеї британських мислителів, серед яких Генрі Болінброк, Девід Хьюм, Едмунд Берк, Арчібалд Аллісон, Роберт Піл, Бенджамін Дізраелі. Формування ідеології розглянуто в розрізі історії розвитку Великої Британії, також виокремлено етапи закладання консервативних тез. Аналізуються положення, що зробили цю ідеологію потужною, спадковою, а також природною для широкого кола суспільства. На підставі такого аналізу зроблено висновки щодо сутності консерватизму та його принципових положень. Завдяки цим положенням і глибокому розумінню природи утворення людського суспільства, специфічному сприйняттю й оцінюванню історичної та політичної ситуації консерватизм став невід'ємною частиною життя потужної європейської країни – Великої Британії.

Ключові слова: ідеологія консерватизму, Велика Британія, еволюція політичних ідей, принципи консерватизму, Едмунд Берк.

Постановка проблеми. Успішний розвиток будь-якої держави насамперед пов'язаний із певною ідеологією, яка є основою для досягнення поставлених цілей. Однією з таких успішних країн сучасного світу є Велика Британія, історія успіху котрої пов'язана з ідеологією консерватизму. Ідеологія, виконуючи свою безпосередню стабілізуючу функцію, створює в суспільстві атмосферу, що сприяє оптимізації всіх сфер життя. Суспільство рухається в одному напрямі, ставлячи перед собою чіткі, зрозумілі для всієї спільноти цілі, та бачить прийнятні для всіх методи досягнення цих цілей. Надання всьому суспільству єдиної ідеології є необхідним фактором створення успішної та стабільної держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематиці британського консерватизму присвячено велику кількість досліджень. Вікова історія цієї ідеології пробуджує інтерес багатьох учених.

Серед наукових праць, присвячених Едмунду Берку, одному із засновників консервативної ідеології, – роботи Конора О'Брієна [1], Дрю Макяга [2], Девіда Бромовіча [3; 4], Грега Вейнера [5], Емілі Джонс [6], Вільяма Селінгера [7].

Девід Бромович у 2014 р. друкує біографію Е. Берка, в якій відомий консерватор постає людиною, що переймається насамперед ідеями свободи та захищає права меншин [3]. В іншій роботі Бромович пише про Берка, ніби той вважав історію адекватною зброєю для критики широкомасштабних реформ людського суспільства [4, с. 44]. Цікаве дослідження проведене Емілі Джонс. Вчена, аналізуючи політичну спадщину Е. Берка, розглядає доречність твердження щодо того, чи тільки він є засновником консервативної ідеології, чи може Берк є тільки частиною політичного спектру, а т. зв. ікону консерватизму зробили з нього саме інтелектуальні кола [6]. Не зникає інтерес вче-

них і до фундаментальних принципів консерватизму. Досліджується феномен привабливості та наслідування консерватизму з боку незаможного населення Великої Британії, яке логічніше було б вважати прибічником більш ліберальних концепцій [8]. Для розуміння післявоєнного періоду формування консерватизму корисною є робота за авторством Реба Софера [9]. Аналіз ідей і поглядів істориків-інтелектуалів Британії та Америки краще розкриває сутність консервативної ідеології, адже, на думку автора, саме вони вплинули на формування підходів консерватизму до розв'язання суспільних проблем у післявоєнні роки. Історії розвитку Консервативної партії Британії присвячена робота Джона Рамсдена «Апетит до влади», що акцентує увагу на таких характеристиках партії, як адаптивність та інстинктивне розуміння потреб суспільства [10]. Серед відомих дослідників, які тривалий час висвітлюють цю проблематику, – Ф. О'Горман [11], Р. Кірк [12], Дж. Мюллер [13], П. Вірек [14].

Постановка завдання. Сучасні дослідження США, Європи висвітлюють історичні, філософські особливості формування ідеології консерватизму, але дуже мало уваги приділяється саме процесу виокремлення та кристалізації тез, положень, що поступово формують, збагачують консерватизм і перетворюють його на ідеологію мільйонів. Ця стаття акцентує увагу саме на процесі формування таких тез і положень впродовж процесу еволюції консерватизму у XVII–XIX ст.

Більшість прибічників консерватизму підкреслюють, що цінність цієї політичної доктрини саме у збереженні традиційних інститутів суспільства та практик керування спільнотою, наданні переваги історичній спадщині, а не новим перетворенням. Але консервативна ідеологія – це не тільки певні принципи, яких Рассел Кірк називає тільки десять [12], а масштабна, системна та інтегруюча ідеологія.

Британський консерватизм пройшов довгий шлях свого становлення та розвитку від пов'язаних між собою в єдину систему положень до ідеології певної частини населення, політичного типу мислення. Консерватизм став явищем у суспільно-політичному житті та, як будь-яке явище, має свою передісторію, періоди зародження і становлення.

Використовуючи методи аналізу, порівняння, зіставлення теорій, ідей, доктрин, світогляду, продемонструємо створення могутньої консервативної ідеології.

Виклад основного матеріалу дослідження. Консервативні тенденції у громадському житті Англії з'явилися вже після революції 1640–

1660 рр. разом із появою партії «торі». Лідер цієї партії Генрі Болінброк, який обіймав посаду головного міністра уряду торі в 1711–1714 рр., був одним із найвидатніших діячів в історії розвитку консервативної думки. Саме за часів Болінброка партія торі почала формувати свою теоретичну та пропагандистську базу як Консервативна партія, а його твердження вплинули на формування теорії консерватизму. По-перше, це твердження про те, що людина не є абстрактною істотою, вона живе і діє в суспільстві, а тому є соціально сформованою особистістю. По-друге, Болінброк уважав, що принципи Британського законодавства ґрунтуються на історії, спираються на історичний досвід народу, а не на абстрактні міркування окремих людей. По-третє, у зв'язку з тим, що Британські конституційні акти мають історичне обґрунтування та зумовлені віковими звичаями та традиціями англійців, права і свободи, зафіксовані в законах, повинні задовольняти тих, для кого вони розроблені. І, по-четверте, Болінброк наполягав на необхідності збереження зведеного стану речей у країні [11, с. 5].

Ще одним представником тогочасної консервативної думки був Девід Хьюм (1711–1776 рр.). Він написав такі праці, як «З походження уряду» (1777 р.), «Запит із приводу принципів моралі» (1751 р.), «З походження домовленості» (1748 р.), «З пасивної покори» (1748 р.). У них він захищав тогочасне суспільство від критики соціальних інституцій, моралі. Девід Хьюм підозріло ставився до політичних рухів, які прагнули змінити суспільство. Він вважав, що правила моралі, суспільні організації виникли у процесі розвитку людства і є досягненням розуму, т. зв. артефактом. Інтелектуальна людина повинна не змінювати, а висвітлювати іншим неясні принципи, правила, які вже існують і сформовані історичним розвитком. Центральним елементом політичних уподобань Хьюма є теорія законності, де правосуддя – це система законів, що безпристрасно захищають життя в усіх його проявах. Закон має бути відомим для всіх і однаково застосовуватися для всіх. Такий підхід є необхідною умовою цивілізованого суспільства, він допомагає зберегти спокій і запобігти конфліктам усередині країни. Звідси впливає головне завдання уряду – забезпечення функціонування системи законів [13, с. 36–37]. У своїх працях Хьюм сформулював такі тези: всі рівні перед законом, правила моралі – результат розвитку людського суспільства, тому їх не можна змінювати. Дослідник консерватизму, професор історії Католицького Університету Америки

Джеррі Мюлер вважає Девіда Хьюма представником т. зв. політичного консерватизму, що виник на протигагу ліберальній ідеям на захист чинних інституцій суспільства [13, с. 33].

Генрі Болінгброк, Девід Хьюм були першими теоретиками консерватизму, які підготували підґрунтя для появи наступників. Завдяки їх інтелектуальним працям наприкінці XVIII ст. склалося «консервативне» ставлення до таких проблем, як захист влади та її авторитету, збереження чинних інституцій управління, дотримання соціальної ієрархії, що складалася століттями, забезпечення недоторканності власності [13, с. 33].

У XVIII ст. формується консерватизм, біля витоків якого стояв Едмунд Берк (1729–1797 рр.). Він першим систематизував фундаментальні філософські, політичні, соціальні та релігійні ідеї, виробив підхід до розв'язання політичних проблем, що поклало початок розвитку консервативної ідеології. У серії наукових робіт, найвідомішою з яких є «Роздуми про революцію у Франції (1790)», Е. Берк протиставив новим теоріям французьких революціонерів свою нову узагальнену консервативну філософію відносин між людською природою та суспільством, акцентуючи увагу на таких темах, як теорія органічного розвитку суспільства [11, с. 102–104]; відносини між урядом та індивідом [11, с. 66–67]; ставлення до реформ і змін суспільства [11, с. 89–91]; політична діяльність [11, с. 91–92]; зв'язки усередині суспільства і відповідність структури суспільства природі людини [11, с. 92–97]; унікальність британської конституції [11, с. 99–102] та проблема тиранії більшості [11, с. 104–105]; вплив соціально-економічної складової частини на функціонування суспільства [11, с. 73–75]. Одна із центральних тем у роботі Е. Берка «Роздуми про революцію у Франції (1790)» – необхідність уряду бути сумісним із людською природою. Сучасні консерватори цю тезу формулюють, надаючи уряду можливості тільки сервісних функцій обслуговування суспільства, а не право на моделювання. Уряд – це обслуга, а не господар суспільного життя [14].

Саме Е. Берк запропонував упорядкований набір положень, серед яких можна виділити чотири основні твердження, постійно наявні у теорії консерватизму.

Перше – це ідея недосконалості людської натури, вроджених слабкостей, таких як жадібність, жорстокість, егоїзм. Це призводить до неможливості успішного соціального і політичного упорядкування суспільства, бо навіть реформи та радикальні зміни не можуть допо-

могти людині впоратися з її нездатністю подолати свої слабкості [11, с. 66].

Друге – це теорія органічного розвитку суспільства. Згідно з цією теорією суспільство – неймовірно складний організм, складніший, ніж сума його частин і відносин. Це відбувається через постійне його зростання та зміни в ньому, бо людина частково розуміє сама себе, але її політична діяльність спрямована на встановлення теоретичного максимуму в організації суспільства. Цей процес зростання та змін суспільства, пов'язаний із діяльністю індивіда, відбувається здавна [11, с. 103]. Вже у XX ст. Квінтін Хогг у роботі «Причина консерватизму» (1947) продовжував цю думку, аналізуючи таку взаємодію на різних історичних етапах людства [11, с. 68].

Третє – це твердження про належність до історичних традицій у соціальному та політичному житті. На практиці, за Берком, це означало, що державна політика ґрунтується на визнанні важливості прецеденту, який виникає, на узгодженості його зі сталою законністю у вигляді Британського конституційного законодавства, котре базується на історичних правах і практиці. Е. Берк наголошував, що цей процес «можна спостерігати від Великої хартії вольностей до Декларації прав, яка вже стала уніформою політики нашої конституції, проголошення та захисту наших свобод, що успадковані нами від наших предків і повинні бути передані нашим нащадкам. У нас є спадкова корона, спадковий стан (звання пера), Палата громад і люди, які отримують у спадок привілеї, право голосу, свободи, тому що мають довгу лінію предків» [11, с. 72].

Наступний, четвертий принцип є логічним продовженням третього – це положення консерватизму щодо збереження чинної структури суспільства, його класів, станів; його розподілу власності, а звідси й розподілу могутності, сили та багатства, що гарантує збереження конституційних прав і свобод у майбутньому. Існування блоку приватної власності є протигагою надмірним можливостям держави [11, с. 72]. Політична законність у такій державі не повинна перевищувати волю певної кількості людей. Вона повинна відповідати «врівноваженому, стабільному максимуму віри, справедливості, обіцянкам і бути зафіксована фундаментальною політикою» [11, с. 73]. Ці чотири положення можна вважати основними для консерватизму. Теоретики, котрі йшли за Е. Берком, брали за основу його принципи, розвивали їх і удосконалювали відповідно до вимог часу та історичних реалій.

Французька революція та промисловий переворот в Англії наприкінці XVIII ст. вплинули не тільки на переконання Е. Берка [15, с. 65–100]. Наприкінці XVIII та на початку XIX ст. консервативні погляди поділяли, розвивали й активно пропагували Вільям Коббет (1763–1835), Вальтер Скотт (1771–1832), Самюель Тейлор Коллерідж (1772–1834). Їхній консерватизм можна назвати романтичним, бо він обмежувався критикою тогочасних політичної та економічної систем Англії та ідеалізацією попереднього порядку. Але водночас Вільям Коббет вважається суперечливою фігурою у політичній ідентифікації. З одного боку, він відома постать народного радикалізму, а з іншого – консерватори захоплюються його відстоюванням життєвого устрою Старої Англії.

30-ті та 40-і рр. XIX ст. позначені в історії Англії швидким розвитком економіки. Промисловий переворот вступив у завершальну стадію, що і перетворило Англію в найбільш розвинуту країну світу.

Історія розвитку консерватизму тоді була тісно пов'язана з діяльністю політичних лідерів партії торі: Уільяма Пітта Молодшого (1759–1806), Джорджа Каннінга (1770–1827), Роберта Пілла (1788–1850). Вони поділяли традиційні для консерватизму постулати: союз церкви та держави, збереження Конституції, чинного порядку.

Невдовзі після прийняття у 1832 р. закону про реформування парламентської системи партія торі розгорнула боротьбу за відстоювання своїх принципів. Одним із перших кроків цього наступу була публікація в журналі «Блеквудс» у липні 1832 р. статті Арчибальда Аллісона (1792–1867) «Обов'язки консервативної партії». Це був план із перерахуванням базових напрямів практичної діяльності, за якими торі повинні були працювати, щоб домогтися прихильності до партії з боку нації. А. Аллісон закликав до збереження Конституції та пропонував залучати до партії середні верстви населення шляхом відстоювання їхніх інтересів у торгівлі, ведення боротьби зі злочинністю, бідністю [11, с. 132]. Відстоювання інтересів середнього класу, представництво цих інтересів консервативною ідеологією назавжди стало частиною політичної діяльності торі. І в сучасності середній клас є тією верствою консервативного суспільства, котра стабілізує благо. Далі ці теми були підняті у важливому документі з історії британського консерватизму середини XIX ст. – «Тамворському Маніфесті» (1834). Цей документ сформулював курс консервативної партії торі, принципи і тактику партії. Серед консер-

ваторів, які діяли в середині XIX ст., слід виділити Роберта Остлера (1789–1861). Він написав твір «Восьмий аркуш герцогу Веллінгтону», в якому закликав партію торі знайти компроміс між працею і капіталом, щоб зберегти чинні інститути [11, с. 103]. І ця теза також стала частиною політичної реклами консерваторів.

Саме тоді до керівництва в партії прийшов Р. Пілл, заслуга якого полягала в тому, що він реорганізував партію і зміг привести її до перемоги на виборах 1841 р. Р. Пілл розумів цей новий світ і мав свій погляд на майбутнє країни. Бюджет, складений його урядом на 1842–1845 рр., і банківська реформа 1844 р. заклали фінансові основи добробуту Британії на наступні десятиліття. Він був прибічником вільної торгівлі. Консерватизм Р. Пілла складався із традиційних елементів: релігійних переконань, сильного уряду, збереження Конституції, підпорядкованості закону. Його діяльність у партії була спрямована на збереження сильних позицій торі у країні як політичної сили, на відстоювання інтересів землевласників у добу індустріалізації та урбанізації. Його уряд використовував захист влади та привілеїв землевласників для зберігання того, що може бути збереженим у структурі старої Конституції. Він прагнув урядового контролю в державі та професіоналізму в політиці. Найбільш детально і систематизовано консервативні переконання Р. Пілла були викладені у промові на банкеті у Мірчант Тайлорз Холі 13 травня 1838 р.: «Під консервативними принципами я розумію збереження стану перів і монархії, атрибутів королівської влади, опір вторгненню в права і привілеї, а також у будь-які з трьох сфер держави (конституцію, монархію, церкву), опір змінам у структурі теперішньої протестантської церкви, збереження Конституції, захист чинної структури суспільства, захист і збереження громадянських і релігійних свобод» [11, с. 130].

У 60-х рр. XIX ст. значною віхою в історії британського консерватизму була діяльність Бенджаміна Дізраелі (1804–1881 рр.). За десятиліття, що віддаляли Б. Дізраелі від Е. Берка, консервативні традиції зазнали значних змін, але вони все-таки продовжували фокусувати на собі увагу політиків, зокрема це стосувалося збереження традиційних державних інститутів, які існували протягом століть. Ідеал Е. Берка – органічні поступові зміни в суспільстві – з дивовижною схожістю відлунюють у консерватизмі Дізраелі. Він поділяє погляди Е. Берка і повторює його слова про небезпеку нововведень, підкреслюючи роль історичних традицій у формуванні влади та національного

характеру. Так, Б. Дізраелі говорив: «У прогресивній країні зміни постійні, і питання не в тому, чи треба чинити опір неминучим змінам, а в тому, чи зможуть вони додати зміни в манери, звичаї, закони та традиції людей. Чи зможуть вони додати щось нове в принципи, в окремі та загальні теорії?» [11, с. 144]. У 1835 р. у промові «Захист Англійської Конституції» Б. Дізраелі наголошував на необхідності відновлення віри народу в ідеали та цінності, зафіксовані у Британській Конституції, для досягнення цієї мети політична діяльність у країні повинна бути спрямована на їх зміцнення [11, с. 144]. Окремим пунктом у його промовах була обіцянка провести реформи у країні, бо ті прошарки населення, які володіють багатством і власністю, відповідають за тих, кому менш поталанило [11, с. 150]. Він підкреслював, що кожна людина повинна стати об'єктом турботи політиків, а Консервативна партія зобов'язана дбати про поліпшення добробуту усього народу [11, с. 148]. І саме такий підхід до розв'язання проблем менш забезпеченої частини суспільства стане характеристикою консервативної ідеології.

Саме за Б. Дізраелі партія торі стала сильною партією. Він переконав торі у перспективах розвитку індустрії у країні, у її промисловому, а не аграрному майбутті, тим самим забезпечивши консерваторам широку соціальну базу потенційних виборців, що надало новий відтінок консервативній традиції. Його «торизм» був позначений альянсом між «земельним» інтересом та індустрією, між урядом і суспільством. Дбаючи про розширення соціальної бази виборців партії торі, Дізраелі провів у країні соціальні реформи – реформи 1867 р. під гаслом «Одна нація», які повинні було переконати землевласників, фермерів, буржуазію, середній клас у єдності їхніх інтересів. За новим виборчим законом, прийнятим парламентом у 1867 р., зменшувався майновий ценз і збільшувалася кількість виборців із 1 млн до 2,5 млн чоловік за рахунок дрібної буржуазії та найбільш забезпечених прошарків робітничого класу. На ідеологічному рівні Б. Дізраелі надав «торизму» новий зміст, показавши нові напрями його розвитку. Здійснюючи політику «демократії торі», «однієї нації», він звертався до патріотизму англійців. Діяльність Б. Дізраелі забезпечила партії торі довге життя,

за його словами, саме ця партія в житті британського суспільства відігравала провідну роль: «Партія торі в цій країні – національна партія; вона дійсно демократична партія Англії. Вона підтримує державні інститути, тому що була заснована простим народом, охороняє рівність прав <...> ґрунтується на принципах, які і є Демократією» [11, с. 151].

У 1867 р. на основі політичних угруповань торі створюється Консервативна партія Англії, офіційна назва – «Національний союз консервативних і юніоністських організацій». Характеристика консерватизму Б. Дізраелі буде неповною, якщо не сказати про його імперські погляди, а саме спрямування значної частини військових сил на завоювання та підпорядкування колоній. У своїй промові 24 червня 1872 р. він говорив про Англію як про велику країну – імперію, «що командує на морі, захищаючи не тільки Європу, а й увесь світ» [11, с. 153].

Висновки. Із 70-х рр. XIX ст. розпочався процес поступової втрати Англією світової промислової монополії. У ці роки британський консерватизм став сформованою ідеологією. Була партія, яка пропагувала принципи цієї ідеології, що стали фундаментом партійної політики, а також мала свою соціальну базу, а саме землевласників, представників крупної буржуазії та середні верстви населення. Відтоді консервативна ідеологія формує свою сутність у певних чітких постулатах і має принципові положення: інститут збереження традицій як спадковість поколінь і запоруку стабільності, збереження чинних у країні інститутів держави (монархії, парламенту), традиційних спадкових привілеїв перів, тих прав і свобод, що були зафіксовані у Конституції, поступовість змін у суспільстві, обережність і стриманість реформування в інтересах всієї спільноти, захист прав власності як гарантії стабільності у суспільстві, підтримку релігійних і моральних цінностей церкви, відстоювання інтересів аграрної, індустріальної верхівки суспільства та середнього класу, свободу індивіда і свободу ринку як невідмінну частину життя соціуму. Надалі консервативна ідеологія розвивалася у XX ст. як оновлена версія – неоконсерватизм. Ці ідеї захопили британську спільноту та були втілені на практиці в період діяльності урядів М. Тетчер.

Список літератури:

1. O'Brien C.C. *The Great Melody: A Thematic Biography of Edmund Burke*. University of Chicago Press, 1994. 768 p.
2. Maciag D. *Edmund Burke in America: The Contested Career of the Father of Modern Conservatism*. Cornell University Press, 2013. 303 p.
3. Bromwich D.A *A Choice of Inheritance: Self and Community from Edmund Burke to Robert Frost* Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1989. 317 p.
4. Bromwich D. *The Intellectual Life of Edmund Burke: From the Sublime and Beautiful to American Independence*. Camb. : Harvard University Pr., 2014. 500 p.
5. Weiner G. *Old Whigs Burke Lincoln and the politics of prudence*. Encounter Books, 2019. 187 p.
6. Jones E. *Edmund Burke and the Invention of Modern Conservatism, 1830–1914: An Intellectual History*. Oxford : Oxford University Press, 2017. P. 273.
7. Selinger W. *Parliamentarism: From Burke to Weber (Ideas in Context)*. Cambridge University Press, 2019. 268 p.
8. Dorey P. *British Conservatism: The Politics and Philosophy of Inequality*. I.B. Tauris, 2010. 320 p.
9. Reba N. Soffer. *History, Historians, and Conservatism in Britain and America: From the Great War to Thatcher and Reagan*. Oxford : Oxford University Press, 2009. 345 p.
10. Ramsden John. *An appetite for power: a history of the Conservative Party since 1830* HarperCollins, 1998. 562 p.
11. O'Gorman F. *British Conservatism: Conservative Thought from Burke to Thatcher*. Longman Publishing Group, 1986. 237 p.
12. Kirk Russell. *Ten Conservative Principles*. URL: <https://kirkcenter.org/conservatism/ten-conservative-principles/> (дата звернення: 27.03.2020).
13. Muller J.Z. *Conservatism: an anthology of social and political thought from David Hume to the present*. Princeton University Press. 1997. 464 p.
14. Viereck P., Ball T., Minogue K., Dagger R. *Conservatism*. Jan 30, 2020. URL: <https://www.britannica.com/topic/conservatism> (дата звернення: 27.03.2020).
15. Hampsher-Monk I. *Edmund Burke's changing justification for intervention*. *The Historical Journal*. 2005. Vol. 48. P. 65–100.

Panchenko Yu.V. CONSERVATISM OF GREAT BRITAIN: THE ORIGIN AND EVOLUTION OF BASE PRINCIPLES (XVII–XIX CENTURIES)

The article deals with the evolution conservative ideology in Great Britain during XVII–XVIII centuries. Modern research provided extensive coverage on various aspects of conservatism. Much research has been devoted to critical understanding of the main postulates which was dogmatic of history of conservative ideology: the research works about which place and role famous apologist of conservatives have got in history of conservative ideology. Special attention Researchers pay to figure of Edmund Burk. This article observe part of this kind literature. This work focus on theses and principles of conservatism which were progressively originated and then have been joined to this ideology. Principles of conservatives are the problems in the study of many philosophes and politics. The article mentions Russel Kirk and his famous ten principles of conservatism but conservatism can't be limited by some principles as a complex and more powerful ideology according massive and system society-wide phenomenon.

The diversity and complexity of the topic, the orient on the heart of human nature as personality and society create a large spectrum of issues at various levels. This article explores the process of forming and building of main thesis and principles of this ideology. This study based on political ideas of Britain thinkers as a Henry Bolingbrook, David Hume, Edmund Burk, Archibald Alison, Robert Peel, Benjamin Disraeli. The forming of ideology was study as a history evolution of Great Britain. This paper identified the periods of forming conservative thesis. The study provides explanations and analyses of the provisions of the main definitions of conservatism. Based on these exercises the following conclusions were drawn on the effect of this ideology. An agreement between conservatism and human nature through deep understanding the nature of emergence societies. The conservative ideology is the main part of Great Britain' life because it has own specific independent assessment of historical and political situation.

Key words: *E. Burk, ideology of conservatism, principles of conservatism, Great Britain, evolution of conservatism.*

УДК 94(477.41):72:069

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.11>*Дем'яненко Н.Д.*Музей історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

МУЗЕЄФІКАЦІЯ СПОРУД ДВОРУ ГОНЧАРА НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Стаття присвячена одній із важливих проблем охорони, використання, наукового вивчення споруд Двору гончара Національно історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Даний напрямок музейної діяльності передбачає сукупність науково-обґрунтованих заходів щодо приведення пам'яток історико-культурної спадщини у стан, придатний для екскурсійного відвідування та іншого культурно-освітнього використання, а також активно сприяє органічному поєднанню з регіоном, суспільством, середовищем побутування.

У статті доводиться, що в більшості випадків давні пам'ятки архітектури в сучасних умовах не можуть мати колишнього функціонального призначення, в них розгортаються виставкові зали, музейні експозиції. При цьому зберігається їхня історико-культурна, наукова та художня цінність.

Охарактеризовано деякі аспекти історії створення Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», де відтворено культурно-історичне середовище українського села другої половини XIX – початку XX ст. Зазначено основні структурні компоненти Музею.

Детально висвітлено питання музеєфікації будівель експозиції Двору гончара. Описано архітектурні особливості будівництва житлових та господарських споруд українського наддніпрянського села кінця XIX ст. початку XX ст. та їх побутове використання. Вказано на основні передумови створення комплексу тематичної експозиції. Проілюстровано етапи створення музейними працівниками інтер'єрів житлового приміщення (хати, хатини, прихатньої комори, сіней), господарських приміщень (надвірної комори, гончарної печі), ландшафту двору ремісника-гончара. Описано велику кількість різного виду, форми та обробки гончарного посуду, який експонується.

Ключові слова: експозиція, експонування, зберігання, музейне значення, житлова споруда, господарські споруди, гончар-ремісник, гончарний посуд, хата, комора, гончарна піч, ландшафт двору.

Постановка проблеми. Сучасне життя, в усіх сферах наповнене новітніми технологіями, зумовлює не тільки примноження культурних та соціальних благ людини, а й необхідність піклування та оберігання того, що є витокami нашої національної культури. Збереження предметів матеріальної та духовної національної культури для наступних поколінь дозволить не втратити ідентичність нації. Таку місію покликані нести працівники культури – музейники, які піклуються про збереження та популяризацію її пам'яток. Відтак плинність часу нещадна до надбань народу, адже все колись псується, нищиться, втрачається наза-

вжди. Сьогодні музеєфікація є основним способом збереження та використання різноманітних пам'яток культури України.

Музеєфікація розглядається як напрям музейної діяльності, що полягає в перетворенні історико-культурних чи природних об'єктів на об'єкти музейного показу з метою максимального збереження та виявлення їхньої історико-культурної, наукової, художньої цінності. Сприйняття історико-культурної пам'ятки як музейного об'єкта забезпечує її побутування, формує особливе ставлення до неї і зумовлює приєднання пам'ятки до живої тканини культури. Музеєфікація не лише

є найоптимальнішим варіантом збереження та використання пам'яток культури, а й активно сприяє органічному поєднанню її з регіоном, суспільством, середовищем побутування [3].

Давні пам'ятки архітектури в більшості випадків у сучасних умовах не мають прямого колишнього функціонального призначення, тож ефективним методом залучення до сучасного життя є їх музеєфікація. Завдяки цьому в музейних ансамблях, заповідниках зберігається їхня історико-культурна, наукова, художня цінність. Для цього часто бракує зусиль, матеріальних засобів або вони залишаються поза увагою науковців та музейників. Як свідчить практика спостережень, частина екскурсантів-відвідувачів сприймають музеї як місце, де можна розважитися, згаяти час, і не розуміють справжньої цінності експонатів та архітектурних об'єктів, серед яких вони перебувають.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні в усьому світі особливе захоплення викликають ансамблі та комплекси, де відвідувачі потрапляють в історико-культурне середовище, наповнене спорудами, парками та скверами, малими архітектурними формами конкретної історичної епохи, – т. зв. архітектурні та археологічні «діснейленди» (О. Титова) [9].

До музеїв-пам'яток, музеїв просто неба або еко-музеїв застосовується поняття «середовищні, або ансамблеві музеї» [3]. Діяльність ансамблевих музеїв ґрунтується, передусім, на музеєфікованих ансамблях нерухомих історико-культурних пам'яток. В основу діяльності музеїв цього типу покладено переважно пам'ятки архітектури з їхніми інтер'єрами, прилеглою територією, природним середовищем. Функцію документування такі музеї виконують через збереження чи відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і властивого їм оточення [10].

Особливості музеєфікації побудови ансамблевих музеїв на основі історико-культурних пам'яток сьогодні недостатньою мірою висвітлюються в науковій літературі. Відсутні спеціальні наукові дослідження питання ансамблевих музеїв як одного з напрямів музеєфікації. Проблеми музеєфікації архітектурних пам'яток і створення ансамблевих музеїв торкаються в узагальнювальних теоретичних працях із музеєзнавства дослідники Е. Добровольська, М. Майстровська, О. Мішура, О. Соустін, Т. Юренєва. В Україні особливості ансамблевих музеїв як напряму розвитку музейної мережі майже не розглядають, а термін «ансамблеві музеї» відсутній у багатьох роботах із музеєзнавства та пам'ятокознавства. Відтак

теоретичні дослідження проблеми музеєфікації в Україні лише започатковуються. Окремі аспекти побудови експозицій в ансамблевих музеях порушені в роботах працівників Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури України В. Ієвлевої, О. Сердюк, Е. Градун. [1].

Мета статті – вивчення музеєфікації сільських будівель Двору гончара Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», яка до цього часу не мала широкого загального розгляду.

Виклад основного матеріалу. У Музеї народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» відтворено культурно-історичне середовище українського села другої половини XIX – початку XX ст. Розташований музей на околиці міста Переяслава в урочищі Гора, де до його створення було поле, на якому вирощували різні сільськогосподарські культури. Відкриття музею відбулося у 1964 році. Сьогодні його площа становить 24, 5 га. До структури музею увійшли: матеріальна культура найдавнішого часу; наддніпрянське пореформене село другої половини XIX ст. – початку XX ст., його ремесла та промисли, колекція вітряків та водяні млини. На території скансена розгорнуто 13 тематичних музеїв.

Тематичні музеї детально знайомлять відвідувачів із матеріальним та духовним життям українського села, ґрунтовно розкривають історію розвитку хліборобства, бджільництва, лісового господарства, тематику розвитку народного сухопутного транспорту та поштових зв'язків, вірувань та традицій, звичаїв та обрядів, творчості народних умільців, деякі аспекти світогляду та науки та ін.

Експозиція українського села Музею народної архітектури та побуту має вуличну, безсистемну забудову із центральною вулицею, майданом та окремими кутками. Усі будівлі у дворах є типовими для Середньої Наддніпрянщини другої половини XIX ст. – початку XX ст., музеєфіковані.

На території музею експонуються культові споруди (церкви) та громадські будівлі (гамазей, комори, сільська управа, корчма, шинок). Центральне місце в експозиції займають сільські двори як економічна одиниця індивідуального господарства селян. Двори відкритого типу з безсистемною забудовою господарськими будівлями: повітки для великої рогатої худоби, коней; надвірні комори для зберігання продуктів харчування та господарського реманенту; клуні – гос-

подарські приміщення, в яких посередині був тік, де вимолочували із снопів зерно, зберігали соломю, сіно; погребі для зберігання продуктів харчування; сажи для утримання свиней; курники для утримання курей.

На території Музею просто неба відтворені господарські двори: заможного селянина, середняка, селянина-бідняка, безземельника, промисловця, землевласника та ін. У дворах музеєфіковані пам'ятки народної архітектури, житлові і господарські будівлі, розміри яких залежать від майнового стану селян та господарського призначення.

Чільне місце в експозиції Наддніпрянського села займають двори ремісників: олійника, столяра, ткача, гребінника, бондаря, чинбаря. Серед них у північно-східній частині музею відтворений Двір гончара з музеєфікованими архітектурними спорудами.

М. Брич зазначає, що процес музеєфікації передбачає два напрями: пристосування пам'яток архітектури під музеї та забезпечення екскурсійних відвідувань без створення музею на території пам'ятки.

Шлях музеєфікації кожної архітектурної споруди двору Гончара розпочинався з перевезення сільських будівель, відтворення їхніх загальних та функціональних рис і створення в них тематичних експозицій. Це стало предметом досліджень Є. Іщенка у праці «До проекту першого на Україні Переяслав-Хмельницького етнопарку – музею просто неба» [4] та М. Махінчука в документальній повісті «Переяславський скарб» [6].

Двір гончара є типовим для періоду розвитку товарно-грошових відносин українського Наддніпрянського села, відтворений на території скансена в 1968 році. Щоб ґрунтовно відтворити сутність гончарного промислу II половини XIX ст. – початку XX ст., науковці музею спланували мезеєфікувати весь комплекс двору. До нього увійшли: хата гончара з майстернею, у якій експонується велика кількість глиняного посуду, повітка, комора, гончарна піч.

Методологічною основою побудови експозиції був соціально-майновий принцип. Майновий достаток ремісника-гончара впливав на розміри садиби, господарських будівель, їхній вигляд; наявний реманент; на відповідне меблювання, наявність в інтер'єрах кімнат речей побуту та вжитку, їх кількість та якість. Це було враховано під час створення тематичних експозицій двору як історичного образу [2].

Створенню тематичної експозиції передувала довготривала експедиційна робота працівників

заповідника. Вони займалися вивченням ремесла та збором гончарних виробів. Ще з 1959 року переяславські музейники відвідали відомі осередки українського гончарства: Полтавщину, із центром українського гончарства – Опішню, село Хомутець, де на той час ще працювали майстри-гончарі. Під час експедиції до заводу «Художній керамік» Музею було подаровано колекцію різноманітного за обробкою та видами гончарного посуду, який нині експонується в хаті гончара. Це глечики, макітри, тикви, фігурний ліпний посуд у вигляді левів, баранів, коней.

У 1968 році музейними працівниками було здійснено експедиції для вивчення гончарного промислу на Чернігівщину, Київщину, де вони зустрічалися з майстрами-гончарами, обстежували та зібрали чимало експонатів. Улітку 1969 року вони здійснили експедицію в с. Дибинці Богуславського району до К. Лисюка – останнього майстра з відомої династії гончарів [2]. Про дибинецьких гончарів зажди говорили, що вони – одні з найкращих не тільки в Київській губернії, але й за її межами. Їхні вироби відрізнялися витонченістю форм, виразним орнаментом і фарбуванням [8].

Пам'яткою народної архітектури є хата, яка експонується у Дворі гончара, збудована сільськими майстрами в кінці XIX ст. у селі Студенки колишнього Переяславського повіту Полтавської губернії (Переяслав-Хмельницького району, Київської області), перевезена на територію скансена у 1968 році. Розташована вона посередині подвір'я на підвищенні. Приміщення хати має такий план: хата + сіни + комора + хатина, де розміщена гончарна майстерня. Таке розміщення хатніх локацій демонструє приклад розвитку трикамерного народного житла, що мало масове поширення в кінці XIX – поч. XX ст. на території Середньої Наддніпрянщини. Хата має збільшені розміри вікон. Стіни збудовані взруб, каркас стін хатини, сіней, комори – у шули. Вони мазані й білені, як зовні, так і з середини. Чотирисхилий очеретяний дах із плавними низькими обрисами. Крокви попарно з'єднані тиблями, а нижче – горизонтальними жердинами, нижні кінці врубані у св'язини. Із правого боку св'язини виступають за каркас, і дах створює виступ – піддашок. Хата освітлюється чотирма вікнами, які мають по три шибки. Троє вікон розміщено на фасадній стіні, одне – на причілковій. Підлога в усіх кімнатах, крім прихатньої комори, – глинобитна долівка. На стелі в житловій кімнаті, хатині покладені дошки в розбіжку, які тримаються на сволоці. Повздовжній сволок у хаті – твір декоративно-ужиткового

мистецтва, різьблений із написом: «У славу Богу високоприподобнішого господина, святішого Києво-Печерської лаври архімандрита Тимофія Щербаківського, збудувавшого цей будинок року 1743 травня останнього дня». Горище вислане очеретом і помазане [5].

Інтер'єр хати традиційний: ліворуч від входних дверей – піч із лежанкою. Привертає увагу комин печі, розписаний науковим працівником НІЕЗ «Переяслав» О. Юзвіковою за мотивами розпису посуду. Біля печі, у челюстях, на привалку, на долівці експонуються горщики та глечики різного розміру. Між піччю і причілковою стіною – дерев'яний настил (піл) для спання, накритий домотканим рядном. Зверху до сволака прикріплена дитяча колиска та жердка для одягу. На покуті стоїть стіл, над ним – божниця з іконами, накритими рушниками. На стіні проти печі – керамічна тарілка із с. Хомутець, виготовлена в 1914 р. до 100-річчя від Дня народження Т. Шевченка. Під причілковою і чільною стінами вбудовані в долівку лави. На сінешній стіні в миснику – миски поч. ХХ ст. із двох найбільш відомих осередків гончарства: Дибинець Богуславського району та Опішні Зінківського району Полтавської області [5].

У сніях – п'ятеро дверей: двоє входних із вулиці та троє внутрішніх. Тут відсутня стеля, є димохід, плетений із лози і помазаний глиною. На лавах стоять готові випалені гончарні вироби, приготовлені для продажу. Тут же стоять великі, плетені з лози всипища, куди після товарного обміну гончарі висипали зерно. Стіни прихатньої комори зовні та з середини мають відкритий зруб (немазані). Підлога дощана, піднята над землею, зовнішній кут якої тримається на дерев'яному пеньку.

Зліва від входних дверей – хатина, де відтворений інтер'єр майстерні гончара. У майстерні – вариста піч, три гончарні круги, до стелі прикріплені п'ятра для висушування глиняних виробів. На лавах та полиці стоїть невипалений висушений посуд: глечики, горщики, банки, миски.

Хата зовні, окрім комори, обнесена глинобитною призьбою й обплетена лісою. Технічні дані пам'ятки: довжина – 12,25 м, ширина – 6,25 м, висота – 2,80 м, площа – 76,6 м² [5].

У глибині правого кутка двору розташована надвірна комора, яка з півдня межує з вулицею музею, з півночі, сходу, заходу – з дендропарком. Вона була збудована сільськими майстрами і є унікальною пам'яткою народної архітектури 80-х років ХІХ ст. [7], перевезена музейниками

на територію скансена у 1967 році із с. Добраничівка колишньої Капустинської волості, Переяславського повіту, нині Яготинський район, Київської області. У надвірній коморі зберігали зерно, сільськогосподарський реманент, продукти харчування [5].

Комора – зрубна будівля, майже квадратної форми, складається із двох частин: однокамерного закритого приміщення і відкритого ганку – навісу оздобленого різьбою. Ганок тримається на двох декоративно-різьблених, винтових колонах. Вони об'єднані чотирихилим дахом, який покритий залізом. Стеля і підлога з пиляних дощок укріплені дерев'яними штифтами. Підлога портика піднята над землею. Двері дощані. У 30-тих роках ХХ ст. дана споруда була усупільнена і використовувалась за призначенням. Технічні дані: довжина – 5.20 м, ширина – 4.80 м, висота – 2.50 м, площа – 25 м² [5].

За хатою розташована реконструкція гончарної печі, відтворена за експедиційними матеріалами музейних працівників, наукової літератури, етнографічних джерел. Гончарна піч круглої форми збудована із глини, заглиблена в землю. Складається із двох камер – опалювальної та топкової. Камери печі між собою розділені горизонтальною перегородкою, черинню. У черені є невеликі отвори жаропродухи, через які під час випалювання посуду, що стоїть на черені, проходить гаряче повітря.

Біля хати, з усіх сторін – квітники, де з ранньої весни до пізньої осені квітнуть мальви, чорнобривці, майори, айстри, красолька, соняхи. Праворуч від входу до хати росте груша дичка, під нею стоїть дерев'яна лавка для відпочинку. Крім цього, квітники доповнюють декоративні кущі та дерева. Двір із усіх боків обнесено огорожею із плетеної ліси. Вхід до двору перетинають дерев'яні одностулкові ворота та хвіртка. Вхід екскурсантів здійснюється через хвіртку.

Висновки. Музеефікація будівель Двору гончара як автономного осередка українського села гармонійно доповнює багатоаспектний ансамбль Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. Відтворений екстер'єр двору та інтер'єр хати гончара дає можливість відвідувачам вивчати побут, культуру ремісника та поринути в середовище українського села II половини ХІХ ст. початку ХХ ст., проникнутися неповторністю унікальністю українського етносу, що є невід'ємною складовою частиною скарбниці світової культури.

Список літератури:

1. Брич М. Музеєфікація пам'яток архітектури та містобудування як засіб збереження історико-культурної спадщини. *Historical and Cultural Studies*. 2015. Volume 2, number 1. С. 33.
2. Записано автором 18 10. 2016 року від Г. Козій 1948 року народження жительки м. Переяслава.
3. Ієвлева В.П. Методичні рекомендації щодо музеєфікації нерухомих пам'яток науки і техніки. *Праці НДІ пам'яткоохоронних досліджень*. 2008. Вип. 2. С. 14–28.
4. Іщенко Є.Ф. До проекту Першого на Україні Переяслав-Хмельницького етнопарку – музею просто неба. Складено в 1960–1965 рр. громадським проектантом гр. м. Переяслава-Хмельницького Іщенко Є.Ф. Особистий архів Козій Г.І.
5. Комплекс споруд садиби гончара. Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Київ, 2011. С. 2.
6. Махінчук М.Г. Переяславський скарб: Документальна повість. Київ : Молодь, 1989. 200 с.
7. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Фонди. Облікова документація. ПА-23 (1).
8. Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». Наукова частина. Контрольний текст екскурсії Музею народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини. 50 с.
9. Титова О.М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні та рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля»*. Київ, 2004.
10. Юрєнева Т.Ю. Музееведение : учеб. для высшей школы. Москва : Академический Проект, 2003. 560 с.

Demianenko N.D. MUSEUM EFFICIENCY IN THE BUILDING HOUSE OF HONCHAR NATIONAL HISTORICAL-ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREYASLAV”

The article is devoted to one of the important problems of protection, use, scientific study of the potter's yard of the Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve. This area of museum activity provides a set of scientifically-grounded measures to bring the monuments of historical and cultural heritage into a state suitable for sightseeing and other cultural and educational use, as well as actively contributes to the organic connection with the region, society, habitat.

In the article it is proved that in most cases ancient monuments of architecture in modern conditions cannot have the former functional purpose, in them exhibitions halls, museum expositions are being expanded. However, their historical, cultural, scientific and artistic value is preserved.

Some aspects of the history of creation of the Museum of Folk Architecture and Life of the Middle Dnieper region of Pereyaslav National Historical and Ethnographic Reserve have been described, where the cultural and historical environment of the Ukrainian village of the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries has been recreated. The main structural components of the Museum are outlined.

The issue of museification of the buildings of the Potter's Palace Exposition is covered in detail. The architectural features of the construction of residential and farm buildings of the Ukrainian village near the Dnieper at the end of the 19th century are described. beginning of the twentieth century. and their household use. The main prerequisites for creating a thematic exposition complex are indicated. The stages of creation of interiors of museum workers (huts, huts, nice pantry, porches), outbuildings (outdoor pantry, potter's oven), landscape of the craftsman-potter's yard are illustrated. A large number of different types, shapes and treatments of pottery are being described.

Key words: *exposition, exhibit, storage, museum value, residential building, outbuildings, potter-artisan, pottery, hut, pantry, pottery stove, yard landscape.*

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 930

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.12>

Musayeva Firuza Iftar gizi
Baku State University

TURKISH-MUSLIM GENOSIDE PROBLEMS IN 1918-1920 IN THE MODERN TURKISH HISTORIOGRAPHY

The purpose of the article is an analysis of the events of genocide committed by Armenians against the Turkic-Muslim population in 1918-1920, based on the works of modern Turkic historians.

In the research process, methods such as the analysis of historical chronicle, a comparative analysis of works and other historical methods were used.

The scientific novelty lies in the fact that for the first time through linguistic and historical analysis it was proved that since the beginning of the 19th century, Armenians transferred to the territory of Azerbaijan under the patronage of tsarist Russia turned into means for organizing a hostile attitude towards their environment. Some extremist-minded natives of this people set themselves the goal of creating a state in the eastern provinces of the Ottoman Empire at the end of the 19th century. But due to the consequences of the 1st World War, their policy quickly began to be implemented at the expense of the original territory of Azerbaijan.

Conclusion based on the analysis, it was proved that Turkic historiography of the 20-80s of the 20th century provided superficial information about the history of Azerbaijan from 1918 to 1920 and modern Turkish historians were able to cover the details of this problem mainly from the 90s of the 20th century. It is noted that the first source of Turkic historiography was the works of people forced to emigrate from Azerbaijan after the Bolsheviks occupied it in 1920. It is noted that in the works of modern historians these details were not specified. It should be noted here that Azerbaijan regained its independence after the collapse of the USSR at the end of the 20th century and the historical ties between Azerbaijan and Turkey were restored. In the Soviet period, truthful information regarding the Soviet period of Azerbaijan was kept secret from the international community and meant that Turkic historians had limited opportunities to study this period. After the collapse of the USSR, all these restrictions were lifted, which allowed both Azerbaijani researchers and Turkish researchers to investigate Azerbaijani-Ottoman relations in 1918-1920, as well as the genocide committed by Dashnak-Bolshevik forces in Azerbaijan.

Key words: *Azerbaijan, historiography, turkish-muslims population, massacre, dashnaks, bolsheviks, modern.*

Introduction. If the Turkish historiography of the 20-80s of the 20th century gave superficial information about the history of Azerbaijan from 1918 to 1920, modern Turkish historians have been able to cover this problem details from 90s. The first source of Turkish historiography was played by the works of persons forced to emigrate from Azerbaijan after the events of April 1920, but for modern historians such restrictions are not observed. It should be noted here that Azerbaijan regained its independence after the collapse of the USSR Empire at the end of the 20th century and the restoration of historical ties between Azerbaijan and Turkey. During the Soviet period, the

true truths regarding the period of Azerbaijan were kept secret from the international community, which meant that Turkish historians had limited opportunities to do research on the period of Azerbaijan. After the collapse of the USSR, all these restrictions were removed, allowing both Azerbaijani researchers and Turkish researchers to investigate the Azerbaijani-Ottoman relations in 1918-1920, as well as the genocide committed by the Dashnak-Bolshevik forces in Azerbaijan.

Analysis of recent research and publications. Before analyzing the works of Turkish historians on the Turkish-Muslim genocide in Azerbaijan, it

is worth noting that the Armenian problem and the Western countries used as a means of harassment and threat to Turkey have been articulating the Armenian problem and the Armenian genocide. It also began a more comprehensive and systematic study and publication of documents in the Turkish archives to convey to the world community the true nature, causes and effects of the events of the Ottoman Empire in 1915, exposing the Armenian character and place, their inner face. These documents are very important in terms of studying the problem we are investigating.

In 1994, it was published a second volume entitled “History of Armenian Events” in conjunction with the Head Office of the State Archives and the Ottoman Archives of the Prime Minister of the Republic of Turkey [1]. The author of this work Hussein Nazim Pasha (1854–1927), was a well-known journalist, poet, translator and civil servant in Turkey. He wrote “The History of the Armenian History” in the second volume of the 19th century on the basis of documents issued by the Turkish Ministry of Defense. The purpose of this report was to convey to the Sultan the details of the Armenian issue, as well as events inside and outside the country and their causes, as well as taking appropriate action by the Sultan [2, p.192-196].

Ismet Binark, the head of the Turkish State Archives Department, said in a preface to the work: “Some countries have a policy against Turkey behind the Armenian actions and terrorism directed against Turkey and the Turkic as a whole. At the present time, the source of the conflict between Azerbaijanis and Armenians is the goal and ambition of the Armenians to seize the Azerbaijani lands and establish a great Armenia”. Ismet Binark continues: “At a time when human rights were first seen in the world politics agenda, Azerbaijan has entered the history of the Armenian atrocities in Turkish lands” [1, XXV].

Hussein Nazim Pasha’s works highlight the antitürk activities of Armenians in Turkey and abroad in the 1970s and 90s of the 19th century, the decisions made by their committees, the names of the courts on which Armenian detainees were tried, the dates of their sentences and their sentences. The addition of correspondence, documents on the situation in the field, petitions, remarks, telegrams, court verdicts, magazines, declarations, decisions, and even poems allows it to be characterized as a documentary collection [2, p. 193].

In 1994, another collection of documents on the Armenian issue was published in Ankara. This collection, called “Armenians in the Ottoman documents” (1915–1920), also quoted earlier, Ismet Binark, pointing to the historical roots of the Armenian issue, said that the Armenian issue was actually a part of

the “Eastern Question” [3]. Great European powers – France, England, Germany and Russia – sought to establish their own states in the Balkans, supporting nationalist and separatist movements among non-Muslim groups in order to disrupt the Ottoman state for their own interests. In the meantime, the Armenians were trying to discredit Turkey by creating a number of secret associations and parties with the dream of creating an Armenian state in Eastern Anatolia. The Armenians, who used Russian soldiers on the border during World War I, betrayed the state by contacting the enemy and were able to expose all kinds of oppression and injustice to the homeless Turks. As a result, they forced the Ottoman state to make a decision on the resettlement of Armenians. The deportees were anti-state Armenians, and the Armenians who were loyal to the state were not subjected to any relocation.

The documents of the Armenians in the Ottoman documents, as well as investigations in Eastern Anatolia, show that the occasional “Armenian genocide” allegations of Turkish martyrs killed by Armenians in mass graves are groundless and fabricated. 272 documents of the massacre prove that the Armenians are pursuing a policy of genocide against the Turks [4].

In 1995, the General Directorate of State Archives of Turkey and the Presidency of the Ottoman Archives published another volume - a large-volume collection of documents, titled “Armenians in the Caucasus and Anatolia, according to the Archive documents.”

Documents included in the massacre reveal that the atrocities committed by Armenians after 1905 period were the target of genocide [5].

Volume I provides 256 documents relating to the events of 1906-1918 and 38 documents of 1919 in Volume II. Many of these documents contain names of Russians along with the Armenians who committed genocide against the Turks. Both volumes also provide statistical tables showing the names of those killed as a result of the Armenian and Russian atrocities, with which weapons, where and when they were killed, and the material damage to the Muslim Turks [5].

One of the collections published in Turkey on the Armenian issue in the 1990s is also “From the Heroes’ Language. The living history of Armenian oppression.” Designed by Fahri Parin. The 242 pages of the collection consist of 42 pages, with chapters devoted to Turkish-Russian, Turkish-Greek relations throughout history, as well as chapters on the Armenian and Armenian revolts in the Turkish administration. The next 200 pages of the book contain the memories of those who suffered or witnessed the Armenian oppression of Turks and Muslims after 1914 [6].

Prof. Dr. Atnur, one of the researchers in modern Turkish historiography, commented directly on the genocide committed by the Dashnak-Bolshevik pirates in Azerbaijan in 1918–1920. His research work “From Ottoman rule to Soviet rule in Nakhchivan (1918–1921)” [7] draws attention in this regard.

The first chapter of the book “The Movement of the Nativity and the Entry of the Turkish Forces into the Caucasus” discusses the Turkic-Muslim genocide in the section “Building the Turkish Administration in Nakhchivan.” The author writes that before the arrival of the Turkish army, the situation in Nakhchivan was very sad. The Armenian military units under pressure from the Turkish troops under the leadership of Dashnak Andranik were making unprecedented massacres against the Muslim population. The Muslims of the Yerevan province treated the Turkish army as a savior. By the end of 1918, more than 100,000 Turks in Irevan were victims of Armenian aggression [7, p. 27]. I.E.Atnur describes the massacres of Armenian bandits around the Iravan province of Azerbaijan against the Turkish-Muslim population and its course.

The information given by the author about the numerical superiority of Armenian armed groups is also of interest. I.E. Atnur writes that despite the success of the Armenians for some time, Khalil bay was in fear. There was a big difference between the two forces in terms of quantity and supply. Given the seriousness of the problem, Khalil bay wrote: “Our forces were not one-tenth of the enemy forces. We could not even talk about ammunition. If we were to fight a gun, nobody had a single shot. What will happen? I can’t answer it. I think for myself. In Sharur, a fierce war was widespread. On July 20, Armenians seized Muslim neighborhoods. It rained down on both sides like bullets” [7, p. 212].

It is also interesting to note that the author prefers the Muslim armies by the late 1919s: “In the eastern part of Nakhchivan, small-scale clashes took place, but the real military clashes were in the west in the direction of the Kurdish Gate, Sadarak, Vedi and Dawali. The Turkish militiamen, who had already rescued Nakhchivan from the enemy, began to approach Yerevan. The cost of defeat was miserable for the Armenians. According to Hovannesian, the Armenian losses were excessive. Twenty-five soldiers were killed and about fifty wounded. There were numerous hostages in the hands of Muslim military units. According to Kazim Karabekir Pasha’s report to the Ministry of Defense, their number was 400 dead and 213 prisoners” [7, p. 215].

The scientific novelty lies in the fact that for the first time through linguistic and historical analysis it was proved that since the beginning of the 19th cen-

tury, Armenians transferred to the territory of Azerbaijan under the patronage of tsarist Russia turned into means for organizing a hostile attitude towards their environment. Some extremist-minded natives of this people set themselves the goal of creating a state in the eastern provinces of the Ottoman Empire at the end of the 19th century. But due to the consequences of the 1st World War, their policy quickly began to be implemented at the expense of the original territory of Azerbaijan.

Statement of the main material. The author of the archive documents analyzes the overthrow of the Bolshevik People’s Republic in the early 1920s under the heading “Prohibited Loss.” The author writes that the capture of the Bolsheviks in Baku led to the collapse of the Azerbaijani army. As the Azerbaijani army collapsed, the Armenian forces were again active in Karabakh and Zangazur. This situation gave the Armenian government the opportunity it wanted.

I.E.Atnur does not cover the events surrounding the Turkish-Muslim genocide in Baku and around it, but focuses more on the massacres of Andranik and his bandits in Nakhichevan and Zangazur. It is true that the author does not disclose the number of Muslims killed by Armenian occupiers in the Iravan province and surrounding areas, but he still prefers to show the Armenian aggression and the scale of the policy of genocide against the Azerbaijani people.

N. Sariahmetoglu is one of the modern Turkish historians investigating the Armenian aggression against the Turkish-Muslim population of 1918–1920 in Azerbaijan. It was published in Ankara in 2006, entitled “The Armenian-Armenian Relations. 1905–1920”. The problem of the Turkish-Muslim genocide of 1918–1920 was widely and objectively covered, and the causes of the Turkish-Muslim genocide were properly analyzed. The information provided in the work reflects not only the atrocities of the Armenians against the population of Azerbaijan, but also the policy of ethnic cleansing [8].

Turkish researcher H. Bal, in his work “The Civil Society of the Republic of Azerbaijan (1914–1918) and the Islamic Army of the Caucasus,” focuses on the bloody massacres committed by the Dashnak-Bolshevik forces in Azerbaijan in 1918–1920. H. Bal notes that on the eve of the March 1918 massacre, Shaumyan and the Baku Council, together with the Dashnak-Bolshevik forces against Muslims, were preparing for the massacre [9, p. 114].

H. Bal described the tense relationship between the Baku Soviet and the Musavat Party, as well as the activities of Shaumyan against the national movement in Azerbaijan.

H. Bal also draws attention to the anti-Muslim propaganda of Shaumyan on the eve of the March 1918 massacre and shows that S. Shaumyan considered it important to fight against Muslim organizations with the help of the Dashnaksutyun party.

The researcher comments on the long-standing March massacre in Soviet historiography as a “counter-revolution of the Musavat” and writes that the March events are undoubtedly a struggle for the protection of the national existence of the Muslim Turks of Azerbaijan against the Dashnaks and the Soviets [9, p. 121].

O.G. Isyar, a contemporary Turkish researcher, published a book entitled “Soviet-Russian Outdoor Politics and Karabakh Survey in the Relationship of Regional and Global Security Release” by the Communist Party of Baku and VI. Analyzing Lenin’s policy regarding Azerbaijan, he writes: “Russian Bolsheviks, who understand the importance of energy resources in order to stay in power, have given Baku special control. Lenin said that we have to hold Azerbaijan, a black gold field, to maintain communism and raise it on sound foundations” [10, p. 316].

O.G. Isyar also notes that S. Shaumyan, Andranik Ozanyan and Dro Kanayan are the main organizational leaders of the bloody massacres committed in different regions of Azerbaijan in 1918–1920.

The author gives information about the number of Armenian military units in Baku during the liberation of Baku from the Dashnak-Bolshevik forces on September 15, 1918. The author writes: “On the eve of the Ottoman Empire’s entry into Baku, there were 18,000 Armenian troops in the city, with 1,200 English and 1,500 Bicharakhov’s troops” [10, p. 334].

O.G. Ishyar writes that the withdrawal of the Ottoman troops from Azerbaijan led to the revival of Armenians in the late 1918s. Thus, on December 6, 1918, bandits of Andranik broke the 3-day resistance of the people of the region, took Shusha and killed thousands of Turks and Muslims in the eyes of the British in this region of Karabakh [10, p. 336].

One of the most striking studies in contemporary Turkish historiography on the Turkish-Muslim genocide is the work “Endless Armenians,” written by Sadik Feridunoglu [11]. Chapter 7 of the case study describes the bloody murders committed by the Armenian-Bolshevik forces in Baku and other regions of Azerbaijan in 1917–1920. The author explains the desire of the Armenians, the main organizers and culprits of the March 1918 tragedy in Baku to leave the Caucasus: began to do so. Their goal was to kill all the Turks and Muslims, and to conquer the whole Caucasus” [11, p. 62].

The author sees the cause of the March massacres in the growing popularity of the Musavat party and the Bolshevik-Musavat rivalry [11, p. 63].

It is well known that the Shaumyan regime, which had been massacred in March and June 1918 in Baku and its suburbs, was unable to absorb the Republic of Azerbaijan and its activities in Ganja, which had just declared independence in Tbilisi. The existence of the national government was so intimidating to the Communist Party and its leadership that it was decided to drown in the top five. To this end, the Dashnak-Bolshevik forces marched on Ganja and attacked to destroy national forces and national power. The marathon started in Baku was prevented by the successful operations of the Caucasus Islamic Army, which came to Azerbaijan with a rescue mission under a known article of the Batum Treaty, near Shamakhi and Goychay. On September 15, 1918, Baku and its surrounding areas were cleared of Dashnak-Bolshevik forces and declared the capital of the national government – the Republic of Azerbaijan.

The author explains in his work: “On September 15, 1918, the Turkish soldiers rescued Baku from the hands of the Armenians and 1000 Turkish soldiers were killed in this war” [11, p. 67].

Another modern Turkish researcher is D. Yildirim. The first chapter of the book “The Karabakh Dossier” discusses the bloody killings of 1918–1920 in Baku and Azerbaijan in the section “Armenian aggression in the Caucasus”. The author points out that this plan was designed many years ago by the resettlement of Armenians to the Azerbaijani territories after the occupation of the Caucasus by Tsarist Russia. For a long time, under the auspices of Tsarist Russia, the Armenians gradually gained influence over the Muslims and were thinking of creating a state for themselves in these lands” [12, p. 12].

One of the authors commenting on the problem investigated in modern Turkish historiography is Turgut Er. The author’s work “The Turkish Caucasus Islamic Army and Armenians – 1918” draws attention from this perspective. The author, as well as other modern researchers, advocates the struggle between the Musavat and Bolshevik-Dashnak forces on the road to the March 1918 massacre, unlike other modern historians, because of the massacres committed in different parts of Baku and Azerbaijan – genocide.

From the authors commenting on the genocide committed in Azerbaijan in 1918–1920, A. Hashimzade’s 2005 book “Armenians and Armenians in Karabakh Survey” is relevant in terms of objective coverage of the problem investigated. The author considers what happened during the March mas-

sacre as a result of the purposeful policy of Russian rule and considers the Turkish-Muslim massacres the most tragic and bloody pages of Azerbaijan's history. The author writes that on March 18, 1918, all the troops and military garrison on the Caucasus front were concentrated in the hands of Malakan and Armenian troops. This led to unforeseen disasters in the region. The massacre of 100,000 Muslim Turks in the east of the Caucasus and Anatolia was the result of a deliberate policy of Russian rule by Armenians and professionals [13, p. 66].

Hashimzadeh also follows the path of other modern Turkic historians, attributing the rise of national struggle in Azerbaijan at the time discussed and the growing popularity of Musavat among the masses. The author writes that Dashnaks and Bolsheviks have started genocide against Muslims, the social support of Musavat. This turned into a mass genocide and resulted in the Azerbaijan-Armenian war of 1918–1920 in Baku, Shamakhi, Ganja, Karabakh, Irevan and Zangazur. The goal was to make Baku a non-Muslim city. Therefore, 5,000 Armenian troops were brought to the city. In a short time, the number of Red Army, 70% of which was occupied by Armenians, was increased to 10–12 thousand. Thus, under a pre-planned scenario, an ethnic war against the Turkish Turks began [13, p. 68].

Thus, the analysis of modern Turkish historiography shows that one of the most difficult periods in

the history of the 20th century is the investigation of the Turkish-Muslim genocide, one of the most bloody events of the 1920s.

Conclusions based on the analysis, it was proved that Turkic historiography of the 20-80s of the 20th century provided superficial information about the history of Azerbaijan from 1918 to 1920 and modern Turkish historians were able to cover the details of this problem mainly from the 90s of the 20th century. It is noted that the first source of Turkic historiography was the works of people forced to emigrate from Azerbaijan after the Bolsheviks occupied it in 1920. It is noted that in the works of modern historians these details were not specified. It should be noted here that Azerbaijan regained its independence after the collapse of the USSR at the end of the 20th century and the historical ties between Azerbaijan and Turkey were restored. In the Soviet period, truthful information regarding the Soviet period of Azerbaijan was kept secret from the international community and meant that Turkic historians had limited opportunities to study this period. After the collapse of the USSR, all these restrictions were lifted, which allowed both Azerbaijani researchers and Turkish researchers to investigate Azerbaijani-Ottoman relations in 1918–1920, as well as the genocide committed by Dashnak-Bolshevik forces in Azerbaijan.

References:

1. Hüseyin Nazım Paşa. Ermeni olayları tarihi. I–II cildlər, Ankara, 1994. S. XXIV, XXV.
2. Səidə Əli qızı. "Ermeni meselesi" ilə əlaqədar 90-cı illərdə Türkiyədə nəşr olunmuş əsərlər və sənədlər külliyyatları. "Tarix və onun problemləri" jurnalı, 2000, № 3–4. S. 192–196.
3. "Osmanlı belgələrində ermənilər (1915–1920)". Sənədlər külliyyatı., Ankara, 1994
4. "Osmanlı sənədlərində ermənilər". Sənədlər külliyyatı., Ankara, 1994.
5. "Arşiv belgələrinə görə Kafkazlarda və Anadoluda erməni mezalimi". 4 cildə. I c. 1905–1918, Ankara, 1995, 642 s., II c. 1919, Ankara, 1995, 452 s.
6. Parin F. "Kahramanların dilindən. Ermeni zülmünün canlı tarihi". İstanbul, 1993, 242 s.
7. Atnur İ.E. Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine kadar Nahçıvan (1918–1921). Ankara : TTK Basımevi, 2001.
8. Sarıahmetoğlu N. Azeri-Ermeni İlişkileri. 1905–1920. Ankara : TTK Yayınları, 2006.
9. Bal. H. Azərbaycan Cumhuriyyətinin Kuruluş mücadelesi (1914–1918) və Kafkas İslam Ordusu. İstanbul : İdil Yayıncılık, 2010.
10. İşyar Ö.G. Bölgesel ve Global Güvenlik çıkarları bağlamında Sovyet-Rus Dış Politikası ve Karabağ Sorunu. İstanbul : Alfa, 2004.
11. Feridunoğlu S. Bitmeyen Ermeni Sorunu. İstanbul : Media Press, 2002, 126 s.
12. Yıldırım D. Karabağ Dosyası. Ankara : Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1991, 127 s.
13. Attar A. (Haşimzade). Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti. Ankara : ATAM, 2005, 224 s.

Мусаєва Фируза Іфтар кизи. ТЮРКСЬКО-МУСУЛЬМАНСЬКІ ПРОБЛЕМИ ГЕНОЦИДУ В 1918–1920 РОКАХ У СУЧАСНІЙ ТУРЕЦЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Мета статті – аналіз подій геноциду, здійснений вірменами проти тюрксько-мусульманського населення в 1918–1920 рр., на основі творів сучасних тюркських істориків.

У процесі дослідження використані такі методи, як аналіз історичної хроніки, порівняльний аналіз творів та інші історіографічні методи.

Наукова новизна полягає в тому, що вперше шляхом лінгво-історичного аналізу доведено, що з початку XIX століття вірмени, перекинуті на територію Азербайджану під патронатом царської Росії, перетворилися в засіб для організації ворожого ставлення до свого оточення. Деякі екстремістські налаштовані вихідці із цього народу поставили перед собою мету – створення держави в східних провінціях Османської імперії в кінці XIX століття. Але через наслідки Першої світової війни їхня політика стрімко почала реалізовуватися за рахунок споконвічної території Азербайджану.

На основі проведеного аналізу доведено, що тюркська історіографія 20–80-х років XX століття давала поверхову інформацію про історію Азербайджану з 1918 по 1920 роки, сучасні турецькі історики змогли охопити деталі цієї проблеми в основному з 90-х років XX століття. Відзначається, що першим джерелом тюркської історіографії були твори осіб, змушених емігрувати з Азербайджану після окупації його більшовиками в 1920 році. Відзначається, що в працях сучасних істориків ці деталі не конкретизувалися. Тут варто зазначити, що Азербайджан відновив свою незалежність після розпаду СРСР в кінці XX століття, відновлено історичні зв'язки між Азербайджаном і Туреччиною. У радянський період правдива інформація, що стосується радянського періоду Азербайджану, трималася в секреті від міжнародної спільноти, а це означало, що тюркські історики мали обмежені можливості для дослідження цього періоду. Після розпаду СРСР усі ці обмеження були зняті, що дало змогу як азербайджанським, так і турецьким дослідникам розслідувати азербайджано-османські стосунки в 1918–1920 роках, а також геноцид, учинений дашнаксько-більшовицькими силами в Азербайджані.

Ключові слова: Азербайджан, історіографія, тюрксько-мусульманське населення, геноцид, дашнаки, більшовики, сучасність.

Чеканов В.Ю.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

«ГЕНЕРАЛІЗУЮЧЕ ПІЗНАННЯ» ЯК ЗАСІБ ФОРМАТУВАННЯ ІСТОРИЧНОГО ПРОСТОРУ Й ЧАСУ

У статті розглядається питання про роль генералізуючого пізнання у виникненні сучасної структури історіописання. Самоочевидність факту, що застосування географічних і хронологічних рамок в історичному дослідженні начебто є неминучим наслідком факту розташування історичних подій як послідовності в часі в територіально обмеженій локації, є лише результатом певного збігу подій у ході вироблення специфічно історичного дискурсу в античний час. На нашу думку, виробленню цього дискурсу значною мірою сприяв перехід від конкретно-історичного до генералізуючого пізнання в праці Полібія, створеній у II ст. до н. е.

Однак, попри належне визнання цього сучасною історіографією, нез'ясованим залишається питання, чому застосування Полібієм генералізуючого пізнання не призвело до створення історіософських концепцій уже в античний час, тоді як насправді це сталося лише у XVIII ст. у Франції та Німеччині. Поясненням цього є факт, що в античному світі історіописання й філософія були максимально розведені між собою, а їх міждисциплінарне узгодження в корпусі гуманітарних наук сталося тільки на межі XIX–XX ст. у творчості німецьких мислителів Баденської школи П. Віндельбанда й Г. Ріккєрта. Відповідно, в античності генералізація історичного знання проходила із застосуванням не філософських концепцій, а категорій, запозичених із художньої драматургії. Наслідком стало те, що генералізація у творі Полібія не вилилася в розроблення історіософських концепцій, а натомість сприяла утворенню хронологічно-географічної системи координат, у якій генералізований (тобто максимально розгалужений) виклад матеріалу був гармонізований у формі, що стала прийнятною для поширення й застосовується досі.

Ключові слова: генералізація, просторово-часові структури, історіографія, історіософія, Полібій.

Постановка проблеми. В історичній науці досі практично не приділяється уваги питанню, чому історія розповідається саме так, як вона розповідається традиційно: як «суха», кабінетна дисципліна. Цікавість історії практично не підтримується засобами історіописання. Тобто розповідь про реальні події минулого традиційно розвивається за іншими принципами, ніж, скажімо, художній твір, так само присвячений «минулим подіям із життя персонажів» (щоправда, вигаданим). У художньому творі часто використовуються так звані *флешбеки*: розповідь починається з моменту, що хронологічно передує теперішньому часу, а потім, після надання читачеві чи глядачеві необхідних пояснень, повертається назад у момент, у який «усе почалося». Траєкторія розповіді нагадує своєрідний зашморг, де послідовність подій двічі перетинає точку перед теперішнім моментом. Тим самим створюється драматична кульмінація, що веде до катарсису фінальної сцени.

В історіописанні (як воно розвинулося протягом століть) засоби драматургії не отримали належного місця. Історична наука пішла не шляхом драматургії, а шляхом створення академічної дисципліни. Проте варто зауважити, що із самого початку академічний характер історії був неочевидний. Принада повернутися до драматургічних прийомів організації викладу ще декілька разів зваблювала істориків, наприклад, на початку XIX ст. в історіографії романтизму, яка активно використовувала методику «вживання» читача в події, описані (радіше «змальовані») істориком [4, с. 10–11]. Коли й наскільки далеко розійшлися академічна та драматургічна альтернативи історіописання? Це й буде проблемою статті.

Постановка завдання. Якщо ми уважно розглянемо структуру науково-історичного й художнього творів, ми зразу побачимо відмінність: художній твір являє собою замкнену структуру, драматичний характер якої виникає саме з факту її замкненості й нею підсилюється: персонажі,

що з'явилися у творі, не можуть із нього просто так «випасти». Кожен із них отримує власну *роль*, що являє собою локальний варіант загальної траєкторії твору. Дослідженням впливів на неї цих варіантів і є художній твір, якщо оцінювати його з погляду структури.

В історії замкненість оповідальної структури є умовною. Окремі послідовності подій виділяються за певними критеріями, котрі можна назвати *просторово-часовими структурами*. В історичному творі вони працюють як координатна сітка, на якій події розташовуються так, що стають зрозумілими нам. У сумі ці структури утворюють *географічні та хронологічні межі* дослідження, однак ці межі не впливають на *ролі* учасників подій, що відбулися на координатній сітці. У художньому творі події, що потрапляють у структуру тексту чи фільму, мають драматургічну причетність до системи твору: вони посилюють драматичний складник. Ті події, що могли б статися в умовний час подій твору, але не посилюють її, залишаються поза увагою, тобто «не вигадуються» автором.

Водночас для масштабних літературних творів структурна замкненість є менш характерною [2, с. 392]. Не випадково в літературознавстві щодо таких творів з метою показати їх часовий масштаб застосовуються поняття «історична епопея», «історизм» тощо. Тобто автор художнього твору в принципі може користуватися методологією показу історичних подій, яка не вкладається в художній канон, а наближається до історії як науки.

Історик не може дозволити собі такого. Події, що потрапляють до його уваги, містять елементи випадковості чи малодослідженості. Вони взагалі не зв'язані з логікою, що може стояти за намірами автора художнього твору. Історики не зразу підкорилися ідеї включати такі події в систему історичного твору: думка німецького історика Л. фон Ранке, що завданням історика є лише розповісти, як «усе» відбувалося насправді, належить до середини XIX ст. До цього елемент драматизму знаходив в історіописанні більш поважне місце – ціною виключення з дослідження подій, що послаблювали цей елемент.

Відмова від нього стала результатом формування певної дослідницької установки, і встановити причини її формування буде головним завданням статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Автор художнього твору позбавлений права посилення на «недостатню вивченість» певної події, адже тоді вона не спрацює на драматичне під-

силення твору. Винятки поодинокі («Життєва філософія kota Мура» Е.Т.А. Гофмана), і вони припустимі лише там, де драматичне підсилення все-таки досягне. В історії ж недосконала репрезентація (наприклад, через утрату джерел) того чи іншого об'єкта дослідження абсолютно не заважає представленню його в загальній сумі історичних знань. Це відбувається внаслідок того, що проблемність може стати для того чи іншого об'єкта дієвою формою його існування в історичній науці [13, с. 87–88]. Історія власне об'єкта дослідження й історія полеміки навколо нього є однаково прийнятними для репрезентації цього об'єкта в історичному дискурсі. Якби це було інакше, то наукові проблеми (наприклад, проблеми «причин» або «наслідків» різних подій) не дорівнювали б за значущістю одна одній: цьому заважала б нерівність обсягів джерельних баз, не зв'язана з масштабом проблем як таких.

Проте проблеми можуть бути рівно важливими, структуроутворюючими – кожна для своєї епохи. Причиною цього є те, що в силу тут вступають не суто історичні, а історіографічні аргументи. «Малодослідженість» – не вада, а чинник; вона сприяє розмиванню межі між власне історією та історіографією, тому що певні об'єкти історичного дослідження (у стародавній і середньовічній історії) можуть бути адекватно представлені тільки завдяки широкому залученню історіографічних відомостей. Наприклад, історія первісного суспільства не може бути адекватно представлена без залучення археології, етнології та антропології, без докладної розповіді про інтерпретацію даних, часто фрагментарних [1, с. 4].

Малодослідженість об'єкта може стає визначальною категорією його функціонування в історії. Але тоді історія як галузь знання, що а ргіогі погоджується з довічним існуванням у ній недосліджених об'єктів, не є наукою в тому ж розумінні, що інші, котрі а ргіогі із цим не погоджуються.

Тут нам доведеться звернутися до питання про «науковість» історії. Якщо один раз сформульовані в історії проблеми в подальшому не зникають, то ми маємо всі підстави розглянути нашу з позицій, що були виражені на межі XIX–XX ст., у період, коли успіхи наукового пізнання заклали підвалини культу наукового пізнання – культу, який продовжує процвітати й у сучасну епоху [8, с. 196].

Найбільш суттєві міркування висловили представники Баденської школи німецького неокантіанства – П. Віндельбанд і Г. Ріккерт, які стверджували принципову відмінність природничих

дисциплін від суспільних. Перші, на їхню думку, спрямовані на відкриття загального й тому є науками про закони, а другі – на відкриття одиничного в його історичній обумовленості, тому вони є науками про події. Метод природничих дисциплін – узагальнювальний (*номотетичний*, за П. Віндельбандом, *генералізуючий*, за Г. Ріккертом), метод суспільних наук – описовий (*ідеографічний*, за П. Віндельбандом, *індивідуалізуючий*, за Г. Ріккертом) [8, с. 199–200; 14, с. 54]. На запитання, як пізнання мінливого та одиничного можна рівняти з пізнанням законів, Г. Ріккерт відповідав, що вони співвідносяться через цінності, які відображають суспільну зацікавленість в існуванні індивідуалізуючих дисциплін, бо ті допомагають самовизначенню людини й суспільства [8, с. 200–201].

Г. Ріккерт заперечував класифікацію наук за предметом дослідження, натомість стверджував класифікацію за методом, оскільки й природничі, і суспільні науки розглядають не дві різні, а одну реальність («ціле») з різних точок зору. Отже, їх предмети ідентичні. До того ж саме в методології він убачав істотну відмінність між ними: суспільні науки є молодшими й «менш закінченими», прогрес у них досягається не через методизм досліджень, а радше завдяки окремим проривам [14, с. 7, 54].

Теорія Г. Ріккерта не може задовольнити істориків, адже вона а рїгогі відмовляє їм у можливості пізнання законів суспільного розвитку і ставить у залежність від цінностей, тобто чинника, що теж має мінливий характер. Якщо, за Г. Ріккертом, цінності проявляються в соціальній взаємодії через особистість [8, с. 201], тоді вони визначаються таким «цілим», що складається з одиничного й випадкового.

Г. Ріккерт усвідомлював це й відмічав, що історик використовує генералізуючі поняття, але включає їх у середовище, яке вже має індивідуальний характер [9, с. 148–149]. Подібні думки висловлював також М. Мюллер. Він писав, що предмету історичних досліджень, як і природничих, також властивий зв'язок із «цілим», але він виникає з вільно обраної мети, шляхів досягнення якої багато. У природі ж цей зв'язок обумовлений законом. Це важко побачити в історії, де закономірність може проявлятися лише як мотив [5, с. 277].

Стає зрозумілим, чому філософія досить пізно звернулася до специфіки історії як науки. Ще Платон, один із творців західної філософської традиції, стверджував, що «війни, заколоти й битви», тобто те, що становить зміст історії, є головною перешкодою пізнання; усе це – «тіло», яке заважає

мислителю досягти «чистого знання» [6, с. 17–18]. Проте методологія історії почала складатися рано, стихійно й без урахування того скептицизму щодо її «науковості», який висловлювали філософи.

Сучасні російські дослідники І.М. Савельєва та А.В. Полетаєв справедливо зауважили, що задовго до виникнення історії як науки її висхідним значенням був текст (розповідання «історій») [10, с. 17, 21–22]. Драматичні твори також існували у формі текстів, однак в історичних творів доволі рано з'явилося додаткове завдання: у Греції слово «історія» набуло значення способу встановлення істинності подій, у Римі ж згодом до цього додалося ще одне значення: історія як спосіб розшуку та як розповідь про його результат [11, с. 27]. Отже, історіописання відділилося від літератури.

Із самого початку встановилася взаємозалежність історії як реконструкції минулої події (у якій не брали участь ті, хто здійснює цю реконструкцію) й історії як розповіді про результат реконструкції (яка припускає та розповідь про полеміку, інверсії інших дисциплін). У цій другій сучасники реконструкції вже представлені дуже широко: це й автор реконструкції, і його сучасники, що утворюють потенційну аудиторію історика. Це до них ще з часів Фукидіда (бл. 460–400 рр. до н.е.) і Полібія (бл. 200–120 рр. до н.е.) історик звертається з поясненнями щодо своїх намірів і висновків. Отже, у структурі історіописання вперше отримують своє представлення й історіографія, і ті теорії, з яких пізніше виросте намагання встановити сенс історії.

Наприклад, Фукидід в «Історії» вже на самому початку зауважує: він почав писати працю про Пелопоннеську війну (431–404 рр. до н. е.), передбачаючи, «що війна ця буде важливою й найбільш примітною з усіх, що відбулися доти», і що подібні події можуть коли-небудь повторитися «за властивістю людської природи» [12, с. 5, 14]. Полібій у «Загальній історії» пише, що історія захоплює більше, ніж інші предмети знання, що «пізнання минулого скоріше за будь-які інші знання може прислужитися на користь людям», що уроки історії «найвірніше ведуть до просвіти й готують до занять справами суспільства», «від історії вимагається дати людям допитливим невмирущі уроки й напучення правдивим записом діянь і промов ... принести користь читачам правдою оповідання» [7, с. 148, 244]. Надання таких уроків можливе за рахунок відтворення внутрішнього сенсу історії, пошуку та розуміння її закономірностей [10, с. 29–30]. Так в історії з'являється *генералізуюче пізнання*.

Пріоритет тут належить Полібію. Порівняно з Фулідідом у його праці значно зростає питома вага теоретичних відступів. Але за ними стояли не філософські, а суто історичні завдання.

Проблематика історіософської парадигми репрезентується трьома запитаннями: 1) завдяки чому відбувається історичний процес? 2) як саме відбувається рух історії? 3) чи існує мета історії і, якщо так, то в чому вона полягає [3, с. 6]?

Жодного із цих запитань не існує для Полібія. Генералізує пізнання для нього – не засіб метаісторичних пошуків. Це всього лише спосіб *показати* (Полібій не випадково називає історію «видовищем» [7, с. 148]), як саме «майже весь відомий світ підпав під єдину владу римлян протягом неповних п'ятдесяти трьох років». Раніше події, зауважував Полібій, котрий писав свою історичну працю у II ст. до н. е., «відбувалися нібито розрізнено, бо кожна з них посідала своє особливе місце, мала особливі цілі й кінець. Починаючи ж із цього часу історія стає нібито одним цілим, події Італії та Лівії переплітаються з азійськими та еллінськими, і всі зводяться до одного кінця» [7, с. 149]. Але Полібій не мислитель. «Ціле» для нього є не філософською категорією, а реалією часу, коли Рим став світовою державою, а Середземне море – *mare nostrum* римлян.

Його наміри під час написання «Загальної історії» були суто конкретні: «вельми багато істориків описали окремі війни й деякі супровідні події; але, наскільки принаймні нам відомо, ніхто навіть не намагався дослідити, коли та як саме почалося об'єднання й облаштування всього світу» [7, с. 149].

Глобальність мети не обов'язково результує в тотальне використання всіх доступних історичних фактів як складових «цеглин» цілісної будови. Вони можуть суперечити тій наскрізній тенденції, що окреслюється в ній, й, отже, знаменують потенційну розірваність загальної структури історичного твору. Вони можуть знаменувати і проникнення в будову ознак її подальшого руйнування шляхом інверсії елементів, із яких у процесі історичного розвитку постане якась нова будова (наприклад, такими елементами щодо Римської імперії можуть уважатися її варваризація і християнізація).

Отже, об'єднувчим чинником у цьому разі є просторова структура розповіді, а не її змістове наповнення чи концепція. Генералізація в Полібія запроваджувала нові координати історіописання. Так само генералізація історичного пізнання впливає не із застосування філософської проблематики, а із суто практичного завдання: пояснити,

як саме стало можливим завоювання римлянами світового панування. Саме через це історична концепція Полібія виявляється сумнівною там, де він хотів пояснити механізм описуваного ним процесу. Для цього Полібій використовував запозичену з міфології та художньої літератури концепцію «долі» як рушійної сили історичного процесу [7, с. 148, 150]. Розуміння ж причинно-наслідкового механізму описуваних подій у Полібія було відсутнє.

Варто зауважити, що категорія причинності все ж представлена в Полібія, хоча й своєрідно. Полібій відокремлює «долю» від випадковостей, котрими супроводжується її втілення (тобто реальний історичний процес). Відтворення ходу історичних подій, детальний опис їх є засобом відділення цих випадковостей від магістрального шляху долі, що полягав у завоюванні римлянами світового панування. Непояснення істориками причин багатьох подій призводить, на його думку, до того, що читач історії втрачає розуміння того, де в історичному процесі доля, а де випадковість [7, с. 244].

Отже, Полібій, котрий в історіографії традиційно розглядається як той, хто спромігся піднятися над конкретикою до рівня теоретичних узагальнень [3, с. 67], насправді має бути відзначений як ініціатор генералізуючого пізнання, цілі якого не були метаісторичними й не відділялися від конкретики описуваної ситуації. Метою його був не піднесення до теорії, а відділення історії від літературної трагедії – жанру, якому Полібій протиставляє жанр своєї історичної праці [7, с. 243]. Саме в Полібія вперше окреслилося розведення академізму і драматизму як відмінних засобів організації викладу історичного матеріалу. В історіописанні категорія «доля» чи споріднена з нею ідея «божественного плану» щодо людства не отримали подальшого ефективного розвитку. Натомість історія починає перетворюватися на експеримент з організації та взаємоузгодження випадкових подій. І єдиним дієвим способом їх взаєморозташування є застосування просторово-часових структур.

Питання як генералізуюче пізнання в історії, котре із самого початку виступало лише адекватним засобом відображення римських завоювань у Середземномор'ї у III–II ст. до н. е., збереглося як складник історичних праць і у XVIII ст. перетворилося на знаряддя філософського осмислення історичного процесу, виходить за рамки окресленої нами проблеми. Нашим завданням було показати, як цілепокладання дослідника впливало на застосування ним дослідних координат.

Висновки. Ми визначили просторово-часові структури як критерії виділення окремих послідовностей подій в історичному процесі. Зрозуміло, що задеклароване істориком намагання створити цілісну картину подій зумовило вдосконалення цих критеріїв, наявне в «Загальній історії» Полібія. Насамперед у творі Полібія відсутнє притаманне ще Фукидіду протиставлення зовнішніх і внутрішніх подій [12, с. 12–13, 50]. Твір Полібія не є «римоцентричним», його просторові компоненти однаково підпорядковані категорії «доля». По-друге, Полібію значно краще, ніж до нього Геродоту, вдалося гармонізувати виклад, де розповідь про закордонні події мала бути узгодженою з розповіддю про події вітчизняні. Якщо в Геродота перша частина його твору характеризується масштабними відступами в давню історію, етнологію та міфологію маловідомих читачам-грекам країн, то друга перетворюється на вужчу за охопленням і детальнішу через ущільнення просторово-часових координат розповідь про похід перського царя Ксеркса в Грецію в 480 р. до н. е. Обидві частини не сполучені між собою композиційно, тоді як

у Полібія часові координати твору приведені до єдиного ритму, а просторові координати узгоджені через обґрунтування категорією «доля».

Античному часові було властиве відчуття протилежності філософії та історії. Тому генералізація історичного знання проходила із застосуванням не філософських концепцій, а категорій, запозичених із художньої драматургії. Наслідком стало те, що генералізація у творі Полібія не вилася в розроблення історіософських концепцій, а сприяла утворенню хронологічно-географічної системи координат, у якій генералізований (тобто максимально розгалужений) виклад матеріалу був гармонізований у формі, що стала прийнятною для поширення й застосовується й досі. Отже, застосування позаісторичних категорій сприяло узгодженню історичного простору і часу, яке отримало подальший розвиток аж до ХХ ст. в дисциплінарних рамках академічної історії. Навіть поява нових підходів, уособлених французькою школою «Анналів», не призвела за останні 90 років до повної відмови від форм історіописання, започаткованих в античному світі.

Список літератури:

1. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. Москва : Высшая школа, 1990. 351 с.
2. Бахтин М.М. Эпос и роман. *Бахтин М.М. Литературно-критические статьи*. Москва : Художественная литература, 1986. С. 392–428.
3. Димитрова Л.М. Філософія історії: від Полібія до Л. Гумільова. Київ : ІЗМН, 1997. 200 с.
4. Карлейль Т. Французская революция. История. Москва : Мысль, 1991. 575 с.
5. Мюллер Макс. Смысловые толкования истории. *Философия истории. Антология* / под ред. Ю.А. Кимелева. Москва : Аспект-пресс, 1995. С. 274–282.
6. Платон. Федон. Пир. Федр. Парменид / ред. А.Ф. Лосев, В.Ф. Асмус, А.А. Тахо-Годи. Москва : Мысль, 1999. 528 с.
7. Полибий. Всеобщая история / отв. ред. А.Я. Тыжов. Санкт-Петербург : Наука, 1994. Т. 1. 496 с.
8. Радугин А.А. Философия : курс лекций. Москва : Владос, 1995. 304 с.
9. Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. Москва : Республика, 1998. 413 с.
10. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: теория и история. Санкт-Петербург : Наука, 2003. Т. 1. 632 с.
11. Савельева И.М., Полетаев А.В. История и время в поисках утраченного. Москва : Языки русской культуры, 1997. 800 с.
12. Фукидид. История / изд. подг. Г.А. Стратановский, А.А. Нейхард, Я.М. Боровский. Ленинград : Наука, 1981. 543 с.
13. Чеканов Вс. Фемний лад у Візантії в історіографії: проблема «малодослідженості». *Київська старовина*. 2010. № 3. С. 83–90.
14. Rickert Heinrich. Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft. Tuebingen : Verlag von J.C.B. Mohr, 1926. 144 S.

Chekanov V.Yu. "GENERALIZING COGNITION" AS A TOOL FOR SHAPING HISTORICAL SPACE AND TIME

The article is dedicated to the viewing of the issue of generalizing cognition and its role in shaping the contemporary structure of history writing. The evidence of the fact that the usage of geographical and chronological frames in historical research looks like inevitable outcome of historical events' location as a sequence in time within territorial limits isn't totally out of discussion. It's just the result of some coincidence achieved while making particular historical discourse in ancient time. The view point expressed in the article stresses upon the role of transition from concrete to generalized cognition in the process of creation of this discourse. It all took place in the works of Polybius in II cent. b.C.

The fact stated above is the subject of long-time recognition by modern historiography, although the following issue is still out final solution: if Polybius's generalization succeeded, why it never resulted into historiosophical conceptions' creation. It has happened in XVIII cent. in the Western science (France and Germany). The explanation suggested in the article is that ancient knowledge was based upon maximal distance between history and philosophy. The interdisciplinary combination of both within the entire system of humanities has been performed in the end of XIX cent. in the works of Baden Neokantian school philosophers Paul Windelband and Heinrich Rickert. In ancient time the generalization took place with the assistance of categories borrowed from ancient Greek dramaturgy respecting. No philosophical conceptions could be applied. The outcome was that in Polybius's works there was no hint to transition into historiosophical theories. Instead of this, it turned out into the shaping of chronological and geographical coordinate web to make possible the harmonization of maximally widespread material. The shape of its harmonization survived the upcoming epochs as suitable for massive and repeated usage up to date.

Key words: *generalizing, space and time structures, historiography, historiosophy, Polybius.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 008(477):130.2

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.14>

Бичковяк О.В.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

ОСНОВНІ АРХЕТИПИ УКРАЇНСЬКОГО МЕНТАЛІТЕТУ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РЕАЛІЇ СЬОГОДЕННЯ

У статті розглядається проблема складників українського етнічного менталітету та його вплив на сучасні реалії. Розкривається спосіб формування національного менталітету через етнічні архетипи – колективні позасвідомі уявлення, котрі успадковуються біологічно. Визначаються основні домінуючі архетипи української нації та їх прояви в різних історичних моментах. Зокрема, наголошено на архетипах домінування минулого над майбутнім, що проявляється як міфологізація й ідеалізація минулого. Описано архетип особистої свободи, що є проявом славнозвісного «кордоцентризму» та спрямовує українців до діяльності «за покликом серця», утверджує віру у власні сили, здібності й розум і водночас є корінням розбрату та численного плюралізму думок. Розкривається архетип Матері, що спонукає ставати на захист рідної землі, захищати Батьківщину, виявляти до неї відданість і любов, а також проявляється в культурі Богородиці та вірі в її допомогу й омофор. Зауважується, що саме із цим архетипом тісно пов'язане й гендерне питання в Україні. Крім того, акцентується на архетипі долі, який міцно пов'язаний із релігійністю, де доля часто визнається сильнішою за розум. Підкреслюється, що цей архетип також сприяє ірраціональним вчинкам за екстремальних умов. Досліджується й архетип обрядовості, орієнтований на дотримання традицій, які забезпечують комфорт, не вимагаючи творчої активності, налаштовують на збереження сталого та звичного, зручного та зрозумілого, що не дозволяє відмовитися від традицій і звичаїв, котрі не дають змоги рухатися в ногу з часом.

Загалом підсумовується, що український етнічний менталітет сформувався під впливом численних історичних і геополітичних процесів, відрізняється низкою специфічних рис, таких як кордоцентризм, антейзм, емоційність; сентиментальність; чуттєвість і ліризм; працелюбність; гостинність; прагнення до освіти; статичність у сімейних взаєминах; прагнення до духовного життя; повага до старших; мужність; здоровий оптимізм; прагнення до незалежності.

Ключові слова: менталітет, архетип, нація, національний характер, культура, світогляд.

Постановка проблеми. Кілька останніх років Україну «лихоманить». Майдан, Революція гідності, анексія Криму, війна на Донбасі, зміна політичних еліт. Хвиля єдності й патріотичності змінюється хвилею ненависті, розчарування та розколом суспільства на тих, що розуміють фундаментальні цінності й готові їх захищати, і тих, кому «какая разниця». Залишивши дослідження інформаційного простору більш досвідченим аналітикам, спробуємо дати відповідь на запитання: чи є в української нації певні «кнопки» – особливості національного характеру, уміло натискаючи на які, можна викликати певні настрої в суспільстві та змоделювати певні події? Адже історичний, культурний і соціальний шлях українців не міг не відобразитися на характері нації, його мен-

талітеті. А саме менталітет визначає поведінку нації в певних історичних умовах, відповідає за систему цінностей, визначає сутність і форми відносин народу з його соціальним оточенням. Менталітет (від лат. mens (mentis) – розум, мислення, душевний склад) – сукупність соціально-психологічних настанов, автоматизмів і навичок свідомості, які формують способи бачення світу й уявлення людей, що належать до тої або іншої культурної спільноти. І як будь-який соціальний феномен, менталітет історично мінливий, але зміни в ньому відбуваються дуже повільно. Що ж до наукового розуміння, то це спільне «психологічне оснащення» представників певної культури, що дає змогу хаотичний потік різноманітних вражень інтегрувати свідомістю в певне світобачення.

Воно й визначає поведінку людини, соціальної групи, суспільства, унаслідок чого суб'єктивний «зріз» суспільної динаміки органічно включається до об'єктивного історичного процесу. Тобто, досліджуючи менталітет, отримуємо відповіді на багато питань минулого і сьогодення: чому саме так чи інакше розвиваються події, що та як їх провокує. Тому ментальності на всіх рівнях, від ідейно-теоретичного до буденно-емоційного та несвідомого, мають стати невід'ємним компонентом структури історичного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уперше термін «архетип» з'явився в К. Юнга, він же дав детальну характеристику та розробив концепцію виникнення цього поняття. В українському науковому полі архетип і ментальність постали об'єктом досліджень лише в 90-і роки ХХ ст. з приходом незалежності з метою необхідності в основному відрізнити погляди українських і російських філософів на цю проблему, хоча психологія українського етносу, «дух народу», «національний характер» та інші зв'язані з ментальністю категорії давно були в центрі уваги мислителів минулого. Ці дослідження почали Д. Антонович, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, О. Потебня, В. Липинський, І. Старовойт, М. Холод, Б. Цимбалістий, Д. Чижевський та ін. У цьому процесі велика роль передусім належить українським філософам, які займалися пошуками власного ідеалу національної ментальності, окреслювали межі національної ідентичності, визначаючи для цього національні культурно значущі символи, концепти. Таким культурно значущим концептом для українців є серце як символ-образ, що червоною ниткою проходить крізь усю українську мистецьку творчість, педагогіку, освіту, починаючи від Г. Сковороди, П. Юркевича й закінчуючи Т. Шевченком, М. Гоголем, Л. Українкою, П. Кулішем, О. Довженком, В. Сухомлинським, В. Підмогильним, В. Стусом, О. Олесем, М. Костомаровим.

У сучасній українській культурі проблему архетипу й національної ментальності досліджували О. Гордійчук [1], Г. Смітюх, Н. Бакланова, М. Міщенко [8], О. Стражний [10], Ю. Мединська [6], Н. Ковтун [4], О. Донченко [3], І. Грабовська [2].

Постановка завдання. Стаття має на меті дослідити риси українського національного менталітету та його зв'язки з колективними народними архетипами, а також виділити ті, які найбільш яскраво проявляються в сучасних реаліях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для розуміння та прогнозування тих чи інших історичних або політичних подій потрібно вивчати й

досліджувати саме менталітет нації. Культурологи стверджують, що соціальні перетворення призводять до зміни менталітету, тому це повільний процес. Загалом менталітет стійкий і консервативний. Він зберігається майже в одному й тому самому вигляді протягом цілих історичних епох. Трансформація його відбувається лише внаслідок значних соціальних і культурних змін, потрясінь чи революцій. Менталітет входить до структури індивідуальної психіки людини в процесі її залучення до цієї культури. Тому в ментальності суспільне й індивідуальне завжди зливаються і стають нероздільними: менталітет народу є водночас і ментальністю його окремих представників. Він укорінюється в підсвідомих глибинах людської психіки. І ці характерні риси та особливості українського менталітету зумовлені низкою чинників: 1. Географічним і геополітичним становищем: між Заходом і Сходом. Саме це зумовило двоїстість української ментальності, їй притаманне поєднання індивідуалізму, характерного для західної орієнтації, і східної чуттєвості та емоційності. 2. Домінуючим впливом двох історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського та козацького. 3. Багатотисячовою відсутністю власної держави. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній ментальності як трагедія людини, яка є хазяїном землі (у розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою тощо), але через дію зовнішніх сил не може бути вільним господарем. Саме із цього кореня проростають примирення з негативними явищами, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності. 4. Тривалою роз'єднаністю українських земель. Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших держав вплинуло на культуру, традиції, побут українців. Саме це є основою такої риси сучасної української ментальності, як відсутність почуття національної єдності. 5. Нашаруванням «радянської» ментальності: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, про людське око, напоказ, головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості – відчуття власної нездатності через некомпетентність і непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність і хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на вирішення проблем ззовні, на чинось гуманітарну допомогу [6].

Порівнюючи дві народності, М. Костомаров називає такі українські характерні риси: 1) українець вище за все цінує окрему людину, ніж загальне; у росіян же панує загальне (Бог, цар) над індивідом; 2) в Україні люди звикли з давніх-давен чути в себе чужу мову, вороже до іноземців вони ставилися в разі кривдження своїх святинь; росіяни ж «нетерплячі» до «чужих» віросповідань, звичаїв тощо, до яких вони ставляться з презирством; 3) українці намагалися «одухотворити» весь світ; російський народ – «матеріальний»; 4) українець любить природу, тому українська поезія невідривна від природи, вона оживляє її; росіянин мало цінує природу; 5) любов до жінки – духовна в українців і матеріальна в росіян; 6) в українців неможливо, щоб з'явився якийсь розкол із причин обряду, букви, їхня релігійність – внутрішня; увага росіян у релігії спрямована на зовнішнє, на форму [6, с. 138]. Д. Чижевський у роботі виокремлює такі характерні риси менталітету українського народу: по-перше, безумовною рисою психологічного складу українця є – емоціоналізм і ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народного життя й обрядовості; одним із боків емоціоналізму є й своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів «артистизму» української вдачі. Поряд із цими рисами стоять індивідуалізм і прагнення до свободи в різних розуміннях цього слова. Поряд із цими двома основними рисами стоїть третя – неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні.

Перейдімо до самого осердя національного менталітету – архетипів. Загалом, аналізуючи праці більшості дослідників, можна зауважити, що найчастіше вони визначають такі архетипи українського менталітету:

Архетип домінування минулого над майбутнім. Часто можемо спостерігати цей феномен, що проявляється як міфологізація та ідеалізація минулого. Знати, поважати свої героїв і віддавати шану своїм героям – це чудово. Гідно визначати історично важливі дати – теж. Та, напевне, ще більш важливим для України було б проаналізувати більшість трагічних історичних подій і зробити належні висновки. І на уроках історії на конкретних прикладах розповідати учням, як варто чи як не варто вчиняти, щоб не отримувати такі страшні та болючі уроки. Саме із цього архетипу й «ростуть ноги» нетерпимості й відсутності толерантності до нововведень, неприйняття реформ, саме тому будь-які суспільні зміни так важко втілюються в українському суспільстві. Архетип домі-

нування минулого над майбутнім виражається через символіко-тематичний ряд: дім-поле-храм [7]. Образ поля є образом рідної землі – матінки-України, а отже, і рідним домом. Архетип землі в українському менталітеті відповідає аграрним початкам української цивілізації, господарським структурам землевлаштування, обрядово-календарним циклам сільського життя, кам'яним і курганним пам'яткам освячення землі. Рідна земля залишається полем життя, материнським народженням усього живого. Уважалось, що земля зберігає й передає українцям силу і славу предків [8]. Ось чому проблема врожайності й догляду за землею для селян-трудівників є провідною.

Архетип особистої свободи. Хтось зазначає, що саме цей архетип «спрямовує українців до діяльності «за покликком серця», утверджує віру у власні сили, здібності й розум». Але скоріше це саме те, що є корінням розбрату та численного плюралізму думок, суб'єктивізму та невміння єднатися навіть за критичних для держави обставин. Це саме те, що іноді межує з анархізмом і всездозволеністю, це той принцип, який часто є причиною відмежування від соціуму, від його основних проблем і певним відстороненням від історичних і політичних процесів. Він водночас як щеплення проти нав'язаного кимось авторитету, проти чужої думки. Цей архетип хотілося б виділити особливо, бо, здавалося б, саме він мав би спрацьовувати в разі з «інформаційним зомбуванням». Але, на жаль, як бачимо, не спрацьовує. Точніше, не завжди й не в усіх, бо, попри наявність особистої свободи, потрібна ще й наявність критичного мислення. А з ним сьогодні – біда.

Архетип Матері. В Україні завжди було особливе ставлення до жінки-матері. Це той самий архетип, що спонукає ставати на захист рідної землі, захищати Батьківщину, виявляти до неї відданість і любов. У релігійній традиції це проявляється в культі Богородиці та вірі в її чудесну допомогу й омофор. Але оця жінка-Матір завжди виконує певну прикладну функцію – вона берегиня, передусім турботлива матір. Але саме цим образом і «затерте» питання гендеру в українському суспільстві: культ жінки-Матері є, а самої жінки немає. Будемо відвертими: насправді в суспільному житті ми часто бачимо певне упередження щодо жінок на керівних і політичних посадах, хоча тенденція починає змінюватися.

Архетип долі. Саме за цим архетипом, що міцно пов'язаний із релігійністю, доля часто визнається сильнішою за розум. Цей архетип також сприяє ірраціональним вчинкам за екс-

тремальних умов і виправдовує пасивність у повсякденності, мовляв, у світі все відбувається так, як має бути, за законами долі та волі божої. Саме із цим архетипом пов'язано безліч приказок і прислів'їв в українському фольклорі, мовляв, від долі не втечеш, не відкупишся.

Архетип обрядовості. Орієнтований на дотримання традицій, які забезпечують комфорт, не вимагаючи творчої активності, налаштовують на збереження сталого та звичного, зручного та зрозумілого. Але це також і те, що не дозволяє відмовитися від традицій і звичаїв, що вже віджили себе й часто не дають змоги рухатися в ногу з часом. Найяскравішою ілюстрацією обрядового архетипу є віра в прикмети, міцно пов'язана з місцевими звичаями того чи іншого регіону, що переважно сягає своїм корінням періоду язичництва.

Саме архетипи спричиняють специфічну поведінку нації, її емоційно-чуттєві реакції та стереотипи поведінки.

Висновки. Менталітет української нації формують основні архетипи, що утворювались протягом тривалого історичного періоду під дією різних геополітичних процесів і проявляють себе у вигляді таких основних рис:

– кордоцентризм або емоційне сприйняття дійсності, дуже часто поєднане з релігійністю й толерантністю. Є проявом архетипу особистої свободи, виступає як здатність до сприйняття навколишнього світу через серце, яке постає особливим

цілісним світом, центром фізичного, душевного й духовного життя людини; тому часто вчинки українців можна охарактеризувати як алогічні, такі, що є поза межами позиції «чуттєве – раціональне»;

– антеїзм. Пов'язаний одразу з кількома архетипами: архетипом Матері та архетипом обрядовості, адже українці та проукраїнські племена були з найдавніших часів землеробами й вели осілий спосіб життя. Тому й сьогодні в характері нашої нації відчувається постійний нерозривний зв'язок із рідною землею, яка постає необхідною передумовою культурних розбудов. Невипадково й сьогодні в парламенті та суспільстві точаться баталії щодо доцільності відкриття вільного ринку землі. Земля є прообразом Матері-годувальниці, концентрацією кращих рис усього роду, символом вкоріненості людини у світі. І природно, що ставлення до землі як до товару викликає підсвідомий опір в української нації;

– екзистенційно-особистісний світогляд. Проявляється в індивідуалізмі та волелюбності, заглибленості у світ особистих переживань і визнанні плюралізму реальності. А також його можна описати такими словами, як чуттєвість, ліризм, працелюбність, гостинність, прагнення до освіти, прагнення до духовного життя, здоровий оптимізм, прагнення до незалежності. Водночас це й взаємне нерозуміння, схильність до анархізму, неузгодженість між словом і ділом, невизначеність, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм.

Список літератури:

1. Гордійчук О.О. Архетипи української ментальності: соціально-філософський аналіз. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Серія «Філософські науки».* № 1 (84). С. 15–19.
2. Грабовська І. Українська ментальність крізь призму ХХ століття. *Пам'ять століть.* 2000. № 1. С. 3–13.
3. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення) : монографія. Київ : Либідь, 2001. 334 с.
4. Ковтун Н.М. Архетип культурного героя в українській духовній традиції: історико-філософський контекст : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 09.00.05 / Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Київ, 2008. 20 с.
5. Кримський С.Б. Архетипи української ментальності. *Проблеми теорії ментальності.* Київ : Наукова думка, 2006. 405 с.
6. Медінська Ю.Я. Фемінні архетипи українського етносу. Тернопіль : ТНЕУ, 2006. 202 с.
7. Менталітет українців та основні детермінанти його становлення. URL: https://pidruchniki.com/1529052756996/kulturologiya/mentalitet_ukrayintsiv_osnovni_determinanti_yogo_stanovlennya.
8. Міщенко М. Українські національні архетипи: від колективного несвідомого до усвідомленої національної ідентичності. URL: <http://www.kpi.kharkov.ua/archive/Articles/etic/Mishhenko-M.M.-Ukrayinski-natsionalni-arhetypu.pdf>.
9. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / післямова О. Мишанича. Київ : АТ «Обереги», 1992. 312 с.
10. Стражний О.С. Український менталітет: ілюзії, міфи, реальність. Київ : Книга, 2008.

Bychkoviak O.V. MAIN ARCHETYPES OF THE UKRAINIAN MENTALITY AND THEIR IMPACT ON THE REALITY OF THE TODAY

The article describes the problem of constituents of Ukrainian ethnic mentality and its influence on modern realities. A way of forming a national mentality through ethnic archetypes is revealed – collective, unconscious ideas that are inherited biologically. The main dominant archetypes of the Ukrainian nation are determined and their manifestations at different historical moments. In particular, the archetypes of the domination of the past over the future are emphasized, manifesting as mythologization and idealization of the past. The archetype of personal freedom is described, which is a manifestation of the notorious “cordocentrism” and directs Ukrainians to work “at the call of the heart”, affirms belief in their own powers, abilities and reason, and at the same time is the root of discord and numerous pluralism of thoughts. The archetype of the Mother is revealed, which urges her to stand up for the protection of her native land, to protect her Motherland, to show her devotion and love, and also to manifest herself in the cult of the Virgin Mary and her belief in her help and omophor. It is noted that the gender issue in Ukraine is closely linked to this archetype. It also focuses on the archetype of fate, which is strongly linked to religiosity, where fate is often recognized as stronger than reason. It is emphasized that this archetype also promotes irrational actions under extreme conditions. The archetype of rituals, focused on keeping traditions that provide comfort, without requiring creative activity, are set to preserve a stable and habitual, comfortable and understandable, which does not allow to abandon traditions and customs that do not allow to keep up with the times.

It is summarized that the Ukrainian ethnic mentality was formed under the influence of numerous historical and geopolitical processes and is characterized by a number of specific features, such as: cordocentrism, anteism, emotionality; sentimentality; sensuality and lyricism; diligence; hospitality; the desire for education; static in family relationships; aspiration for spiritual life; respect for the elders; courage; healthy optimism; striving for independence.

Key words: *mentality, archetype, nation, national character, culture, outlook.*

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФІЇ

УДК 122/129: 022.33

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.15>**Тарасюк Л.С.**

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

ДІАЛЕКТИКА ЦІЛІСНОСТІ В ІСТОРІЇ ФІЛОСОФІЇ

Мета дослідження – здійснити ретроспективний аналіз діалектики цілісності; розкрити, що пріоритет цінностей зумовлюється світоглядною культурою людини; обґрунтувати діалектику цілісності, що є необхідним моментом буттєвих змін. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, об'єктивності, системності, філософсько-історичного аналізу. Наукова новизна полягає у філософсько-антропологічній концептуалізації діалектики цілісності як чинника стабілізації людського буття і його креативної дестабілізації задля самореалізації людини в сучасних ускладнених соціокультурних контекстах. Обґрунтовано варіативність методологічних позицій і, відповідно, осмислення не лише самої сутності людської цілісності, її діалектики, а й багатогранності способів її осягнення. Розкрито багатомірність цілісності в її історичних, соціальних, філософсько-антропологічних, культурологічних вимірах. Діалектика цілісності розкривається як категорія буття людини в її цілісності духовно-душевного-тілесного. У суспільстві цілісність людини проявляється в її комунікативності та впливі на довколишній світ. Здійснено багатомірний розгляд людини, її природного й соціального буття, основ становлення цілісності особистості. Проаналізовано соціокультурний і філософсько-антропологічний підхід до цілісності як одного з адаптаційних механізмів у подоланні конфліктів, зовнішніх і внутрішніх у сучасному суспільстві ризику.

Результати наукового дослідження дають змогу запровадити новий філософський підхід до осмислення поняття цілісності як соціокультурної проблеми й розширити діапазон досліджень, предметом яких стає людина, що відновлює цілісність у вимірах буття. У результаті теоретичних пошуків отримано висновки й положення, які мають практичну цінність для саморозгортання цілісності особистості. Вони можуть бути рекомендовані для розроблення стратегій формування громадянського суспільства й інститутів соціального партнерства та соціальної відповідальності в Україні.

Ключові слова: діалектика, цілісність, людина, буття, суспільство, філософсько-історичний аналіз.

Постановка проблеми. В умовах сучасної соціокультурної реальності, коли попередні світоглядні ідеали втратили своє значення, а суспільство має величезну потребу в нових ціннісних настановах, дослідження проблеми цілісності особистості має вагоме значення. Радикальні зміни, що відбуваються в сучасній культурі, відкриття нових перспектив людини, ускладнення моделей її життєтворчості супроводжуються фрагментаризацією її буття, яке втрачає свою цілісність. Прискорення процесів глобалізації є викликом для сучасної людини, яка постійно втрачає й відтворює свою ідентичність. У цій ситуації актуалізується питання про цілісність людини у мінливому світі, що є викликом сучасній філософській антропології й потребує верифікації її методологічних положень і світоглядних орієнти-

рів. Для більш повного осягнення поняття «цілісність» розглянемо його діалектику. Цілісності притаманна універсальність, категорії є формами відображення в мисленні універсальних законів об'єктивного світу. Цілісність можна уявити як кристал, грані якого є діалектичними категоріями. Пари діалектичних категорій протилежні, але водночас усі категорії взаємодоповнюють одна одну. Буття характеризується живою рухливістю, переходами, протилежностями. Мислення відображає всезагальні риси, відносини, зв'язки розвитку буття. Це відображення проявляється в основних законах діалектики. Проте складність універсальних зв'язків не вичерпується трьома основними законами діалектики. Крім них, діалектика поєднує в собі й неосновні закони, зміст яких полягає у співвідношенні певних категорій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В історії розвитку та становлення особистісного й соціокультурного буття людини досягнення цілісності пройшло досить складну еволюцію. Центральним поняттям досліджень цілісності людини зробили такі вчені, як Платон, М. Бердяєв. Платон назвав любов жагою цілісності та прагненням до неї. М. Бердяєв зазначив, що кожна людина сумує за своєю цілісністю. На думку Платона, через любов чоловіка й жінки долається розрив і відчуженість у бутті людини. Сучасні філософи І. Лоський, О. Лосєв, І. Пригожин розкривають ідею цілісності особистості через інтуїцію та інтуїтивне споглядання (І. Лоський, О. Лосєв); концепцію синергетики й самоорганізації (І. Пригожин). Д. Бом, Н. Вінер, І. Пригожин, С. Гроф, В. Франкл, П. Берже, І. Помо, К. Відаль та інші зазначають, що будь-які підходи до дослідження проблем людини як багатопланової системи повинні нести в собі цілісний підхід. Темі цілісності присвячені роботи таких учених: С. Франка, В. Зеньковського, С. Левицького, М. Лоського, І. Євламписва, Б. Ємельянова, А. Галактіонова. Названі вчені визначають цілісність як самовдосконалення, саморозвиток, наповнення сенсом свого буття через розкриття своєї внутрішньої людини. Оскільки одним із ключових понять, що відображає основний сенс цілісності, є соборність, то важливу роль у дослідженнях відіграли концептуальні викладки М. Бердяєва, В. Соловйова, П. Флоренського, І. Вошиніна, П. Тулаєва, А. Гулиги, В. Сагатовського, П. Гайденко, С. Хоружого. Принцип цілісності як основоположний поданий у роботах слов'янофілів, а також ідеологів, космістів, символістів.

Шлях філософського осмислення цілісності від ідеї трансцендентального до онтологічного горизонту наведений у роботах Е. Гуссерля, М. Гайдегера, М. Шелера, Х. Плеснера, М. Мерло-Понті, М. Мамардашвілі. Значне поле дослідження присвячене соціально-когнітивному й диспозиційному аспектам становлення цілісності особистості (Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей, Х.-Г. Гадамер, П. Рікер). Психоаналітичний аспект проблеми виражений у роботах З. Фрейда, К. Юнга, Е. Фромма, А. Адлера, В. Франкла, К. Хорні, С. Грофа, Е. Еріксона, Г. Салівана.

У вітчизняній філософії є низка важливих досліджень цілісності людини. Насамперед це дослідження проблеми духовного, зосередженого на принципах духовно-матеріальної єдності світу, цілісності людського буття, що відтворюють динаміку процесу становлення ноумену духовності

(В. Бех, І. Степаненко), наголошують на діяльній природі суб'єктивованих та об'єктивованих форм духовності саме через цілісність (С. Кримський). Сучасний вітчизняний учений В. Калуга в наукових розвідках обґрунтовує: щоб стати цілісним, потрібно позбутися, а не набути. Тобто цілісна людина відновлює сповна свою природу, позбуваючись усього привнесеного в неї як надлишкового: від внутрішньої дезінтеграції до концентрації на власній цілісності.

Постановка завдання. Мета публікації – з огляду на історичний досвід, здійснити діалектичний розгляд цілісності в буттєвих вимірах сучасної людини та її практиках самовизначення, саморепрезентації та уявлення себе іншою з урахуванням реалій суспільства ризику.

Виклад основного матеріалу дослідження. Діалектика є сучасною загальною теорією розвитку всього суцього, яка адекватно відображає його еволюцію в законах, категоріях і принципах. Розвиток – це закономірна якісна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, яка має незворотний і спрямований характер. Це – загальна властивість матерії, її найважливіша ознака. Розвиток – це насамперед зміна, рух, але не будь-яка зміна є розвитком. У процесі розвитку створюється нове, необхідне, здатне до саморуху, самовідтворення. Саморух і саморозвиток – важливі моменти діалектики як теорії розвитку. Саморозвиток «генетично» виростає з саморуху як невід'ємного атрибута матерії. Саморух відображає зміну явища, речі під дією внутрішніх суперечностей, їм притаманних. Рух – це будь-яка зміна, це внутрішньо пов'язана єдність буття й небуття, тотожності й відмінності, стабільності й плінності, того, що зникає, з тим, що з'являється. Тому розвиток можна вважати вищою формою руху. Діалектика як теорія розвитку опирається на такі фундаментальні поняття, як зв'язок, взаємодія, відношення. Поняття зв'язку є одним із найважливіших у діалектиці. Для розуміння діалектики як теорії розвитку важливим є поняття взаємодія, що відображає процеси взаємовпливу різних об'єктів один на одного. Г. Гегель стверджував, що взаємодія постає «взаємною причинністю» взаємно зумовлених субстанцій [3, с. 135].

Категорії – це універсальні форми людського мислення. Для діалектики характерним є формування парних категорій, які відображають «протилежні», «полярні» сторони цілісних явищ. Серед розмаїття зв'язків реального світу філософське пізнання виділяло різні типи всезагальних зв'язків. Поняття про такі зв'язки можуть бути

об'єднані у дві групи категорій. Наведемо коротку характеристику цих категорій. Перша група поєднує детермінаційні зв'язки. До неї належать категорії: «сутність – явище», «причина – наслідок», «необхідність – випадковість», «можливість – дійсність». Другу групу становлять категорії, що відображають «організацію», «побудову буття». Це такі категорії, як «одиничне – загальне», «форма – зміст», «частина – ціле» тощо. У діалектичних категоріях простежується цілісність.

Цілісність можна визначити як максимальний прояв якостей людини, яка дає змогу реалізовувати себе й створювати власну реальність. Знання, які набуває людина, нікуди не зникають, а трансформуються в мудрість. Це нагадує нам про один із діалектичних законів: взаємний перехід кількісних змін у якісні. Щоб з'ясувати сутність закону взаємного переходу кількісних змін у якісні, його прояви й діяння, необхідно розкрити зміст таких категорій, як якість, кількість, властивість, міра, стрибок. Якість – це тотожна буттю визначеність. Якщо річ утрачає визначеність, то вона втрачає і свою якість. Однак таке визначення ще не дає повного уявлення про якість речі. Розрізняють якість як безпосередню визначеність, що сприймається органами чуття, і якість як сукупність суттєвих властивостей речі, що сприймається опосередковано через мислення, абстрагування. Якість і відчуття – це одне й те ж, уважав Л. Фейербах. Властивість як категорія визначає одну зі сторін речі. Якість речі визначається виключно через її властивості. Між властивістю і якістю існує діалектичний взаємозв'язок. Поняття якості в буденному й філософському розумінні не збігаються. Отже, є така якість, яка сприймається відчуттям (може йтися про відчуття несуттєвих властивостей предмета), і якість як філософська категорія, котра означає сукупність суттєвих властивостей предмета, з утратою яких предмет неодмінно втрачає свою визначеність. Суттєві властивості речі не сприймаються на рівні відчуттів, бо є результатом теоретичного узагальнення. Г. Гегель стверджував, що якість – це «сутнісна визначеність» [3, с. 205]. Кількість – філософська категорія, що відображає такі параметри речі, явища чи процесу, як число, величина, обсяг, вага, розміри, темп руху, температура тощо. За висловлюванням Г. Гегеля, кількість – це «визначеність у межах цієї якості» [3, с. 205]. Спочатку кількісні зміни не зачіпають якості предмета, і тому на це не завжди звертають увагу, зауважує Г. Гегель [3, с. 206]. Якісні зміни, що відбуваються в об'єктивному світі, здійснюються лише на підставі кількісних змін. Іншого шляху до появи нового просто не існує.

У гегелівській філософії взаємоперехід кількісних змін у якісні постає як закон мислення, логіки. Однак сутність цього закону й полягає в тому, що він має стосунок не лише до мислення, логіки, а й до самої дійсності, її розвитку. Кожний перехід кількісних змін у якісні означає водночас і перехід якісних змін у нові кількісні зміни. Зміна буття – сутність не лише переходу однієї величини в іншу, а й перехід якісного в кількісне й навпаки. Проводячи аналогію, можна зазначити, що набуття цілісності особистості відбувається через кількісні зміни, які трансформуються в якісні. Єдність, взаємозв'язок і взаємозалежність якості й кількості виявляються в понятті «міра». Будь-який предмет, явище, процес мають свою міру, тобто якісно-кількісну визначеність. Міра – це межа кількісних змін, у якій предмет залишається тим, чим він є, не змінюючи своєї якості як сукупності корінних його властивостей. Порушення міри предмета зумовлює перехід в інше. Стара якість зникає, а нова виникає. Разом із тим виникає й нова міра. Так відбувається розвиток усього суцього.

Важливою категорією в розумінні закону взаємного переходу кількісних змін у якісні є стрибок. У діалектиці взаємозв'язку кількісних і якісних змін стрибок означає перехід від старої якості до нової. Перехід від старої якості до нової є переломом у розвитку, переривом неперервності. Категорія стрибка дає уявлення про момент або період переходу до нової якості. Момент стрибка є й переходом, і набуттям нової якості, що цілеспрямовано веде людину до своєї цілісності, до свого духовного «Я», до свого онтологічного сутнісного ядра.

Отже, закон взаємного переходу кількісних змін у якісні конкретизується через низку категорій (якість, кількість, властивість, міра, стрибок), котрі дають цілісне уявлення про його зміст як загального закону розвитку. Цей закон розкриває внутрішній механізм переходу до нової якості в будь-якій сфері об'єктивної дійсності, відповідаючи на запитання, як, яким чином відбувається розвиток і рух усього суцього. Свою цілісність особистість набуває через переходи кількісних змін у якісні, що дає їй можливість усе більш повного саморозгортання своїх здібностей і можливостей. Цілісна, цілеспрямована людина нагадує нам про основу, начало, тобто принцип, що є підґрунтям внутрішнього переконання людини. Аналізуючи діалектичні категорії, можна провести аналогію: важливим принципом набуття цілісності є розвиток, саморозвиток, саморозгортання особистості. У цьому процесі можна спостерігати всі дії діалектичних законів і категорій. Як бачимо, у філо-

софському розумінні основні закони діалектики й постають як основоположні, фундаментальні принципи й буття, й усвідомлення об'єктивної дійсності. Тому можна зазначити, що до розуміння проблем необхідно залучати принцип причинності, системності та цілісності. У більш широкому тлумаченні це й принципи відображення, історизму, матеріальної єдності світу, практики, невечерності властивостей матерії тощо.

З'ясовуючи закони діалектики, ми користувалися такими поняттями, як зв'язок, взаємодія, відношення, кількість, якість, властивість, міра, стрибок, відмінність, суперечність, протилежність, антагонізм, заперечення тощо. Ці поняття в діалектиці базові й мають статус категорій. Що відображають такі категорії? Що це дає нам для осягнення поняття цілісності? У категоріях діалектики відображаються найбільш загальні суттєві ознаки, зв'язки, властивості, відношення речей, що мають місце в об'єктивній дійсності. Ці загальні ознаки з'ясовуються людьми в процесі пізнання, їхньої предметно-практичної діяльності, і це має для людини вагоме значення. Людина може висловити свої думки багатьма способами (звуками, малюнками, знаками, фарбами, мімікою, жестами, готовими виробами тощо). Однак універсальним засобом вираження думки є мова, чим духовно багатша людина, тим багатшою, розвиненішою, виразнішою є її мова, і, навпаки, виразна, розвинена мова свідчить про розвиненість самої людини, про що й зазначали мислителі різних епох. Мислення людини – це процес відображення світу в поняттях, категоріях, судженнях, умовиводах, концепціях, теоріях і відповідність цьому у своєму бутті. І це відображення тим багатше, чим більше є понять категорій, слів, що мають узагальнення. Тому більш досконала узагальнювальна мова є свідченням більш розвиненого, обдарованого народу. Що становлять категорії? Категорії – це універсальні форми мислення, форми узагальнення реального світу, у котрих знаходять своє відображення загальні властивості, риси й відношення предметів об'єктивної дійсності. Для більш конкретного розуміння цього питання варто розкрити сутність процесу абстрагування, що є підґрунтям створення таких категорій.

У категоріях діалектики фіксується, відтворюється загальне в речах. Категорії є результатом дуже високого рівня процесу абстрагування. У них фіксується не просто загальне, а найзагальніше. Скажімо, у такій категорії, як матерія, відображаються найбільш загальні властивості

навколишньої дійсності. Шляхом абстрагування в процесі пізнання від конкретних властивостей і концентрації уваги на більш загальних аж до найзагальніших і встановлюється така найзагальніша категорія, як «матерія». Ось приблизний шлях такого абстрагування: слово «троянда» (має конкретну визначеність). Далі долучаємо слово «квітка». Воно охоплює всі квіти, що є в дійсності. Слово «рослина» містить у собі весь рослинний світ і є більш широкою абстракцією. На цьому шляху більш загальним буде поняття «живе», яке охоплює не лише весь рослинний світ, а й тваринний. Поняття «живе» має вже дуже високий рівень абстрагування. І, нарешті, поняття «матерія» фіксує в собі найзагальніше, бо в ньому зібрано все те, що існує об'єктивно, тобто поняття «матерія» має найвищий рівень узагальнення й тому має статус категорії. Ці приклади засвідчують, що все у світі перебуває в універсальній цілісності, сама людина від своєї первопричини також є цілісною. Світ хаосу намагається розщепити індивіда, але завдання людини саме набутти та зберегти свою неповторну й унікальну цілісність і здійснити своє вище призначення в цьому світі.

Кожна наукова галузь має свій понятійний апарат. Однак, на відміну від категорій діалектики, він може бути застосований лише до конкретної галузі знань. Скажімо, економічна наука має такі поняття, як «вартість», «прибуток», «товар», «ціна» тощо. Категорії діалектики можуть бути застосовані в процесі пізнання в будь-яких сферах дійсності, оскільки вони фіксують найзагальніше в усіх речах, явищах і процесах об'єктивного світу. Вони мають статус всезагальності. Із цього випливає методологічне значення категорій у процесі пізнання різних сфер дійсності. Категорії діалектики виробляються в процесі суспільно-історичної практики людини й відображають об'єктивну дійсність у певних конкретно-історичних умовах. Зі зміною умов у процесі розвитку суспільної практики, знань змінюється й наше уявлення про зміст діалектичних категорій. Вони збагачуються, наповнюються новими відтінками. Кожний предмет, річ, явище становлять єдність одиничного, загального й особливого. Категорії одиничного, особливого й загального мають вагоме значення в процесі пізнання. Вони відображають його рух, логіку, послідовність. Процес пізнання є сходженням від одиничного до особливого й від особливого до загального – це неминучий об'єктивний закон пізнання [9, с. 165].

Підсумовуючи, можемо зазначити, що категорії діалектики – універсальні логічні форми мислення, у яких відображаються загальні зв'язки,

властивості й відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності. У категоріях сконцентровані досвід і предметно-практична діяльність багатьох поколінь людського суспільства. Усі категорії діалектики можна поділити на два види: субстанційні й співвідносні. Ідеться про категорії як загальні поняття, котрі вживаються окремо, безвідносно до інших. До таких категорій належать категорії: «матерія», «простір», «час», «стрибок», «міра», «суперечність» тощо. Вони фіксують певні загальні властивості об'єктивної дійсності, але не надають безпосереднього уявлення про зв'язки цих категорій з іншими. Стосовно ж категорій співвідносних, то вони є органічно пов'язаними одна з одною, у процесі пізнання передбачають одна одну; з'ясувавши одну, не можна не враховувати іншу. До таких категорій зараховують «сутність» і «явище», «форму» і «зміст», «можливість» і «дійсність», «частину» і «ціле» тощо. Зв'язки між ними об'єктивні, суттєві, внутрішні, загальні й повторювані. Тобто якщо йдеться про форму, то вона неминуче передбачає і зміст; якщо ми з'ясували сутність, то лише шляхом вивчення (аналізу) явищ; якщо ми маємо наслідок, то варто з необхідністю шукати його причину. Для пізнання змісту речі, її сутності, причин існування немає іншого шляху, крім пізнання її форми, конкретних проявів, наслідків тощо. Отже, співвідносні категорії діалектики надають уявлення про закономірні, необхідні зв'язки між ними як результат відображення необхідних зв'язків, що існують в об'єктивній дійсності.

Висновки, що впливають з вищевикладеного, можна звести до кількох основних положень. Через діалектичні закони й категорії можна простежувати цілісність і людини, і її буття. Діалектика як загальна теорія розвитку дає ключ до розуміння його сутності, відображає реальні процеси в природі, суспільстві й мисленні такими, якими вони є в дійсності. Оскільки весь навколишній світ перебуває в русі, зміні й розвитку, діалектика в основі неминуче має виходити із цієї загальності. Вона й відтворює в мисленні всі процеси дійсності в узагальненій формі з урахуванням їх суперечливості, змін, плинності, взаємопереходів, становлення нового. Тому діалектика й має категорійний апарат, закони й принципи, котрі адекватно відображають у мисленні зміни й взаємопереходи, оскільки самі є рухливими та змінними. Без розуміння цього, без урахування діалектики суперечностей і рушійних сил розвитку в будь-яких природних і суспільних системах об'єктивної дійсності істинне пізнання неможливе.

У своєму розвитку людство нагромадило величезний досвід узагальнення об'єктивної дійсності, що дало змогу розкрити її закони, виділити категорійний апарат для з'ясування сутності речей, виробити методи й форми пізнання, показати всю складність і діалектичну суперечливість пізнання. Тому теорія пізнання не може не бути діалектичною, не може обійтися без законів діалектики, її категорій і принципів. Іншими словами, закони, категорії та принципи діалектики є водночас і законами, категоріями й принципами самої теорії пізнання.

У наш стрімкий час як ніколи необхідна нестандартність, гнучкість мислення, рухливість понять, що здатні відтворити в мисленні таку рухливість в об'єктивній дійсності, бо консерватизм думки, схильність до застарілих понять є серйозним гальмом на шляху пізнання світу, що змінюється. Діалектика як логіка мислення цілком відповідає цим вимогам сучасності. Вона є логікою узагальнення світу, переходу від незнання до знання, від явища до сутності, від сутності одного порядку до сутності більш високого тощо. Діалектика як логіка відтворює в мисленні процес пізнання в усій його складності й суперечливості, взаємопереходах протилежностей. Тому сама логіка не може не бути діалектикою. Закони діалектики відображають те, що є в самій дійсності. Вони становлять основний зміст об'єктивної діалектики, яка виявляється в мисленні людини й становить основний зміст суб'єктивної діалектики. Звідси випливає, що закони діалектики, закони пізнання й закони мислення не можуть бути різними. Вони є однако-вими, єдиними, тотожними й відтворюють лише різні аспекти діалектики: онтологічний, логічний і гносеологічний. Г. Гегель зазначив, що загадковість значення категорій народжує діапазон уявлень про роль категорій. Філософ обґрунтував так: «Діалектикою ж ми називаємо вищий розумний рух, у якому такі, які здаються безумовно розділеними, моменти переходять один в одного завдяки самим собі, завдяки тому, що вони суть, і припущення їх роздільності знімається. Діалектична іманентна природа самого буття і ніщо в тому і є, що вони свою єдність – становлення – знаходять як свою істину» [9, с. 533].

Отже, класифікація категорій з підстав діалектики цілісності, визначеності, обумовленості свідчить про багатоаспектність значення категорій у площині історико-філософського аналізу. Вони постають як відображення об'єктивної дійсності, демонструючи своє онтологічне значення. Категорії розглядають як інструментарій проекту-

вання бажаної визначеності й обумовленості нової єдності (цілого і його частин), і в цьому є їх практиологічна цінність. Сутність кожної діалектичної категорії є своєрідною гранню цілісності, можна сказати, її якістю. Категорії взаємопов'язані між собою й за певних умов переходять одна в одну: випадкове стає необхідним, одиничне – загальним, кількісні зміни тягнуть за собою зміни якості, наслідок перетворюється на причину тощо. Цей плінний взаємозв'язок категорій є узагальненим відображенням взаємозв'язку явищ дій-

сності. Усі категорії є категоріями історичними, так що не існує й не може існувати якої-небудь однієї нерухомої системи категорій, наданої раз і назавжди. У зв'язку з розвитком мислення й науки виникають нові категорії (наприклад, «інформація»), а старі наповнюються новим змістом. Будь-яка категорія в реальному процесі людського пізнання, у науці існує тільки в системі категорій і через неї. Взаємодія категорій свідчить про універсальність світу, його зв'язків, а тому й про цілісність людини й буття.

Список літератури:

1. Бердяев Н. Самопознание. Харьков, 1998. 624 с.
2. Беляев И.А., Максимов А.М. Целостность и свобода человека : монография. Екатеринбург : Дом издательства Уральского университета, 2004. 180 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук : в 3 т. Москва : Просвещение, 1974. Т. 1 : Наука логики. 452 с.
4. Гегель, Г.В.Ф. Феноменология духу. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 494 с.
5. Кант И. Критика чистого разума. Київ : Юниверс, 2000. 736 с.
6. Лосев А.Ф. Платон и Аристотель. Москва, 1994.
7. Малахов В. Етика спілкування : навчальний посібник. Київ : Либідь, 2006. 400 с.
8. Малахов В. Право бути собою. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2008. 336 с.
9. Надольний І.Ф., Андрущенко В.П., Губерський Л.В. Філософія : навчальний посібник. Київ : Вікар, 2006. 622 с.
10. Тарасюк Л.С. Андрогінна цілісність як феномен соціального буття людини : монографія. Київ : АМУ, 2017. 334 с.
11. Тарасюк Л.С. Person identity problem: imitation or authenticity (in the context of philosophical anthropology). *Грані: науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах*. 2016. № 9 (137). С. 143–148.
12. Тарасюк Л.С. Гармонія людини як прояв її цілісності. *Відкриті еволюційні системи* : матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції, м. Ніжин, 18–21 травня 2016 р. Ніжин, 2016, С. 207–213.

Tarasyuk L.S. THE DIALECTICS OF INTEGRITY IN THE HISTORY OF PHILOSOPHY

The purpose of this study is to perform a retrospective analysis of the dialectic of integrity; to reveal that the priority of values is determined by a person's worldview culture; to justify the dialectic of integrity, which is a necessary moment of everyday changes. Research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematic, philosophical and historical analysis. The scientific novelty lies in the philosophical and anthropological conceptualization of the dialectic of integrity as a factor in stabilizing human existence and its creative destabilization for the self-realization of each person in contemporary complicated sociocultural contexts. The variability of methodological positions and, accordingly, the understanding of not only the very essence of human integrity, its dialectic, but also the versatility of ways of its comprehension are substantiated. The multidimensionality of integrity in its historical, social, philosophical, anthropological, and cultural dimensions is revealed. Dialectics of integrity is revealed as a category of human being in its integrity of spirit, soul and body. In society, human integrity is manifested in its communicativeness and impact on the outside world. The multidimensional consideration of the person, their natural and social being, the basics of personality's integrity formation is carried out. The sociocultural and philosophical and anthropological approach to integrity as one of the adaptation mechanisms in overcoming the external and internal conflicts in modern society of risk is analyzed.

The results of this scientific research give the opportunity to set up a new philosophical approach in comprehension of the concept of integrity as a sociocultural problem and extend the range of researches, the subject of which is a person renewing one's integrity in the measurings of existence. As a result of theoretical searches conclusions and clauses that have practical value for selfdeployment of personality's integrity. They can be recommended for development of strategies of civil society and institutions of social partnership and social responsibility in Ukraine formation.

Key words: dialectic, integrity, person, being, society, philosophical and historical analysis.

ХРОНОЛОГІЯ НАУКОВОГО ЖИТТЯ

ВИДАТНІ ІМЕНА КРИМСЬКОЇ АНАТОМІЧНОЇ ШКОЛИ: ВОЛОДИМИР ІЛІЧ ЗЯБЛОВ (ДО 90-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2020/2.16>

Лысенко В.В.

ХРОНИКА ДОСТИЖЕНИЙ КРЫМСКИХ НЕЙРОМОРФОЛОГОВ В КОНЦЕ XX ВЕКА. РЕГЕНЕРАЦИЯ СПИННОГО МОЗГА – БИОЛОГИЧЕСКОЕ ТАБУ?

Автор статьи считает необходимым ознакомить современных читателей с одной из главных страниц научной деятельности крымских морфологов в части фундаментального изучения проблемы восстановления морфофункциональной целостности спинного мозга, вследствие его полного перерыва в эксперименте и клинике.

Этот труд был под силу высокопрофессиональному коллективу нейроморфологов кафедры анатомии человека Крымского государственного медицинского института под научным руководством выдающегося ученого и руководителя вуза профессора Владимира Ильича Зяблова. Ему настоящая статья и посвящается. Она современная и своевременная как к любому юбилею В.И. Зяблова, так и для престижа кафедры анатомии человека и вуза в целом.

Проблема регенерации вообще стара как мир, и в ее решение положено много труда, научного поиска с надеждами и разочарованиями, незначительными положительными результатами и отсутствием таковых.

Все же попробуем отметить самые важные периоды в изучении спинальной травмы, и все они отличаются по времени и применению достижений медицинской науки.

I период (конец XIX века) активного научного поиска в основном физиологов и морфологов, пытавшихся изучить механизм спинального шока и морфологическую картину, возникшую в спинном мозге при его травме в эксперименте.

II период – начало XX века, вплоть до второй мировой войны. Это период (насколько позволяли плоды научно-технической революции и развитие медицинской науки) тщательного изучения спинальной травмы, разработки методов нейроортопедических реконструктивных вмешательств,

большой экспериментальной работы, создание предпосылок для оптимизации способов управляемой регенерации спинного мозга.

III период (послевоенный) – продолжение изучения морфологии, гистохимии, биохимии поврежденного спинного мозга и разработки реконструктивных операций, применение медикаментозной терапии, способствующих морфофункциональному восстановлению спинного мозга.

IV период – начало 70–80 годов XX века и по настоящее время. В СССР, за рубежом, а ныне в России в передовых научных лабораториях идет усиленный поиск путей, влияющих на регенерацию спинного мозга с применением современных достижений науки и техники. Вновь началось тщательное изучение механизма спинальной травмы, реакции тканей в поврежденном сегменте, влияния на источники мозгового рубца, его структур и потенцирование роста аксонов через мозговой рубец.

Последний период отчетливо характеризуется неоправданным дублированием исследований, вследствие отсутствия государственного координационного центра. Как во времена СССР, так и сейчас каждый научный коллектив, занимающийся этой проблемой, считал и до сих пор считает себя ведущим в этой области с надеждой быстрого получения обнадеживающих результатов. На деле получилось, что межколлективный скрытый научный антагонизм породил дублирование и преждевременную утечку патентоспособных решений через открытую печать и СМИ. Такое положение сохраняется и в настоящее время. Должна быть унификация базовых исследований разных лабораторий для изучения сопоставимых данных. Эти попытки будут нелегки, но они нужны.

Объективные и субъективные причины повлияли на закрытие исследований по травме спинного мозга и в Крымском медицинском институте, а все научные сотрудники перешли в преподавательскую категорию.

Наиболее весомой из всех доступных источников является переводная монография «Регенерация центральной нервной системы» (1959 г.) под редакцией и с предисловием профессора В.В. Семенов-Тяньшанской, содержащей сборник оригинальных статей с результатами наиболее выдающихся исследований зарубежных ученых по регенерации центральной нервной системы (ЦНС) после Второй мировой войны. Эти работы и на сегодняшний день являются краеугольными и близки к практике по регенерации ЦНС и в частности спинного мозга у млекопитающих.

Корифеи нейроморфологии и нейрохирургии почти едины во мнении, что главным препятствием для роста нервных волокон является мозговой рубец, природой которого является глия и элементы соединительной ткани, а также полостные образования в мозговом рубце, занимающие значительную площадь в поперечнике поврежденного сегмента.

В наиболее передовых на то время (середина-конец XX века) исследованиях впервые упоминается о предположительном научном факте, что одной из возможных причин, которая может изменять топографоанатомические взаимоотношения концов спинного мозга в месте травмы, может быть приобретение патологических свойств тканевой жидкостью (ликвором) в месте повреждения, однако этим вопросом никто не занимался (Э. Стюарт, 1959 г.).

Еще раньше отечественный патолог А.Д. Сперанский (1926 г.) утвердительно доказал, что кусочки свежезятого мозга, помещенного в пробирку с ликвором, претерпевают изменения вплоть до распада (лизис).

Автор монографии «Основы ликворологии» (А.П. Фридман (1971 г.)) сделал аналогичные научные выводы, однако они не получили продолжения в практической нейрохирургии. Но эти научные факты, объясняющие возможную природу развития мозгового рубца и полостей между концами поврежденного сегмента спинного мозга и препятствующие росту нервных волокон, впервые обратил подробное внимание профессор В.И. Зяблов, ректор Крымского медицинского института в 1970–1989 гг. и заведующий кафедрой анатомии человека КМИ в 1966–1993 гг.

В то же время от клиницистов поступали запросы к морфологам: как понять процессы регенерации, что ей мешает и что надо делать?

Началом широкомасштабных исследований в Крымском институте послужила работа В.И. Зяблова «К вопросу о восстановлении проводимости спинного мозга после его перерезки» (1975 г.), которая вызвала интерес нейроморфологов и нейрохирургов.

В 1977 году усилиями ректора при финансировании Министерством здравоохранения СССР была организована проблемная лаборатория при кафедре анатомии человека с солидным штатом сотрудников (В.В. Лысенко, Ю.Д. Розганюк, М.И. Дьяченко, С.Я. Коваль, Н.В. Кирсанова, Н.А. Новосельская, Т.Л. Свербилова, О.Я. Яровая, В.В. Танасов, Е.Ю. Танасова, И.Л. Сахарнова, Е.Д. Шелепа, А.Н. Брехов, В.Н. Куница и др.). Лаборатория была единственной в СССР с тематической программой исследования «Регенерация ЦНС».

Мне (автору статьи), в то время старшему научному сотруднику, уже кандидату медицинских наук, профессором В.И. Зябловым было поручено возглавить организационную работу в лаборатории, в частности внедрить современные методы нейрогистологических, гистохимических, ультрамикроскопических, нейрофизиологических исследований, освоенных мною в годы аспирантуры (1972–1975 гг.) на кафедре гистологии и эмбриологии Крымского медицинского института под руководством профессора Ю.Н. Шаповалова и профессора В.И. Зяблова. Опыт и навыки освоения гистологических, гистохимических методов исследования на кафедре гистологии и эмбриологии были перенесены в проблемную лабораторию и за один год были освоены всеми сотрудниками. Особенно следует отметить, что на кафедре гистологии и эмбриологии наряду со столичными аналогичными кафедрами были внедрены новейшие методики гистохимического определения дыхательных ферментов – дегидрогеназа, а также мукополисахаридов, белков. Это было время передовых технологий морфологического и гистохимического, ультрамикроскопического изучения органов и тканей. В лаборатории появились новые микротомы, криостаты, электронный микроскоп ЭМ-100Б, ультрамикротомы, растровый электронный микроскоп, построен новый виварий. Находясь часто в научных командировках в ведущих лабораториях Москвы (1 Московский медицинский институт, Институт мозга), Ленинграда (Институт экспериментальной медицины), мы учились и перени-

мали опыт изготовления препаратов, и со временем наша гистологическая техника была не хуже, чем в центральных лабораториях. Это позволило добиться весомых научных результатов, а полученные в нашей лаборатории гистотопографические препараты поврежденных сегментов спинного мозга до сих пор являются уникальными: никто так и не смог их повторить. Научный руководитель профессор В.И. Зяблов лично учил нас импрегнационным методикам, наиболее капризным, требующим терпения, умения, настойчивости, тщательной тонкости и даже учитывать влияние погодных условий. Шеф, как мы его называли, всегда говорил, что морфология требует точности описания и, главное, математических обоснованных выводов. Предположения и догадки для морфологической науки не доказательны и не допустимы. Выдвинул гипотезу – докажи морфологическим контролем. Не хватает для вариационного ряда объектов эксперимента – повтори, сделай, подожди, но результат должен быть достоверным. Использовались морфометрические методики, а цитофотометр для определения плотности и числовых значений цитовключений был сконструирован профессором Б.В. Трощенко. Также отметим, что в то время не было компьютерных программ, а средняя арифметическая показателей определялась на механических счетных машинах для бухгалтеров. Это правда. Современным ученым, ссылаясь на интернет, можно копировать общебиологические реакции органов и тканей на травму спинного мозга. Мы же делали все вручную и самостоятельно.

Приходится с удивлением констатировать, что многие современные врачи и даже ученые слабо представляют себе значение фундаментальных морфологических наук и то, на каких методиках базируются научные исследования. Для морфологов это тяжелый, кропотливый труд, требующий немало времени, физических и психологических затрат ученых, что заслуживает уважения.

Лучшие врачи – это специалисты, хорошо освоившие нормальную и патологическую анатомию, висцеропатологию при различных заболеваниях, поэтому надо менять отношение к морфологии со студенческих лет, т. к. в будущем врач работает «вслепую» без знания морфологии органов.

Коллектив лаборатории взялся за дело, и работа пошла. Работали напряженно с энтузиазмом, присущим молодости, т. к. поставленные задачи не позволяли расслабляться.

Главный вопрос: какова роль спинномозговой жидкости (далее – СМЖ) в образовании элементов мозгового рубца при изменившихся топо-

графо-анатомических отношениях краниального и каудального концов полностью пересеченного спинного мозга в эксперименте?

Изучение мировой и отечественной научной литературы, а также сортировка полученных данных привели нас к пониманию, что в основе регенерации спинного мозга лежит рост поврежденных аксонов жизненно способных нейронов через место травмы спинного мозга, т. к. ревитализации нервных клеток в поврежденных сегментах не наступает, т. е. вопрос не идет о регенерации поврежденных мозговых нервных клеток как таковой.

В короткое время были получены предварительные результаты.

Одновременно проводились морфологические исследования патанатомических материалов с полным перерывом спинномозговых сегментов спинальных больных, умерших в Сакском санатории им. Н.Н. Бурденко. Это позволило сделать однозначное заключение: в большинстве случаев между концами поврежденного спинного мозга формируется как грубый мозговой рубец, так и полости, препятствующие росту нервных волокон, и, главное, обнаруженные под микроскопом полости были соединены с центральным каналом с нарушением его эпендимной выстилки. Пришло решение: надо досконально проверить эти данные в эксперименте. Налаживались научные связи с профильными клиницистами г. Симферополя (проф. В.В. Морозов), г. Москва (проф. Г.С. Юмашев, Н.Н. проф. Боголепов), г. Харьков (академик А.А. Корж), где осваивались передовые хирургические нейроортопедические методики, но с недостаточной экспериментальной базой.

Через 3 года получены первые обнадеживающие результаты, и мы, молодежь, уже думали о Нобелевской премии. Мы ощущали гордость, что мы находимся на передовых рубежах отечественной нейроморфологии, экспериментальной нейрохирургии. Нас публиковали в серьезных журналах, сборниках, мы участвовали в конференциях, симпозиумах, и нам казалось, что весь Советский Союз следит за нашими исследованиями – это вдохновляло. Вчитываясь в страницы «Медицинской газеты», мы искали сообщения о достижениях крымских нейроморфологов. Это было, но намного позже. Научный поиск привел нас к очевидным результатам: объем лизируемой нервной ткани спинного мозга после его полного пересечения у собак зависит от степени контакта поврежденного мозгового вещества со спинномозговой жидкостью. В естественных условиях нервная ткань ограничена от

СМЖ мягкой оболочкой (pia mater) и глиальным барьером, т. е. при повреждении этих барьеров и происходят изменения, которые объясняются лизирующим действием СМЖ на поврежденные участки мозгового вещества.

Уже в первые дни после полной экспериментальной перерезки спинного мозга у собак полости, возникшие от разрушения вещества мозга, углубляются на 0,4–0,5 см от линии разрыва и на продольных гистологических срезах занимают от 10% до 65% площади его поперечного сечения.

Соответственно, на таких же срезах видны глиосоединительнотканые тяжи (перемычки), которые соединяют краниальный и каудальный по отношению к разрезу концы спинного мозга между собой, составляя т. н. мозговой рубец.

Интраспинальные нервные волокна прорастают от одного конца мозга к другому через указанные перемычки.

Встречая на своем пути полости, регенерирующие аксоны огибают их и следуют к центральным отделам рубца.

Вышеописанная морфологическая картина демонстрируется на оригинальных гистограммах, прототипов которым мы не встречали в научной литературе. Количество таких нервных волокон невелико, т. к. площадь перемычек, определяющихся на плоских гистологических препаратах в первые 10–20 дней, составляет лишь 10–30% от площади поперечника спинного мозга, а остальная часть рубца представлена полостями.

Полученные результаты создали предпосылки к необходимости следующего этапа исследований – разработке хирургических операций, обеспечивающих снижение площади полостей в мозговом рубце и создания условий для оптимального роста интраспинальных аксанов.

Был разработан в эксперименте и применен ряд оригинальнейших хирургических приемов, главной целью которых было осуществить технически максимальную возможность оградить место повреждения от ликвора субарахноидального пространства и центрального канала. Фактически это была микронеурхирургия в эксперименте.

Сроки эксперимента – от 7 суток до 1 года после полной перерезки спинного мозга.

Предоставленные микрофотографии убедительно доказывают, что наиболее приемлемыми нейрохирургическими приемами, удовлетворяющими нашу гипотезу (лизирующее действие ликвора), является устранение диастаза путем наложения сближающих швов или т. н. внутриоболочечная перерезка через окно в мягкой оболочке

с проколом центрального канала на 0,5–0,8 см краниально и каудально от линии разреза по задней центральной борозде с целью блокирования ликвородинамики в центральном канале. Морфологическая картина и достоинство каждого способа демонстрируются на микрофотограммах, отражающих изменившиеся топографо-анатомические взаимоотношения культей перерезанного мозга.

Все новое в науке раскрывается в муках. Это был тяжелый труд, связанный с максимальным напряжением деятельности, физических усилий, настойчивостью и терпением. Не всегда получалось все, что ожидали, это, безусловно, нас расстраивало. Мой научный руководитель аспирантуры проф. Ю.Н. Шаповалов в таких случаях всегда успокаивал и говорил, что отрицательный результат в науке – это тоже результат.

Кто-то из великих людей сказал, что гениальность ничто по сравнению с трудолюбием, настойчивостью и терпением.

В нашем случае примером этому является оформление заявки на авторское свидетельство по результатам работы нашей лаборатории.

Признание изобретения с момента подачи заявки в Госкомитет по изобретениям СССР до выдачи авторского свидетельства длилось 7 лет, и положительный отзыв был выдан* только после того, как уникальные гистологические препараты были нами доставлены экспертам 1-го Московского медицинского института им. Н.И. Пирогова.

Достижение крымских нейроморфологов стали известны на всю страну после того как мы (В.В. Лысенко, Ю.Д. Розганюк) доложили наши результаты в Киевском НИИ нейрохирургии на заседании нейрохирургического общества в 1979 году.

Мы приехали с научно доказанными предложениями применять операционную помощь больным с осложненной позвоночно-спинномозговой травмой уже в первые сутки после катастрофы. Существовала тактика ведения таких больных: борьба с травматическим шоком, стабилизация состояния, а затем операция. Но стабильных результатов не было, т. к. наступают необратимые деструктивные процессы не только в месте травмы, но и на протяжении всего спинного мозга в проксимальном и дистальном направлениях, тем более что на то время были достижения в анестезиологии и реанимации. Нами была показана морфология поврежденного сегмента в эксперименте, когда СМЖ уже в первые часы лизирует мозговое вещество в зоне травмы. Нас выслушали внимательно, и после демонстрации фильма некоторое время стояла тишина.

Потом полтора часа отвечали на вопросы, нас, «периферийных» ученых, критиковали честно и хорошо. Ответ наш сводился к одному: «Кто не верит, давайте станем рядом в операционной, и потом отвергайте наши выводы». Помирил нас мудрый директор НИИ академик Андрей Петрович Ромоданов. Он подытожил прения и сказал, что исследования крымских ученых заслуживают внимания и могут изменить хирургическую тактику ведения тяжелых спинальников, а руководству клиник стоит задуматься о строительстве вертолетных площадок на крышах больниц для оперативной доставки пациентов. В итоге, конечно, дело до вертолетов не дошло, но мысль академика А.П. Ромоданова воплотилась в практическую плоскость. Сегодня спинальников почти всегда доставляют в клинику и оперируют немедленно, насколько это возможно.

По предложению профессора В.И. Зяблова была разработана техника операций с применением аллотрансплантата из твердой мозговой оболочки (далее – ТМО) для направленного роста регенерирующих аксонов через мозговой рубец.

Эта тема относится к особому разделу трансплантационных исследований с задачей стимулировать регенерационную способность центральных нейронов прерванного спинного мозга. Были многолетние попытки ученых в зарубежных и отечественных лабораториях помещать в диастаз между концами спинного мозга имплантаты, способствующие направленной регенерации нервных волокон. Применялись «вставки» из гомогената эмбриональной ткани головного и спинного мозга, поперечнополосатых мышц, милипоры, желатиновые капсулы, ткани стенки желчного пузыря и т. д., которые могли бы предельно ориентировать рост аксонов. Все же исследователи признавали, что их методики приводят лишь к формированию грубого мозгового рубца и никто из них не привел морфологических доказательств прорастания нервных волокон через зону травмы и формирующийся мозговой рубец, т. к. все применяемые «вставки» сами являются антигенным материалом, вызывающим фиброз вокруг трансплантатов.

Оригинальность нашего метода заключается в том, что сама по себе ТМО, как консервированный трансплантат, не вызывает воспалительную и иммунологическую реакцию, т. к. благодаря крымским морфологам (профессор В.В. Ткач и др.) известно, что ТМО обладает супрессивными и бактерицидными свойствами. Разработанный нами многослойный перфорированный аллотрансплантат из консервированной (0,25% нейтраль-

ный формалин) обеспечивает тесное соприкосновение культей спинного мозга с трансплантатом, и через перфорации в нем происходит транзитный направленный рост нервных волокон спинальных трактов, давая возможность упорядочить прямолинейный рост аксонов с целью соединения аналогичных проводящих путей в разобщенных сегментах. В течение 1 месяца от начала эксперимента трансплантат сохраняет свое типичное строение, которое затем трансформируется в аморфную структуру. Перфорации заполнены нейроглиальными и соединительно-тканевыми элементами с регенерирующими аксонами. Отсутствие прототипов в мировой литературе и полученные нами результаты отвечали требованиям для оформления авторского свидетельства на изобретение. Материалы были подготовлены, но наступили 90-е года.

Важность и сложность проблемы вызывает постоянный интерес к поиску новых современных подходов, которые могли бы продвинуть сложившееся положение.

В 1988 году в Пущино, на Оке, прошел международный симпозиум «Трансплантация ткани мозга млекопитающих», где обсуждали перспективные направления в разработке методик трансплантации мозга в эксперименте и клинике с участием ведущих отечественных специалистов, а также Германии, Польши, Чехии, Словении, Англии, Кубы и др. Это было продолжением начинающихся новых, как говорится, «модных» исследований, и мы не были пионерами в этой области. Понимая, что экспериментальная трансплантация эмбриональной нервной ткани (далее – ЭНТ) является перспективным направлением в изучении регенерации поврежденного мозга с использованием неокортекса в реконструктивной хирургии спинного мозга, мы обнаружили, что трансплантация (ЭНТ) в основном проводилась в интактный или гемитомированный спинной мозг и без учета патологического влияния ликвора на поврежденную нервную ткань.

Одно дело подсадить ЭНТ в интактный или свежемороженый спинной мозг, а другое – оценить судьбу ЭНТ, в частности неокортекса (ЭМ 15–17) белых крыс, подсаженного через 2 недели после перерезки спинного мозга у собак с целью определения степени выживаемости и дифференцировки нейробластов и возможности установления морфологических связей с культами спинного мозга. При этом создавались условия, ограждающие имплантаты от ликвора субарахноидального пространства.

Первой группе животных после полной поперечной перерезки L2–L3 сегментов спинного мозга имплантировался ЭМ 15–17 неокортекса двигательной зоны крыс. Второй группе через 12–14 дней после такой операции производилась реламинэктомия и введение ЭМ 15–17 в место перерезки, т. е. «отсроченная трансплантация» с закрытием окна в *ria mater* клеем МК-7.

Морфологические исследования показали, что в период от 2 недель до 2-х месяцев обнаруживаются контакты растущих аксонов с имплантатом.

Переживающие нейробласты формируют клеточно-фибрилярные тяжи, соединяющие концы спинного мозга.

Растущие аксоны не имеют транзитного перехода через имплантат. Конец 3-го месяца характеризуется образованием мозгового рубца, выполняющего диастаз и оттесняющего сохранившийся имплантат на периферию сегмента. Часто нейробласты приобретают признаки зрелых нейроцитов. Регенерирующие аксоны видны как на периферии срезов, так и в центре, однако установить источник их роста от трансплантата к мозгу или наоборот не удается.

У собак 2-й группы ЭМ 15–17 «переживает» совершенно в других условиях и не вовлечен в ранние процессы деструкции и отека нервной ткани спинного мозга на его концах.

За все время эксперимента отчетливо просматриваются процессы, связанные с дифференцированием нейробластов в зрелые формы и формированием новой структурной организации, т. е. установление морфологических связей дифференцирующихся нейробластов с мозговой тканью реципиента и образования рыхлого мозгового рубца с растущими аксонами.

Отсроченная ксенотрансплантация ЭМ 15–17 в зоне перерезки спинного мозга взрослых собак дает возможность разработки новых методов, направленных на безрубцовое морфологическое восстановление разобщенных сегментов спинного мозга в эксперименте.

Во время наших выступлений на конференциях, семинарах, научной печати почти всегда возникали прямые или косвенные вопросы о доказательности негативной роли ликвора в месте повреждения. Как представлялся ликвор – просто в виде жидкости, изливающейся вместе с кровью в диастаз, или ликвор становится агрессивной средой в связи с изменяющимися его биохимическими показателями?

Мы понимали, что выдвигая в научный мир выдающиеся морфологические эксперименталь-

ные данные, все же мы не имели прямого ответа на вопрос: что же происходит с ликвором в зоне травмы? Где факты физиологов, патофизиологов, биохимиков? Их не было.

Тогда к нашей теме был приглашен физиолог – доцент из кафедры нормальной физиологии В.Р. Заречный. Это честный ученый, порядочный человек. Экспериментальные исследования В.Р. Заречного на кошках по определению активности трипсина *ai*-анти трипсина и аг-макроглобулина в сыворотке крови и ликвора показали, что спинальная травма приводит к выраженным сдвигам в системе протеолиза.

Изменения активности трипсина и протеазной активности ликвора и сыворотки крови происходят уже в 1 сутки после травмы спинного мозга.

Повышенная активность фермента наблюдается на протяжении нескольких недель после операции, что является одним из звеньев патогенеза различных нарушений в зоне травмы спинного мозга.

Такая закономерность, связанная с усилением активности системы протеолиза ликвора и сыворотки крови, коррелирует с выраженными альтеративными изменениями мозга в зоне травмы, резкими изменениями ликворотканевых взаимоотношений, нарушением кровоснабжения, развитием геморрагического некроза и аутоаллергических процессов.

Это способствует приобретению ликвором выраженных литических свойств, которые приводят к формированию полостей, грубого мозгового рубца, препятствующих росту нервных волокон. Это наши исследования и выводы.

Выдающийся советский нейрофизиолог, академик РАН и РАМН, лауреат Государственной премии СССР, иностранный член ряда академий медицины и психиатрии Европы и Америки Наталья Петровна Бехтерева, в последние годы жизни научный руководитель Института мозга человека Академии наук СССР, в книге «Магия мозга и лабиринты жизни», переизданной в 2017 году, конкретно описывает личные клинические наблюдения лечения электростимуляцией спинальных больных с полным перерывом спинного мозга после боевых пулевых ранений.

Цитируем: «Травма была давняя и никого из нас не удивило, что электромиелограмма (электрическая активность мозга) с электродов ниже перерыва не писалась, линии были совершенно прямые, как если бы прибор не был включен. И вдруг.. после нескольких сессий электрических стимуляций, – электромиелограмма с электродов ниже полного давнего (6 лет) перерыва

стала появляться, усиливаться и наконец достигла характеристик электрической активности выше перерыва». И, по мнению Н.П. Бехтеревой, «в развивающихся позитивных и негативных событиях, дело не обошлось без изменений спинномозговой жидкости. Взятая у больного из участка ниже перерыва, она отравляла клетки в культуре, была цитотоксической. После стимуляции цитотоксичность исчезла. Что же было со спинным мозгом ниже перерыва до стимуляции? Судя по приведенному оживлению, он мозг не умер. Скорее – спал, но спал как бы под наркозом токсинов, спал «мертвым сном».

Ссылки на морфологию «спящих» сегментов нет. Тем не менее, очевидно, что на «арене» при спинальной травме проявляется «особая» роль спинномозговой жидкости.

По нашему мнению, состояние автономно существующего каудального перерыва спинного мозга сегментов, находящихся, по оценке Н.П. Бехтеревой в стадии «мертвого сна», есть ничто иное как парабиоз, и это вселяет надежду, что наша лаборатория стояла на верном научном пути, открывающем перспективы для тщательного современного изучения спинномозговой жидкости при спинальной травме.

В сентябре 1989 года в Симферополе на кафедре анатомии человека впервые проведен Всесоюзный монотематический научный симпозиум «Регенерация спинного мозга» (экспериментальные и клинические вопросы), где были представлены работы, отражающие новые взгляды на решение проблемы спинальной патологии как в клинике, так и в эксперименте. Четко прослеживалась мысль о необходимости фундаментальных исследований с внедрением новых трансплантационных методик, реконструктивных операций на спинном мозге при осложненной травме позвоночника, о комплексном подходе с широким участием нейрофизиологов, нейрохирургов, патофизиологов, фармакологов.

Особый интерес у клиницистов-нейрохирургов и нейроморфологов вызывают клинико-морфологические параллели в плане выявления закономерностей транснейрональных изменений как в ЦНС, так и ПНС.

В лаборатории проведен тщательный постморальный морфологический и клинический анализ 2-х больных из 6 умерших после травмы спинного мозга в Сакском санатории им. Н.Н. Бурденко в 1979 году.

У одного больного срок жизни после травмы составил 1,5 года, у второго – 35 лет.

Наши морфологические данные являются подтверждением тому, что через 35 лет, так же как и через 1,5 года после фронтовой и бытовой травмы, выраженная системная реактивность и дегенерация нервных волокон проводящих путей по всему длиннику спинного мозга находятся практически на одном уровне, роста аксонов через рубец не обнаружено.

Цели и задачи любого научного фундаментального исследования морфоэкспериментального характера после получения доказательных научных фактов в идеале должны быть апробированы и внедрены в клинические базы. Но это не всегда происходит. В нашем случае нам, крымчанам, повезло. Благодаря личному знакомству профессора В.И. Зяблова с академиком А.П. Ромодановым, академиком А.А. Корж (Харьков), проф. Г.С. Юмашевым (Москва), а также оригинальным научным подходам нашей лаборатории к проблеме регенерации спинного мозга в эксперименте, нами заинтересовались клиницисты, что позволило познакомиться нас, молодых экспериментальных нейрохирургов и нейроморфологов, с клиницистами Москвы и Харькова.

Соединение экспериментальных исследований и их клиническое применение всегда является приоритетным направлением в реконструктивной стратегии при спинальной травме.

Совместная работа на научной базе нашей лаборатории позволила получить оригинальнейшие результаты для того времени с внедрением в клинику.

Мне посчастливилось ассистировать уважаемому крымскому нейрохирургу Г.В. Собоцанскому в операции по поводу ножевого пересечения спинного мозга у женщины.

Нас (В.И. Зяблов, А.П. Скоблин, В.В. Лысенко, А.Н. Брехов) приглашали в Харьков в НИИ позвоночной травмы (директор, академик А.А. Корж) для совместных операций и разработки новых подходов при позвоночно-спинальной травме.

Впервые в нашей лаборатории в эксперименте проведено укорочение позвоночника (вертебрэктомия) и соединение культей спинного мозга с применением методик, в основе которых было сближение культей и защита места соединения от ликвора субарахноидального пространства и центрального канала (А.Г. Аганесов). Эти эксперименты положили основу для получения авторских свидетельств на изобретение и внедрение в клинику.

В клинике кафедры травматологии, ортопедии и военно-полевой хирургии (зав. член-кор. АМН СССР Г.С. Юмашев) мы (В.И. Зяблов,

В.В. Лысенко, А.Н. Брехов) наблюдали 3-х больных, у которых после операции после позвоночно-спинальной травмы произошло частичное восстановление тазовых функций, а у одного больного частично восстановились движения в бедренном и коленном суставах.

С удовлетворением вспоминаю, как в мою бытность заведующим кафедрой оперативной хирургии и топоанатомии Крымского госмедуниверситета им. С.И. Георгиевского было получено приглашение профессора Г.Х. Грунговского, профессора В.А. Филиппенко в Харьковский НИИ патологии позвоночника, где обсуждалась совместная работа. Это многого стоит!

Мы видели искреннюю заинтересованность руководства Сакского санатория им. Н.Н. Бурденко в совместных исследованиях. Когда в 1979 году мы с собаками, находившимися в эксперименте, в дорожных сумках, приехали в Сакский санаторий для снятия электромиографии задних конечностей, больные, узнав о желании отдельных чиновников чинить нам препятствия, образовали живой коридор для прохода в лабораторию, сидя в инвалидных колясках. Мы спокойно провели необходимые исследования, и собравшиеся спинальные больные провожали нас аплодисментами и пожеланиями скорейшего получения положительных результатов, необходимых для них.

Наши публикации, выступления в печати стали известны населению, и к нам обращались родственники больных со спинальной травмой за помощью.

Но мы не всегда могли доходчиво объяснить, что от фундаментальных и экспериментальных исследований до клинического внедрения бывает долгий путь. Люди обижались, уходили неудовлетворенные, но истина для нас была дороже.

Лаборатория при кафедре анатомии человека была «полигоном» подготовки кадров, начиная со студенческой скамьи, куда был свободный доступ для желающих учиться, работать у операционного стола, ухаживать за послеоперационными животными.

Студентов было много, но хочу отметить некоторых, получивших азы операционной техники в лаборатории. Сегодня они стали известными специалистами: В.А. Касьянов – к. м. н., главный нейрохирург Республики Крым, О.В. Волкодав – к. м. н., доцент, нейрохирург детской Республиканской больницы, С.В. Морозов – врач высшей квалификации, онколог, начмед Республиканского онкодиспансера, А.В. Григорьянц – к. м. н., декан Крымской медицинской академии им. С.М. Георгиевского.

Мы с интересом следили за работой медицинского центра «Майами-проект» (США) под руководством профессора Найт. Еще в конце 80-х годов прошлого века у них серьезно ставился вопрос с надеждой, что через 20 лет проблема будет решена. Была подготовлена группа спинальных больных молодого возраста, которых поддерживали реабилитационными мероприятиями для последующего запуска восстановления локомоторных функций.

Уже прошло около полувека, и прогноз не состоялся.

В 1988 году мы встречались с профессором Найт и его коллегами в Москве в НИИ нейрохирургии им. Н.Н. Бурденко в клинике профессора А.В. Лифшица. Наша делегация (проф. В.И. Зяблов, доцент В.В. Лысенко) доложила суть своих исследований, которые еще никто не делал. Были вопросы, сдержанная похвала, критики особой не было, но через полгода в научной публикации США появились данные об аналогичных исследованиях, но на более современном технологическом уровне. Это как раз о том, что не всегда необходимо спешить способствовать преждевременной утечке патентно-способной информации через открытую печать.

Результаты наших исследований опубликованы в весомых отечественных и зарубежных изданиях, выступления на международных конференциях – Антверпен, Мюнхен, Токио, Варна, Кельн, Вена и т. д.

В этой связи надо отметить прогноз развития нейротравматологии, сделанный А.Б. Лихтерманом (журнал «Вопросы нейрохирургии», 1979 г., № 5, с. 51–56). Он имел смелость сказать, что к 2000 году станет ясно: возможна ли вообще регенерация поврежденного спинного мозга. Если окажется, что истинная регенерация проводниковых систем и нейронов спинного мозга невозможна, то усилия будут направлены на разработку способов и устройств, которые искусственным путем могли бы восстановить утраченную проводимость для лежащих ниже места поврежденных сегментов. Здесь перспективным представляется создание миниатюрных устройств для избирательной записи биоэлектрических импульсов с определенных пирамидных проводниковых систем и их передачи на соответствующие нейроны и проводники ниже анатомического перерыва спинного мозга.

Если по первой части прогноза у нас и за рубежом разработки продолжают, то вторая часть осуществляется в странах с передовыми технологиями и уже применяется в клиниках.

Суммируя все, что представлено в статье, однозначно констатируем, что на основе исследований крымскими нейроморфологами в конце XX века под руководством профессора В.И. Зяблова сформировался самостоятельный раздел этой сложной проблемы современности, а именно решение вопроса о роли патологически изменившегося ликвора для восстановления полноценной морфофункциональной целостности поврежденного спинного мозга.

Исследование в лабораториях мира продолжают. Появляются новые данные о регенерации СМ (Польша, Англия, Китай, Россия и т. д.), принимаемые за научные сенсации. Прослеживаются новейшие подходы, в основе которых чаще всего преимущественно повторение пройденного, даются разные определения регенерации СМ, но без предоставления убедительного морфологического контроля.

Главный вопрос: создать условия путем подавления причин, мешающих прорастанию аксонов через место травмы, восстановить супраспинальные влияния на автономно существующий каудальный сегмент спинного мозга, возможность установления межнейрональных связей через повторный отсроченный синаптогенез, восстановления хотя бы коротких межсегментарных нервных связей.

Наука о регенерации ЦНС – прежде всего это преемственность в развитии уже достигнутых результатов, навыков, мыслей, гипотез. Это своеобразная культура любой научной школы, и жаль, что такая школа в Крыму исчезает. Это надо помнить тем, кто подписывает и распределяет бюджетные деньги в науку, имея в виду, что только в Украине и России на сегодняшний день живет около 40 тыс. «колясочников» инвалидов-спинальников.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бичковяк О.В. – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

Гела О.М. – асистент кафедри філософії, історичних і соціальних дисциплін Харківського національного аграрного університету імені В.В. Докучаєва, аспірантка кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Дем'яненко Н.Д. – старший науковий співробітник Музею історії бджільництва Середньої Наддніпрянщини Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Дмитренко В.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та методики викладання культурологічних дисциплін Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка

Дубовик Л.П. – кандидат педагогічних наук, доцент Херсонського державного аграрно-економічного університету

Захарова О.Ю. – доктор історичних наук, професор

Кудря І.Г. – доктор філософських наук, доцент кафедри філософії та історії Навчально-наукового гуманітарного інституту Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Куриляк В.В. – докторантка кафедри культурології та філософії Національного університету «Острозька академія»

Маркевич О.В. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри спеціальних історичних дисциплін та правознавства Житомирського державного університету імені Івана Франка

Моцак С.І. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри всесвітньої історії, міжнародних відносин та методики навчання історичних дисциплін Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Мусаєва Фіруза Іфтар кизи – докторант Бакинського Державного Університету

Окорокова В.В. – доктор філософських наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського

Панченко Ю.В. – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри психології, політології та соціокультурних технологій Сумського державного університету

Тарасюк Л.С. – доктор філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Турков В.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С. Макаренка

Чеканов В.Ю. – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Черемісін О.В. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри професійної освіти Херсонського державного аграрно-економічного університету

НОТАТКИ

Науковий журнал

ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО

Серія: Історичні науки

Том 31 (70) № 2 2020

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *С. Калабухова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 11,07. Ум.-друк. арк. 12,55. Зам. № 0620/141

Підписано до друку 29.04.2020. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а

Телефон +38 (0552) 39 95 80,

+38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.